

# VU Research Portal

**Verkregen en gewenste ondersteuning in het licht van eenzaamheidservaringen**  
van Tilburg, T.G.

1988

[Link to publication in VU Research Portal](#)

***citation for published version (APA)***

van Tilburg, T. G. (1988). *Verkregen en gewenste ondersteuning in het licht van eenzaamheidservaringen*. [, Vrije Universiteit Amsterdam].

**General rights**

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

**Take down policy**

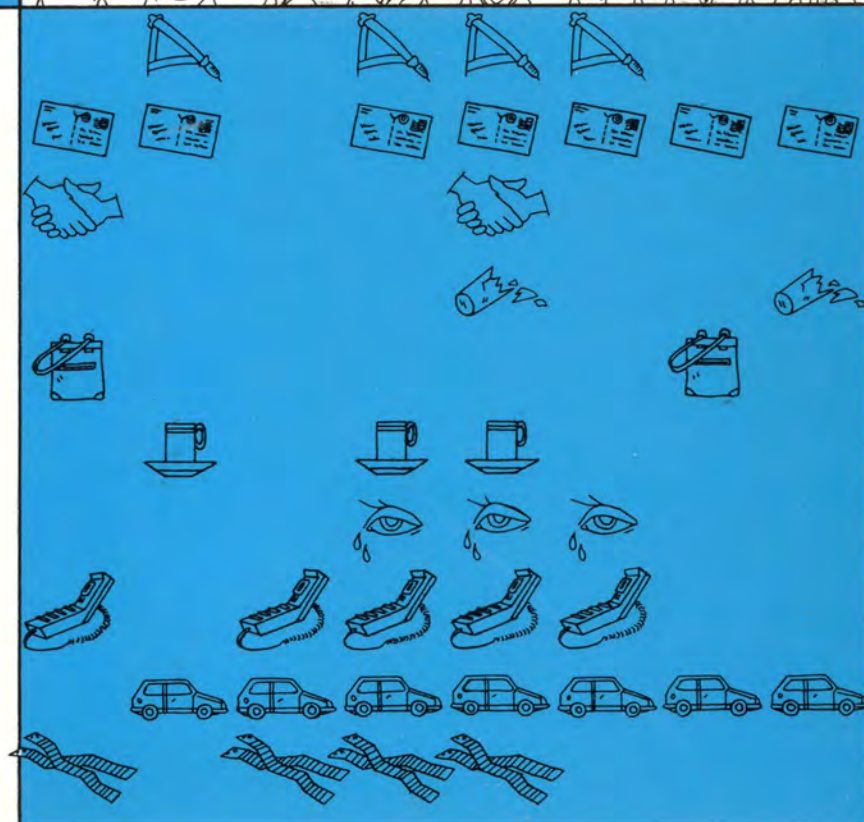
If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

**E-mail address:**

[vuresearchportal.ub@vu.nl](mailto:vuresearchportal.ub@vu.nl)

THEO VAN TILBURG

VERKREGEN  
EN GEWENSTE  
ONDERSTEUNING  
IN HET  
LICHT VAN  
EENZAAMHEIDS-  
ERVARINGEN



# STELLINGEN

Behorend bij het proefschrift van T.G. van Tilburg: "Verkregen en gewenste ondersteuning in het licht van eenzaamheidservaringen"

- 1 Een te grote gerichtheid op de partnerrelatie vergroot de kwetsbaarheid van een relatienetwerk.
- 2 Naast vriendschapsrelaties zijn verschillende andere soorten relaties belangrijk, zoals zwak ondersteunende relaties met familieleden en kennissen.  
(Bij: Weeda, C.J. 1988. Vriendschap in beweging. Houten: De Haan.)
- 3 Niet alle eenzamen verkrijgen weinig ondersteuning; niet iedereen met weinig ondersteuning is eenzaam.
- 4 Een zwakkere homogene schaal is te verkiezen boven een sterker homogene schaal in die gevallen dat de laatst genoemde schaal naar inhoud gezien weinig variërende uitspraken omvat.
- 5 Het uiteenleggen van een multi-dimensioneel begrip in verschillende uni-dimensionele begrippen vergroot de zuiverheid van begripsvorming.
- 6 Wanneer overheidsorganen pleiten voor het verrichten van longitudinaal onderzoek in plaats van eenmalig survey-onderzoek, moet dit gepaard gaan met het ter beschikking stellen van het daarvoor benodigde grotere budget en het uitspreken van de bereidheid langer op onderzoeksresultaten te wachten.
- 7 De overheid dient het in de wet op de Ruimtelijke Ordening vastgelegde initiatiefrecht bij het voorbereiden van een bestemmingsplan te delen met de burger.
- 8 Het afkorten van Theodorus tot Th. moet ook leiden tot het afkorten van Gerrit tot Ge.
- 9 Het uitnodigen van U "en Uw partner" is onnodig discriminerend.

Theo van Tilburg

VERKREGEN EN GEWENSTE ONDERSTEUNING  
IN HET LICHT VAN EENZAAMHEIDSERVARINGEN



Illustratie omslag: G. Vroon, Amsterdam  
Vertaling samenvatting: A.N.R. Briggs, Amsterdam

Auteursrecht: T.G. van Tilburg, Amsterdam, 1988

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotocopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur.

VRIJE UNIVERSITEIT TE AMSTERDAM

VERKREGEN EN GEWENSTE ONDERSTEUNING  
IN HET LICHT VAN EENZAAMHEIDSERVARINGEN

OBTAINED AND DESIRED SOCIAL SUPPORT IN ASSOCIATION  
WITH LONELINESS (With a summary in English)

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad van doctor aan  
de Vrije Universiteit te Amsterdam,  
op gezag van de rector magnificus  
dr. C. Datema,  
hoogleraar aan de faculteit der letteren,  
in het openbaar te verdedigen  
ten overstaan van de promotiecommissie  
van de faculteit der sociaal-culturele wetenschappen  
op woensdag 23 november 1988 te 15.30 uur  
in het hoofdgebouw van de universiteit, De Boelelaan 1105

door

Theodorus Gerrit van Tilburg

geboren te Berkel en Rodenrijs

Promotor : prof.dr. J. de Jong-Gierveld  
Copromotor : prof.dr. A.J.A. Felling  
Referent : dr. J. Ormel

Deze studie is mogelijk gemaakt door financiële bijdragen van het Koningin Juliana Fonds en het ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur in het kader van het programma voor onderzoek en studie op het terrein van de maatschappelijke dienstverlening en haar raakvlakken. De faculteit der Sociaal-Culturele Wetenschappen van de Vrije Universiteit heeft eveneens een aanzienlijke bijdrage geleverd.

# VOORWOORD

Dit proefschrift omvat een studie die voortbouwt op onderzoek naar eenzaamheid. De studie gaat in op de betekenis van ondersteuning binnen primaire relaties. Het doel is de ondersteuning die mensen op het gebied van hun persoonlijke relaties krijgen, te systematiseren en in kaart te brengen.

Het theoretisch kader voor deze studie komt in hoofdstuk 1 aan de orde; ook wordt de stand van zaken opgemaakt van onderzoek naar de samenhang tussen ondersteuning en eenzaamheid. §6.1 van het zesde hoofdstuk geeft een samenvatting van hoofdstuk 1.

De hoofdstukken 2 tot en met 4 doen verslag van de wijze waarop het onderzoek is opgezet; in plaats van dit deel van het verslag kan de minder methodisch geïnteresseerde lezer §6.2 lezen.

In hoofdstuk 5 komt aan de orde in welke mate eenzaamheid onder de ondervraagden voorkomt, en in welke mate de ondervraagden binnen hun primaire relaties ondersteuning krijgen. De samenhangen tussen de drie kernbegrippen van deze studie: eenzaamheid, kwaliteit van het gerealiseerde relatiernetwerk en persoonlijke standaards ten aanzien van relaties, staan in dit hoofdstuk centraal. De in dit hoofdstuk getrokken conclusies zijn in hoofdzaak gebaseerd op gegroepeerde, kwantitatief bewerkte gegevens. Systematisering van persoonlijke ervaringen maakt het nemen van een zekere afstand noodzakelijk. Steeds is echter gebruik gemaakt van de individuele gegevens om zicht te houden op de betekenis die de unieke belevingen van de ondervraagde mensen kunnen hebben voor de conclusies van dit onderzoek. Het in dit verslag opnemen van fragmenten uit interviews nodigt de lezer uit tot verder denken. Hoofdstuk 5 wordt samengevat in §6.3 tot en met §6.6.

In de hoofdstukken 6 en 7 worden de overwegingen voor het doen van de onderhavige studie nog eens op een rij gezet. Verder worden de belangrijkste resultaten weergegeven en bediscussieerd. Beide hoofdstukken zijn op zich zelf te lezen.

Veel mensen hebben een bijdrage geleverd aan de totstandkoming van dit proefschrift. Graag wil ik Jenny de Jong-Gierveld als eerste bedanken. In 1978 ben ik betrokken geraakt bij haar onderzoek naar eenzaamheid. Sindsdien heeft zij mij gestimuleerd en begeleid in mijn wetenschappelijke vorming. Ik heb dit als zeer positief ervaren.

De samenwerking leidde tot een onderzoekvoorstel waarmee aangesloten kon worden bij het programma van het Programmeringscollege voor onderzoek op het gebied van de maatschappelijke dienstverlening en haar raakvlakken (PCMD). De start van dit project werd daardoor eind 1983 mogelijk.

Het onderzoek maakt deel uit van het programma van de vakgroep Methoden en Technieken van Sociaal-Wetenschappelijk Onderzoek van de Vrije Universiteit. Veel baat heb ik gehad van opmerkingen, suggesties en praktische handreikingen van leden van de vakgroep, in het bijzonder Pearl Dykstra en Aat Liefbroer.

Dank ben ik verder verschuldigd aan degenen die bereid waren mee te werken aan de interviews en de tallozen die op de achtergrond bestuurlijke en organisatorische werkzaamheden verricht hebben. Tenslotte is de voortgang en afronding van het onderzoek ook bevorderd doordat medewerkers van andere vakgroepen en universiteiten, leden van de begeleidingscommissie, copromotor prof.dr. A.J.A. Felling en referent dr. J. Ormel, en leden van mijn primaire relatienetwerk bereid waren teksten inhoudelijk van commentaar te voorzien.

De omslag illustreert een relatienetwerk. In antwoord op onze vragen noemden de meeste geïnterviewden acht nauwste relaties. De ondersteuning binnen deze relaties is vastgesteld met behulp van tien vragen. Deze gaan in op het ervaren van veiligheid, geven om, krijgen van een extra warme handdruk, laten merken van een stommiteit, hulp bij het doen van boodschappen, kunnen delen van gevoelens, kunnen uithuilen, krijgen van goede raad, krijgen van hulp met vervoer, en het meegaan wanneer het moeilijk gevonden wordt ergens naar toe te gaan. De gemiddelde frequentie waarmee de ondervraagden deze aspecten van toepassing achten op hun verschillende relaties is geymboliseerd.

Amsterdam, 21 september 1988  
Theo van Tilburg

# INHOUD

1	THEORIE, PROBLEEMSTELLING EN HYPOTHESEN	1
§1.1	Theoretische benaderingen voor het verklaren van ontstaan en voortbestaan van eenzaamheid	3
§1.2	Uitgangspunten voor de opzet van een onderzoek	20
§1.3	Uitleiding: De opzet van deze studie	26
2	OPERATIONALISERING VAN DE THEORETISCHE BEGRIPPEN	31
§2.1	Eenzaamheid	33
§2.2	De kwaliteit van het gerealiseerde netwerk van relaties	43
§2.3	Standaards ten aanzien van relaties	58
3	OPZET EN UITVOERING VAN HET SURVEY	63
§3.1	De beoogde steekproef	63
§3.2	Vorbereiding, organisatie en verloop van het veldwerk	66
§3.3	De gerealiseerde steekproef vergeleken met de beoogde steekproef	75
4	EVALUATIE VAN DE ONTWIKKELDE EN GEBRUIKTE INSTRUMENTEN	85
§4.1	Eenzaamheid	85
§4.2	De kwaliteit van het gerealiseerde netwerk van relaties	94
§4.3	Standaards ten aanzien van relaties	119
5	TOETSING VAN DE HYPOTHESEN	125
§5.1	Eenzaamheid en sociale kenmerken	125
§5.2	De kwaliteit van het relatienetwerk gerelateerd aan eenzaamheid	129
§5.3	Standaards ten aanzien van relaties gerelateerd aan eenzaamheid	157
§5.4	De samenhang tussen eenzaamheid, de kwaliteit van het relatienetwerk en standaards ten aanzien van relaties	170
§5.5	Differentiatie naar een situatie voor en na een ingrijpende verandering op het gebied van de primaire relaties	179

6	SAMENVATTING EN DISCUSSIE	201
§6.1	Doelstelling en probleemstelling	203
§6.2	Opzet van het empirisch onderzoek	208
§6.3	De omvang van de ondersteuning	211
§6.4	Samenhang tussen ondersteuning en eenzaamheid	212
§6.5	Samenhang tussen standaards en eenzaamheid	213
§6.6	Levensveranderingen en het belang van een gevarieerd en uitgebreid relatienetwerk	216
§6.7	Conclusies	218
7	OBTAINED AND DESIRED SOCIAL SUPPORT IN ASSOCIATION WITH LONELINESS (Summary)	221
§7.1	Defining our research objective and the research problem	222
§7.2	Organisation of the survey	226
§7.3	The amount of support	229
§7.4	Association between support and loneliness	230
§7.5	Association between standards and loneliness	233
§7.6	Changes occurring during the lifespan and the importance of a varied and extensive relationships network	237
§7.7	Conclusions	238
	NOTEN	241
	BIJLAGEN	247
1	De ondervraagden onderscheiden naar burgerlijke staat, sexe en enkele sociale kenmerken	248
2	Samenhang tussen emotionele respectievelijk sociale eenzaamheid, en de kwaliteit van het relatienetwerk en standaards ten aanzien van relaties	250
	LIJST VAN FIGUREN EN TABELLEN	253
	GERAADPLEEGDE LITERATUUR	259
	INDEX VAN GERAADPLEEGDE AUTEURS	277

# 1 THEORIE, PROBLEEMSTELLING EN HYPOTHESEN

Wat is de betekenis van sociale relaties voor het zich welbevinden van het individu? Dat is de vraag waar we in deze studie op ingaan. We zullen aandacht besteden aan de relaties met degenen met wie individuen op persoonlijke wijze omgaan en zich nauw verbonden voelen, bijvoorbeeld de partner (\*1), familieleden, vrienden en vriendinnen, kennissen, collega's, burens. De relaties met deze personen zullen we in deze studie verder aanduiden als primaire relaties (Bates & Babchuk, 1961; Weiss, 1982, 1987). De primaire relaties worden door mensen als geschikt gezien om een bijdrage te leveren aan de oplossing en verzachting van allerlei dagelijkse problemen (Booth & Babchuk, 1972; Buunk & Janssen, 1987; Croog, Lipson & Levine, 1972; Eddy, Paap & Glad, 1970; Lieberman, 1982; Litman, 1974; Thoits, 1985). Mensen van wie de primaire relaties tekort schieten, zoeken -door de nood gedwongen- ondersteuning bij professionele hulpverleners (Kasal, Gore & Cobb, 1975; McFarlane, Neale, Norman, Roy & Streiner, 1981).

Onder de noemer 'ondersteuning' of kortweg 'steun' vatten we de positief beleefde emotionele en instrumentele inhoudsaspecten binnen relaties samen. Het gaat ons in deze studie om vormen van ondersteuning die mensen in allerlei dagelijkse situaties (kunnen) krijgen van hun primaire relaties. Meer specifieke, intensieve of kostbare ondersteunende aspecten van relaties, zoals langdurige verzorging van zieken en omvangrijke materiële steun, zullen niet expliciet in dit onderzoek betrokken worden. Centraal zullen staan vormen van steun die mensen in allerlei alledaagse situaties kunnen krijgen; we richten ons op de betekenis van het (kunnen) verkrijgen van ondersteuning voor het ervaren van welbevinden in relaties, en wel specifiek het niet of wel ervaren van eenzaamheid (\*2). In dit verband formuleren we als centrale onderzoeksvraag:

Wat is de betekenis van de 'ondersteuning binnen primaire relaties' voor de mate waarin individuen eenzaamheid ervaren? Achtergrond van deze vraag is het belang van toetsing van de hypothese dat het bestaan van een ondersteunend netwerk van relaties bijdraagt aan het voorkomen en oplossen van eenzaamheid. Wanneer namelijk deze hypothese in dit onderzoek nadere onderbouwing vindt, en de samenhang tussen ondersteuning en eenzaamheid uitgewerkt kan



worden, wordt het mogelijk bouwstenen aan te dragen voor het ontwikkelen van beleid ten aanzien van (sterk) vereenzaamdten. De achterliggende doelstelling van deze studie kan dan ook verwoord worden als het zoeken van een antwoord op de vraag:

Op welke wijze kan de opbouw worden bevorderd van een netwerk van primaire relaties dat tegemoet komt aan de behoeften van het individu?

Deze vraag is maatschappelijk van belang. Eenzaamheid is namelijk een veel voorkomend probleem in allerlei levensfasen (Perlman, 1988). In veel gevallen schieten de bestaande primaire kaders tekort. Een vervanging van de steun van primaire relaties door professionele hulpverlening is veelal onwenselijk of onmogelijk (Braam, 1983; Cassel, 1976; Hattinga Verschure, 1977; Kwekkeboom, 1987; Yoder & Leaper, 1985).

De hypothese dat het bestaan van een tevredenstellend netwerk van relaties bijdraagt aan het voorkomen en oplossen van eenzaamheid, kan de suggestie inhouden dat een oplossing van de eenzaamheidsproblematiek vooral of uitsluitend gezocht moet worden in aandacht voor de wijze waarop mensen nieuwe relaties aangaan (Rubinstein & Shaver, 1984). Deze suggestie herkennen we in de -zoals verder in dit hoofdstuk zal blijken gedateerde- visie van Weiss (\*3):

I can offer no method for ending loneliness other than the formation of new relationships that might repair the deficit responsible for loneliness (Weiss, 1973, p. 231).

Eenzaamheid is echter een complex verschijnsel. Gegeven reeds bekende resultaten van het onderzoek naar het ontstaan en het voortbestaan van eenzaamheid is het niet aannemelijk dat de door Weiss aangedragen oplossing in alle gevallen en door iedereen te realiseren is en -indien mogelijk- tot het gewenste resultaat zal leiden. Het is om deze reden dat we in deze studie opnieuw en uitgebreider dan voorheen de samenhang centraal stellen tussen de binnen primaire relaties verkregen ondersteuning en de mate waarin men eenzaamheid ervaart.

De opzet van dit hoofdstuk is als volgt. We zullen in §1.1 ingaan op theoretische benaderingen voor het verklaren van het ontstaan en voortbestaan van eenzaamheid. Vervolgens zullen we in §1.2 uitgangspunten formuleren voor de opzet van de onderhavige studie. In §1.3 komen we terug op de hiervoor aangestipte discussie over oplossingen voor eenzaamheid en geven we een schets van de opzet van deze studie.

## §1.1 THEORETISCHE BENADERINGEN VOOR HET VERKLAREN VAN ONTSTAAN EN VOORTBESTAAN VAN EENZAAMHEID

In deze paragraaf zullen we aandacht besteden aan drie verschillen de benaderingen waarmee een verklaring gegeven kan worden voor ontstaan en voortbestaan van eenzaamheid. De geschetste benaderingen zijn niet fundamenteel verschillend; zij vullen elkaar aan (Jacobson, 1986).

De eerste benadering geeft een invalshoek waarbij uitsluitend de betekenis van de persoonlijke relaties van het individu centraal staat in de samenhang met het al dan niet ervaren van eenzaamheid. Deze tamelijk rechttoe, rechtaan benadering gaat uit van een zogenaamd 'behoefte-model': alle mensen hebben bepaalde behoeften welke binnen relaties vervuld kunnen worden. Wanneer de relaties tekortschieten in het vervullen van deze behoeften ontstaan ervaringen van eenzaamheid. In §1.1.1 zullen we deze benadering uitwerken. Vervolgens zullen we in §1.1.2 aandacht geven aan een tweede invalshoek. Hierbij wordt het uitgangspunt dat alle mensen dezelfde behoeften hebben, ter discussie gesteld. In deze cognitieve benadering van het ontstaan en het voortbestaan van eenzaamheid wordt ondermeer aandacht besteed aan de wijze waarop individuen hun situatie interpreteren; een eenzaamheidssituatie kan dan startpunt zijn van activiteiten van het individu. In §1.1.3 komt een derde benadering aan de orde waarbij de activiteiten van het individu beschouwd worden als onderdeel van de levensloop.

### §1.1.1 Relaties als van belang voor het vervullen van behoeften

Het idee dat persoonlijke relaties belangrijk zijn voor het welbevinden van individuen is niet omstreden. Over de wijze waarop deze van belang zijn, zijn echter verschillende meningen te herkennen. We besteden aandacht aan twee daarvan.

Een enkele onderzoeker, zo constateren House en Kahn (1985), stelt zich op het standpunt dat reeds de aanwezigheid van persoonlijke relaties op zich bijdraagt tot gevoelens van welbevinden. Het gaat dan om de fysieke aanwezigheid van andere mensen (Suedfeld, 1987). Het belang van de fysieke aanwezigheid wordt min of meer aannemelijk gemaakt door te stellen dat het behoren tot een groter sociaal verband een van andere gegevens onafhankelijke determinant van welbevinden is. Rook (1984a, 1985) heeft aangegeven dat één van de functies van sociale integratie is, dat het opgenomen zijn in een groter sociaal verband zin en doel geeft aan het bestaan van

individueen. Wanneer mensen niet geïntegreerd zijn in de samenleving zou de ervaring van eenzaamheid sterk overheersen. Door de nadruk te leggen op de sociale integratie wordt reeds een invulling gegeven aan de aanwezigheid van relaties die (gedeeltelijk) overeenkomt met het tweede, nu te behandelen standpunt.

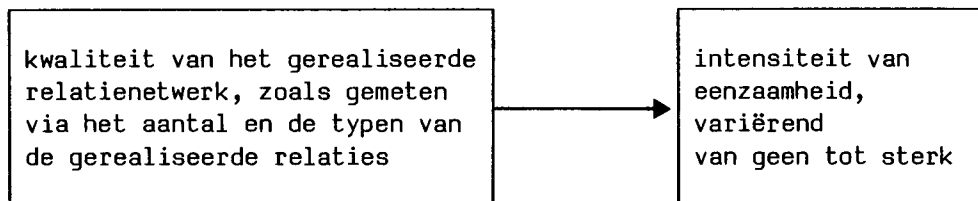
Door verreweg de meeste onderzoekers wordt gesteld dat de betekenis van relaties ligt in de kwaliteit van het relatienetwerk en daarmee in de inhoud van de relaties. De aanwezigheid van andere mensen wordt dan gezien als een noodzakelijke voorwaarde. Er wordt vanuit gegaan dat bij alle mensen bepaalde behoeften bestaan, aan welke tegemoet gekomen wordt door bepaalde transacties en interacties die zich binnen relaties voordoen. Zo worden in de studie van Weiss (1973) verschillende 'provisions' genoemd die van belang zijn; het ervaren van eenzaamheid is een reactie op het ontbreken van deze relationele kenmerken (zie ook Schroot, 1984; Weiss, 1982). Margulis, Derlega en Winstead (1984, p. 135) formuleren de achterliggende gedachte als volgt:

We believe that the experience of loneliness derives from a sense of being cut off from meaningful relationships.

Inevitably, then, loneliness depends on the relationships, real or imagined, that lonely persons miss; and, in order to understand loneliness, we must study these relationships whose absence is a necessary condition for loneliness to occur.

In het bij deze tweede gedachtengang behorende empirisch onderzoek naar de kwaliteit van het relatienetwerk wordt -opmerkelijk genoeg- veelvuldig geen gebruik gemaakt van instrumenten die de kwaliteit van het relatienetwerk vaststellen, maar van instrumenten die de mate van sociale integratie (c.q. de aanwezigheid van relaties) van individuen vastleggen (zie voor een overzicht House & Kahn, 1985; zie verder bijvoorbeeld Berkman & Syme, 1979). Het gaat hier om vragen naar burgerlijke staat, de aan- of afwezigheid van een partnerrelatie, het aantal vrienden en vriendinnen, en dergelijke. Het gebruik van deze instrumenten laat zich verklaren: verondersteld wordt dat de bedoelde instrumenten op relatief objectieve, betrouwbare en vooral eenvoudige wijze informatie geven over de kwaliteit van het relatienetwerk.

Ook wordt de kwaliteit van het relatienetwerk in bepaalde gevallen op meer indirecte wijze gemeten door uit te gaan van de zogenaamde typering van relaties. Uitgangspunt hierbij is dat bepaalde typen relaties verschillende, kwalitatief te onderscheiden functies vervullen (zie bijvoorbeeld Litwak & Szelenyi, 1969). Verondersteld wordt dat de inhoud en kwaliteit van afzonderlijke relaties op eenvoudige wijze af te leiden is uit een door ondervraagden gegeven



Figuur 1.1 Eenzaamheid als gevolg van een onvoldoende kwaliteit van de relaties

typering van de relatie in termen zoals 'partner', 'vriend(-in)', 'buur'. Het voorgaande kan schematisch worden weergegeven (zie figuur 1.1).

Kenmerkend voor het in figuur 1.1 weergegeven verklaringsmodel is dat het ervaren van eenzaamheid duidelijk onderscheiden wordt van (meer of minder) objectief waarneembare verschijnselen betreffende de persoonlijke relaties van individuen. Eenzaamheid wordt hierbij opgevat als een emotionele beleving die zal ontstaan wanneer de kwaliteit van de gerealiseerde relaties gering is. Overigens moet bedacht worden dat de gemeten kenmerken van het relatienetwerk, 'aantal relaties' en 'typen van de relaties', alleen indirect een indicatie geven van het bedoelde, namelijk de kwaliteit van het relatienetwerk rond het individu.

Uitgaande van het model in figuur 1.1, kan een situatie van eenzaamheid veranderen in een situatie waarin eenzaamheidserveringen ontbreken of minder sterk zijn door de kwaliteit van het gerealiseerde relatienetwerk te verhogen. Vanuit de beschreven gedachten-gang is echter niet aangegeven op welke wijze deze veranderingen geïnitieerd worden. De beschreven gedachten-gang is aan te vullen door opvattingen erbij te betrekken die expliciet aan de orde stellen dat verschillende factoren van invloed zijn op het (al dan niet) ontstaan en (al dan niet) voortbestaan van eenzaamheid. In §1.1.2 en §1.1.3 zullen we aandacht besteden aan enkele van deze opvattingen.

### §1.1.2 Een cognitieve benadering als uitgangspunt

Uitgaande van het karakter van eenzaamheid als een evaluatie in beoordelende termen, kan de nadruk gelegd worden op de cognitie als

een intermediërende factor tussen (ondermeer) de situatie van een bepaalde kwaliteit van het relatienetwerk enerzijds en het ervaren van eenzaamheid anderzijds (Perlman & Peplau, 1982). Deze intermediërende factor kan verduidelijken hoe het proces verloopt waarin ervaringen van eenzaamheid worden gevormd.

Een uitwerking van dit proces kan ook aannemelijk maken dat niet elke situatie van een relatief lage kwaliteit van het gerealiseerde netwerk leidt tot het ervaren van eenzaamheid. Voor het uitwerken van deze gedachte is aansluiting gezocht bij een cognitieve benadering. In deze benadering wordt de mens beschouwd als een evaluerend wezen,

one who searches his environment for cues about what he needs and wants, and evaluates each stimulus as to its personal relevance and significance (Lazarus, Averill & Opton, 1970, p. 217). Situaties worden door het individu geïnterpreteerd en geëvalueerd aan de hand van situationele kenmerken en de daarbij gehanteerde, persoonlijk gekozen uitgangspunten. Met andere woorden, evaluaties op het domein van de persoonlijke relaties zijn het resultaat van afwegingen van enerzijds datgene dat in de gegeven situatie gerealiseerd is, en anderzijds datgene dat als wenselijk gezien wordt vanuit persoonlijke ideeën of vanuit normatieve overwegingen. Deze wenselijkheden duiden we in het vervolg aan als standaards (Tazelaar, 1980).

De persoonlijke standaards ten aanzien van relaties kunnen van individu tot individu verschillen. Er zijn een groot aantal redenen te noemen waarom mensen relaties aangaan. Weiss (1974) baseert zich bijvoorbeeld op twee ideeën. Het eerste is dat individuen een bron van sociabiliteit bezitten waardoor zij willen interacteren met anderen. Het tweede idee is dat individuen behoren bij een primaire groep waarin zij zijn opgevoed en gevormd; deze groep willen zij in stand houden. Onder andere Bowlby (1983), Kuiper (1980) en Vos (1976) gaan er vanuit dat mensen een natuurlijke geneigdheid hebben hechte gevoelsbanden aan te gaan.

Dit betekent echter niet dat alle mensen zich verbonden willen voelen met anderen. De betekenis van relaties kan namelijk genuanceerd worden. Persoonlijke relaties worden niet altijd gekenmerkt door positieve aspecten (Hatfield, 1984; Lasch, 1978; Parkes, 1973; Straus, 1980; Vos, 1976; Winnubst, Ros & Couzijn, 1987). Negatieve aspecten zijn bijvoorbeeld dat men zich in relaties genomen voelt, dat het eigen evenwicht verstoord wordt door de houding en het gedrag van anderen, en dat een (te grote) betrokkenheid op anderen tot gevolg heeft dat men de controle over het eigen leven verliest.

De aan relaties verbonden negatieve aspecten kunnen er toe leiden dat individuen aannemen dat hun individuele welbevinden niet gebaat is bij het aangaan van ondersteunende relaties; zij zijn derhalve minder geneigd relaties te ontwikkelen dan individuen met overwegend een positieve visie op relaties. Door een afstandelijke houding aan te nemen maakt men zich minder kwetsbaar in relaties. Verder moeten mensen tijd en moeite besteden aan het onderhouden van relaties, energie die ook voor andere zaken aangewend zou kunnen worden (Weiss, 1982). Een en ander behoeft overigens niet te betekenen dat men in het geheel geen relaties aangaat: men kan zich bijvoorbeeld richten op onpersoonlijke relaties.

Standaards ten aanzien van relaties kunnen gekenschetst worden als richtsnoeren voor het gedrag van mensen in en rond relaties. Zo is in enkele onderzoekingen reeds gebleken dat 'lage' standaards ten aanzien van relaties samen gaan met een intentie van individuen niet de steun van anderen te willen benutten: zij hoeven niet zo nodig vertrouwelijke relaties met anderen te onderhouden, problemen lossen zij liever zelf op (Coyne, Aldwin & Lazarus, 1981; Hobfoll, 1985; McAdams, 1980; Tolsdorff, 1976).

De in de cognitieve benadering centraal staande subjectieve evaluatie van de gerealiseerde situatie tegen de persoonlijke standaards ten aanzien van relaties sluit nauw aan bij het subjectieve karakter van eenzaamheid (De Jong-Gierveld, 1984; Peplau & Perlman, 1982). In het bedoelde interpretatieproces wordt een visie op de werkelijkheid ontwikkeld die betrekkelijk los kan staan van de werkelijkheid zoals deze door derden gezien wordt. De evaluatie is immers een onderdeel van de subjectieve wereld van individuen en is voor hen de constructie van hun sociale werkelijkheid (Wester & Hilhorst, 1985). Bij deze persoonlijke, subjectieve constructie van de werkelijkheid kunnen allerlei omstandigheden voor het individu van betekenis zijn die door derden niet als zodanig herkend of erkend worden.

De maatschappelijke context is één van de factoren die een rol spelen bij de evaluatie van de situatie met betrekking tot relaties. De Jong-Gierveld (1984, p. 56) stelt

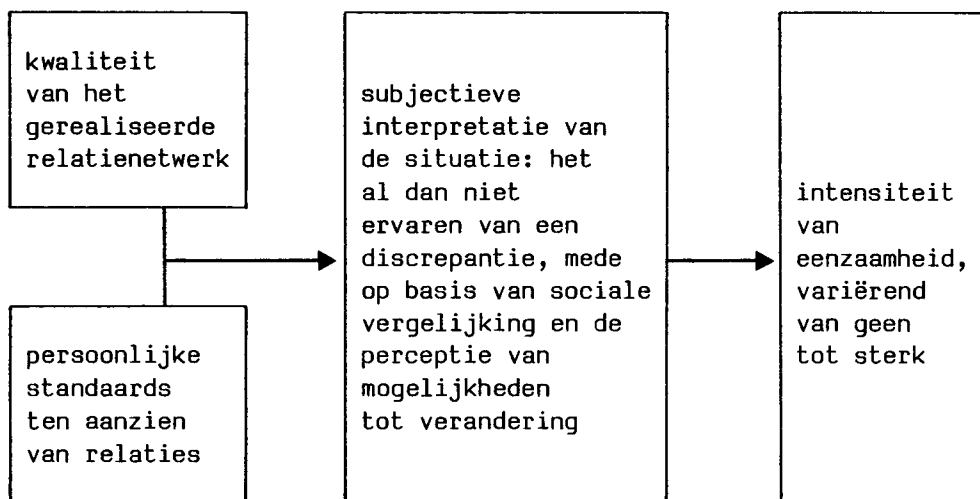
dat eenzaamheid een tot op grote hoogte maatschappelijk verschijnsel is. Een bepaalde persoon ervaart het zó, dat hij minder communicatie-mogelijkheden heeft dan anderen. Vooral in een samenleving die gericht lijkt te zijn op tevredenstellende netwerken van relaties, voelen mensen die weinig relaties hebben, zich sneller eenzaam dan mensen in een samenleving waar de nadruk meer wordt gelegd op het privacy-aspect.

Met andere woorden, mensen evalueren hun gerealiseerde relaties niet alleen tegen de eigen idealen, maar door middel van sociale vergelijking ook tegen de idealen en gerealiseerde relaties van andere mensen (in hun directe omgeving) die zich in een vergelijkbare situatie bevinden. Bij de evaluatie is ook een rol weggelegd voor de mate waarin men inschat dat persoonlijke mogelijkheden aanwezig zijn om de bestaande situatie -een tekort in de kwaliteit van het gerealiseerde relatiernetwerk- te veranderen (Lazarus, Averill & Opton, 1970). Wanneer men denkt de situatie onder controle te hebben en de situatie te kunnen veranderen, zal een evaluatie waarin een tekort gesignaleerd wordt in het netwerk minder snel leiden tot eenzaamheid (Peplau & Caldwell, 1978; Perlman & Peplau, 1981, 1984). De specifieke vaardigheden die nodig zijn bij het realiseren en onderhouden van persoonlijke relaties zijn dan ook van belang in het cognitieve proces waarin eenzaamheid ontstaat (Hansson, Jones, Carpenter & Remondet, 1986; Wittenberg & Reis, 1986). Beide invloeden op het evaluatieproces, de sociale vergelijking en de inschatting van de mogelijkheden om de situatie te veranderen, hangen overigens onderling samen. Ideeën over wat bereikbaar is en welke mogelijkheden men moet bezitten om dit potentieel bereikbare te realiseren, zullen ondermeer gevormd worden door sociale vergelijking (Margulis, Derlega & Winstead, 1984).

De afwegingen die men maakt in dit cognitieve proces kunnen leiden tot de subjectieve constatering dat men tevreden is met de gerealiseerde relaties. De afwegingen kunnen echter ook leiden tot de subjectieve constatering dat er een onplezierig verschil is tussen de standaards ten aanzien van relaties en de gepercipieerde realiteit. Deze verklaringsgang is (in vereenvoudigde) vorm weergegeven in figuur 1.2 (\*4). Deze verklaringsgang wordt ook gebruikt in de studie van De Jong-Gierveld (1984, p. 45); na een omschrijving van eenzaamheid gegeven te hebben, stelt zij:

Het gaat daarbij om een verschil tussen de gerealiseerde contacten met andere mensen en de contacten zoals men die voor zichzelf zou wensen. Deze situatie wordt als des te ernstiger beleefd naarmate de betrokkene zichzelf minder goed in staat acht alsnog bepaalde relaties binnen redelijke termijn te realiseren dan wel verstoorde relaties te verbeteren.

Eenzaamheid kan dus beschouwd worden als een resultante van een proces van interpretatie van de situatie van gerealiseerde relaties enerzijds en persoonlijke standaards ten aanzien van relaties anderzijds. Aan deze opvatting ligt ten grondslag dat mensen hun werkelijkheid construeren. Deze werkelijkheid, de door individuen beleefde situatie, bestaat zowel uit cognities: de kwaliteit van de



Figuur 1.2 Eenzaamheid als gevolg van een interpretatie van de kwaliteit van de relaties en de persoonlijke standaards ten aanzien van relaties

gerealiseerde relaties, als uit de dispositionele condities van die situatie: de standaards ten aanzien van relaties. Bij deze cognitieve benadering sluit een andere benadering nauw aan, namelijk één die het verwerken van een eenzaamheidssituatie centraal stelt. Daar gaan we nu op in.

We oriënteren ons op theorieën die een procesmatige benadering van het omgaan met en de verwerking van problemen zoals eenzaamheid, centraal stellen. Kern van deze theorieën is de veronderstelling dat individuen de ongewenste of onplezierige situatie waarin zij zich bevinden steeds opnieuw interpreteren en voortdurend proberen hun situatie te veranderen in een door hen gewenste richting.

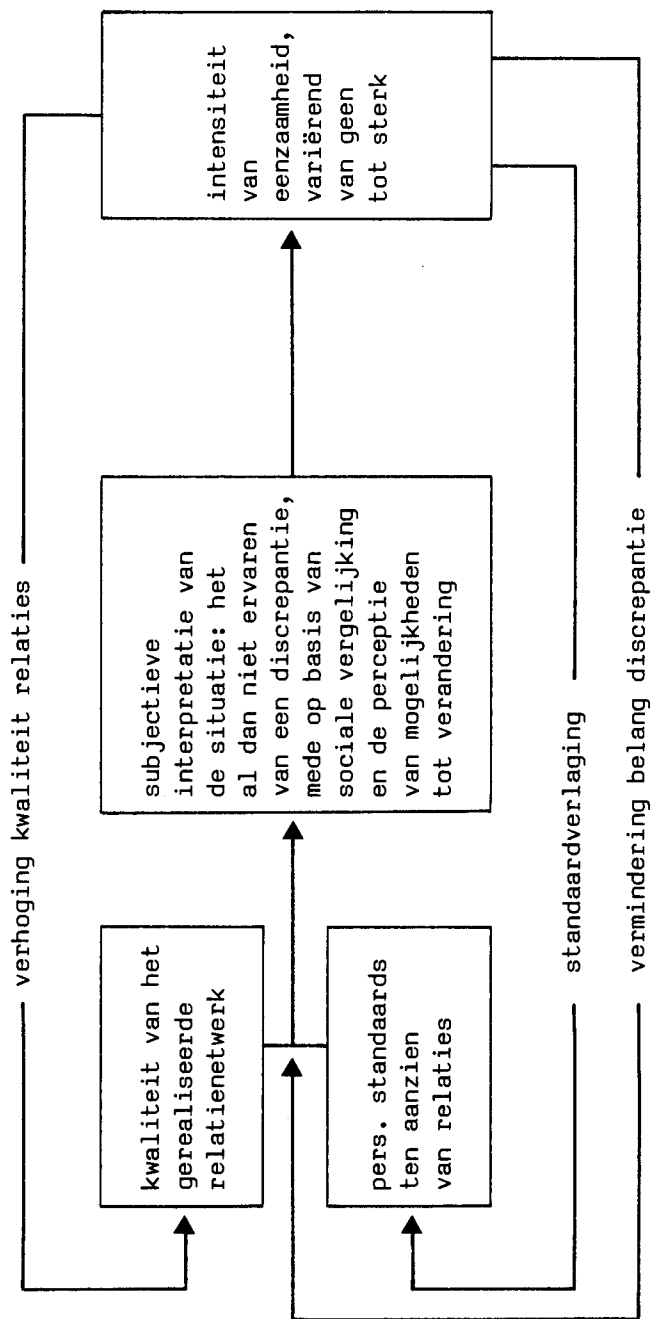
Allereerst gaan we terug naar de ideeën van Lazarus (1966). Centraal in zijn theorie is de gedachte dat, wanneer een situatie negatief geëvalueerd wordt, het individu tracht de situationele condities of de dispositionele condities van de situatie te veranderen. Dit noemen we verwerking ('coping'). Verwerkingsactiviteiten kunnen onder andere onderscheiden worden naar de hulpbronnen die



ingezet worden: de relaties met andere mensen versus de eigen capaciteiten (Pearlin & Schooler, 1978). In het eerste geval zal men bijvoorbeeld vragen aan anderen welke oplossingsstrategieën mogelijk zijn, in het tweede geval zal men bijvoorbeeld trachten zelf verschillende oplossingsstrategieën te bedenken. Een tweede onderscheid is te maken naar het doel van de activiteiten (Pearlin & Schooler, 1978; Tazelaar, 1980). We zullen op dit onderscheid nader ingaan, en het toepassen op het verwerken van eenzaamheid (zie voor een uitvoeriger beschrijving van de wijze waarop mensen hun eenzaamheidssituatie kunnen begrijpen en kunnen veranderen: De Jong-Gierveld, 1984; Van Tilburg, 1982).

Een eerste type van activiteiten tracht de ervaren discrepantie tussen gerealiseerde en gewenste relaties op te heffen door de gerealiseerde relaties op het peil te brengen van de gewenste relaties. Eenzaamheidsverwerking houdt dan in dat de kwaliteit van het gerealiseerde netwerk verhoogd wordt. Dit kan door nieuwe relaties aan te gaan of door bestaande relaties te verbeteren. Een tweede type activiteiten richt zich op de persoonlijke standaards ten aanzien van relaties. De ervaren discrepantie tussen gerealiseerde en gewenste relaties kan namelijk ook opgeheven worden of verminderd worden door de wensen ten aanzien van de relaties te verlagen in de richting van het nivo van de kwaliteit van de gerealiseerde relaties. Een derde mogelijkheid betreft een vermindering van het belang van de discrepantie. Het verschil tussen de gewenste en gerealiseerde relaties blijft in dat geval bestaan en geprobeerd wordt het belang van deze discrepantie terug te dringen door rationalisatie (bijvoorbeeld vergelijking met anderen die het nog slechter hebben), verdringing (bijvoorbeeld de aandacht richten op een hobby), ontkenning van de problemen (bijvoorbeeld door het vermijden van bepaalde situaties) of berusting (men beseft bijvoorbeeld de onvermijdelijkheid van het probleem en schikt zich in het lot). In figuur 1.3 zijn de verschillende verwerkingsactiviteiten schematisch aangegeven. Deze indeling van verwerkingsactiviteiten komt overeen met die van Pearlin en Schooler (1978); het derde type activiteiten omschrijven zij als

coping functions (that) neither (...) alter the situation generating the stress-provoking strains nor (...) create congenial perceptions of problematic experiences within the situation. This type of coping functions more for the management of stress than for its vitiation. Such coping mechanisms essentially help people to accomodate to existing stress without being overwhelmed by it (p. 7).



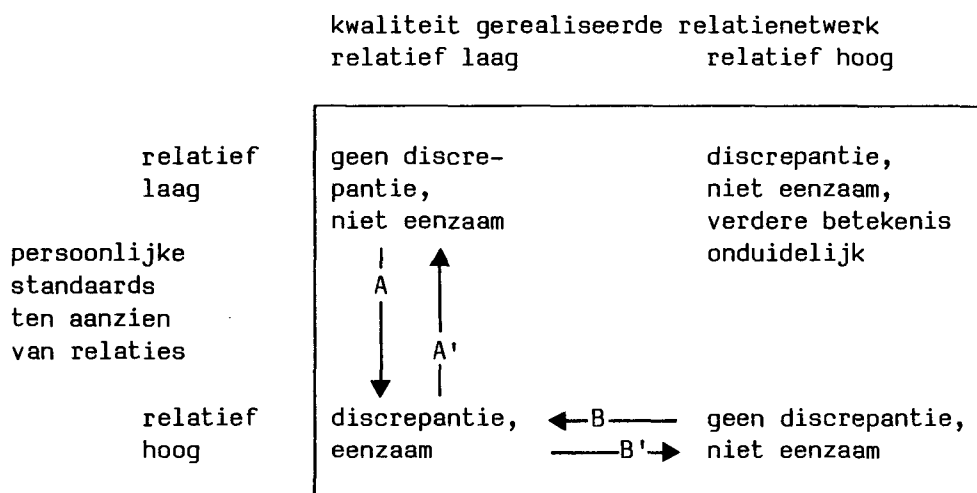
Figuur 1.3 Eenzaamheid als gevolg van een interpretatie van de kwaliteit van de relaties en de persoonlijke standaards ten aanzien van relaties, met mogelijkheden voor een verwerking van eenzaamheid

Ook Coyne, Aldwin en Lazarus (1981) hebben dit onderscheid gemaakt. Zij noemen de eerste verwerkingsvorm probleem-georiënteerd: gepoogd wordt de verhouding tussen individuen en hun omgeving te veranderen. De tweede en derde zijn emotie-georiënteerd: de gedachten en gevoelens van individuen staan centraal, zonder dat de verhouding tussen het individu en de omgeving veranderd wordt. Verschillende vormen van verwerking komen overigens vaak tegelijkertijd voor (Folkman & Lazarus, 1980).

Met het beschrijven van deze drie verwerkingsactiviteiten is nog slechts een aanzet gegeven voor een theorie over het verwerken van eenzaamheid. Een dergelijke theorie zal ondermeer moeten aangeven onder welke condities een situatie van eenzaamheid ontstaat c.q. voortbestaat. Om hierop meer zicht te krijgen hebben we ons georiënteerd op de mogelijkheden van de theorie van de mentale incongruentie, als één van de uitwerkingen van een cognitieve evenwichtstheorie. Eenzaamheid kan dan gezien worden als een ervaring die voortkomt uit een onevenwichtige situatie met betrekking tot de relaties. In de mentale incongruentietheorie heeft dit evenwicht betrekking op de relatie tussen mentale kenmerken: tussen wat iemand vindt dat een situatie behoort te zijn enerzijds en hoe hij/zij een situatie waarneemt anderzijds (Tazelaar & Sprengers, 1987, p. 23).

Uit de theorie van de mentale incongruentie kan afgeleid worden dat eenzaamheid kan ontstaan wanneer een onevenwichtige situatie bestaat. In deze onevenwichtige situatie (ook wel aangeduid als een situatie van incongruentie) komen de vereisten over hoe een situatie behoort te zijn (de standaards zijn dan bijvoorbeeld relatief hoog) niet overeen met de waargenomen situatie (de kwaliteit van de gerealiseerde relaties is dan bijvoorbeeld relatief laag). Het ontbreken van een evenwicht, het bestaan van een incongruentie betreft dus een discrepantie tussen de persoonlijke standaards en de kwaliteit van het gerealiseerde relatiernetwerk. In figuur 1.4 is dit op vereenvoudigde wijze geïllustreerd aan de hand van een kruistabel met gedichotomiseerde variabelen. De discrepantie zal ontstaan wanneer in een situatie van relatief lage kwaliteit van het relatiernetwerk een standaard verhoogd wordt (aangegeven door pijl A), of in een situatie van relatief hoge standaards de kwaliteit van het relatiernetwerk verminderd (pijl B) wordt.

Een centraal postulaat van de mentale incongruentietheorie is: wanneer een relatief evenwichtige toestand van een individu verstoord wordt en een discrepantie ontstaan is, wordt getracht tot een nieuw evenwicht te komen. Het individu zal steeds streven naar



Figuur 1.4 Ontstaan en opheffing van eenzaamheid als gevolg van veranderingen in de kwaliteit van de relaties en in de persoonlijke standaards ten aanzien van relaties

een evenwicht, waarbij in het mentale systeem voortdurend een balans wordt opgemaakt tussen datgene wat men wenselijk vindt of datgene wat men vindt dat hoort (de persoonlijke standaards) en datgene wat men feitelijk ervaart. De mogelijke verwerkingsactiviteiten zijn hiervoor reeds aan de orde geweest, en betreffen standaardverlaging (pijl A') en verandering van de kwaliteit van het relatienetwerk door het aangaan van nieuwe of het verbeteren van bestaande relaties (pijl B'). De derde verwerkingsactiviteit, het verminderen van het belang van de discrepantie tussen standaards en werkelijkheid, is schematisch niet aan te duiden omdat de situatie met betrekking tot de relaties daarmee niet gewijzigd wordt.

Niet in alle gevallen zal echter een evenwicht hervonden worden, en zal de eenzaamheidssituatie beëindigd worden. Eenzaamheid zal kunnen voortbestaan in het geval een reductie van de discrepantie op het betreffende domein zou leiden tot een vergroting van een discrepantie op een ander domein, en deze discrepantietoename zodanig groot is dat het individu ervaart dat zijn of haar totale situatie zal verslechteren wanneer de discrepantiereeductie op het eerst bedoelde domein wordt doorgezet. Een voorbeeld kan dit verduidelij-

ken. Een gescheiden vrouw met thuiswonende kinderen wil graag een nieuwe partnerrelatie aangaan. Zolang zij deze relatie niet heeft, bestaat er een discrepantie welke kan leiden tot eenzaamheid. Het aangaan van een partnerrelatie kan haar echter in conflict brengen met de wensen van de kinderen; deze zijn tevreden met de situatie en wensen geen veranderingen. De afweging van de bestaande discrepantie en de eventueel gecreëerde discrepantie zal bepalen of, en welke, activiteiten ondernomen worden met betrekking tot de discrepantie tussen het wensen van de partnerrelatie en het ontbreken van deze relatie.

De keuze voor een bepaalde verwerkingsactiviteit hangt verder samen met ondermeer de perceptie van de mogelijkheden die men heeft om de situatie in de gewenste richting te veranderen. Voor een verandering van de situatie met betrekking tot de gerealiseerde relaties zal men moeten beschikken over sociale vaardigheden. De perceptie van afwezigheid van deze vaardigheden zal eerder leiden tot een keuze voor verwerking door middel van standaardverlaging.

Samenvattend, eenzaamheid kan ontstaan wanneer in een situatie van relatief geringe kwaliteit van het gerealiseerde relatienetwerk standaards verhoogd worden, of in een situatie van relatief hoge standaards relaties uit het netwerk wegvallen of aan kwaliteit inboeten. De eenzaamheidssituatie kan doorbroken worden door het verhogen van de kwaliteit van het gerealiseerde netwerk van relaties of het verlagen van de standaards ten aanzien van relaties. Een derde mogelijkheid is het verminderen van het belang van de discrepantie tussen de gerealiseerde relaties en de standaards. Hoewel deze laatste verwerkingsactiviteit de ernst van de eenzaamheid kan verminderen, blijft de discrepantie voortbestaan, zodat deze wijze van verwerking slechts een beperkt effect heeft.

De geschetste benadering legt een sterk accent op de activiteiten van het individu. Het individu komt in actie wanneer het evenwicht op zodanige wijze verstoord is dat een situatie van eenzaamheid ontstaan is. Met behulp van deze benadering kan aangegeven worden op welke wijze activiteiten van het individu plaatsvinden, en kunnen condities aangegeven worden waaronder deze activiteiten zullen plaatsvinden. Als beperking van deze benadering kan gezien worden dat de activiteiten van individuen ter bevordering van hun welbevinden alleen onderwerp van studie vormen wanneer zij zich in een als negatief beleefde, problematische situatie bevinden.

### §1.1.3 De levensloop van individuen als uitgangspunt

Door verschillende auteurs (bijvoorbeeld Baltes, 1979; Kohli, 1986; Parkes, 1971, 1982; Thomae, 1979) is gewerkt aan een theoretisch kader waarin activiteiten met betrekking tot het zich welbevinden van individuen niet alleen plaats vinden in problematische situaties, maar gezien kunnen worden tegen de algemene achtergrond van veranderingen gedurende de levensloop van individuen.

Gedurende het gehele leven doen zich allerlei nieuwe situaties en omstandigheden voor. Deze veranderingen kunnen extern veroorzaakt zijn, maar ook het gevolg zijn van activiteiten van het individu. Het omgaan hiermee vormt de basis van een levenslange socialisatie. Idealiter bezit elk mens de vaardigheden en de mogelijkheden met deze situaties om te gaan (Caplan, 1964). Opvoeding en levenservaringen bereiden mensen voor op nieuwe situaties en vormen hen op zodanige wijze dat deze situaties -binnen bepaalde beperkingen- in overeenstemming met hun idealen gebracht kunnen worden (Felner, Jason, Meritsugu & Farber, 1983). Allerelei levensveranderingen of -gebeurtenissen (\*5) scheppen mogelijkheden voor het opdoen van ervaringen die het vermogen van individuen vergroten om hun leven te (re-)organiseren. Vanuit preventie-overwegingen zou het beter zijn mensen voor te bereiden op velerlei levensveranderingen zoals deze zich in een lange levensperiode kunnen voordoen, dan mensen te leren omgaan met een incidentele, problematische, gebeurtenis. Een min of meer soepele overgang naar een nieuwe situatie, een redelijk voorspoedige aanpassing van zowel zichzelf als van de situatie, leidt tot een continuering van het welbevinden.

Belangrijke overgangen waar veel mensen mee te maken krijgen zijn bijvoorbeeld de start met een (nieuwe of vervolg-) opleiding, de eerste baan, het vinden van vriend(inn)en en een partner, de komst van het eerste kind, ernstige ziekte van huisgenoten, het uit huis vertrekken van de kinderen, de pensionering, de dood van een partner, een lichamelijke achteruitgang (Lieberman, 1982). Er kan een onderscheid gemaakt worden tussen het aantal of de intensiteit van de veranderingen enerzijds en de mate van stress die gepaard gaat met de veranderingen anderzijds (Felner, Farber & Primavera, 1983). Niet alleen situaties van ernstige, negatieve aard (zoals het verlies van een kind of de beëindiging van de partnerrelatie), maar ook andere, ogenschijnlijk minder ingrijpende levensveranderingen vragen om een reorganisatie door het individu. In het laatste geval denken we bijvoorbeeld aan een jong-volwassene die voor het eerst de ouderlijke woning verlaat om elders op kamers te gaan wonen of met een partner samen een eigen huishouden op te zetten (De Jong-

Gierveld & Liefbroer, 1988). Ook dan is een levensreorganisatie wenselijk, of zelfs nodig. Ook dan zullen nieuwe relaties gerealiseerd moeten worden en bestaande relaties op een andere wijze vorm gegeven moeten worden (Jones & Moore, 1987; Weiss, 1987). De subjectieve interpretatie van de situatie met betrekking tot relaties wordt (in positieve of negatieve zin) bijgesteld; de situatie vraagt om activiteiten op relatiegebied.

Allerlei soorten veranderingen hebben in hun gevolgen ten aanzien van het handelen van het individu dan ook gemeenschappelijke karakteristieken:

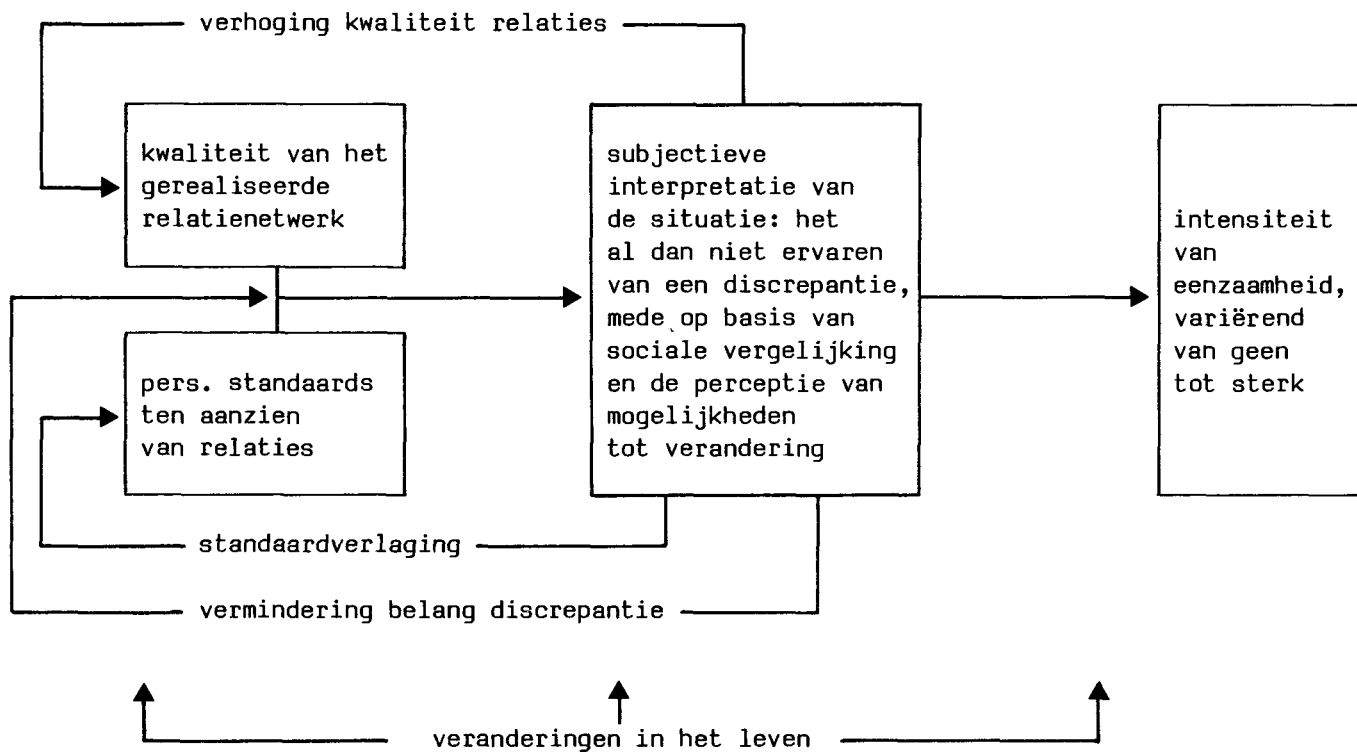
when individuals face major life changes the key task they are confronted with is to modify their existing set of expectations and assumptions about their world and develop others which more accurately reflect their new situation (Felner, Farber & Primavera, 1983, p. 210).

Door deze activiteiten van het individu centraal te stellen, wordt een verbinding gelegd met de cognitieve theorie, uitgangspunt in de hiervoor behandelde theorieën. Individuen maken een hernieuwde interpretatie van hun situatie. Deze herinterpretatie, een cognitieve activiteit (Lazarus, 1966), kan startpunt zijn van activiteiten om de situatie met betrekking tot relaties te wijzigen.

Individuen die levensveranderingen meemaken, kunnen geconfronteerd worden met daarmee gepaard gaande veranderingen binnen hun sociaal netwerk. Vanuit het geschetste perspectief is één van de taken van het individu dit netwerk te reorganiseren en te reconstrueren. Het resultaat van deze reorganisatie en reconstructie bepaalt in welke mate een netwerk van relaties adequate ondersteuning geeft. De evaluatie van de adequaatheid van de steun komt ook hier tot stand op basis van een afweging van de ontvangen steun en de standaards ten aanzien van relaties, en zal in grote lijnen bepalen of en in welke mate individuen eenzaamheid ervaren:

the level of social support and its perceived adequacy by the individual may also, to some extent, serve as an indicator of 'outcome' or as a gauge of the individuals's mastery of one of the adaptive tasks of the transition (Felner, Farber & Primavera, 1983, p. 211).

At each turn of (the ...) life cycle there can be a contraction, expansion, or substitution of social supports. Thus, supports are mobilized not only in response to unscheduled, eruptive crises; changes that are scheduled and built into the normative changes along the life course act also as forces in structuring and restructuring each aspect of the support system (Pearlin, 1985, p. 53).



Figuur 1.5 Eenzaamheid als gevolg van een interpretatie van de kwaliteit van de relaties en de persoonlijke standaards ten aanzien van relaties, met mogelijkheden voor een verandering van de situatie vanuit de interpretatie, en beïnvloed door veranderingen in het leven



Samenvattend kunnen we stellen dat het levensloop-perspectief ervan uitgaat dat veelvuldig allerlei veranderingen in het leven plaats vinden. Deze veranderingen kunnen gevolgen hebben voor het gerealiseerde netwerk van relaties en voor de standaards ten aanzien van relaties. De interpretatie van deze situatie, waarin een afweging van deze twee elementen plaats vindt, kan leiden tot een bepaalde intensiteit van eenzaamheid en (daarnaast) ook leiden tot activiteiten van het individu waarmee beoogd wordt het netwerk van relaties of de standaards ten aanzien van relaties te reorganiseren. In figuur 1.5 hebben we dit schematisch weergegeven. Kenmerkend verschil met figuur 1.3 is dat de activiteiten van het individu niet gekarakteriseerd worden als een verwerking van eenzaamheid, maar als een reorganisatie die volgt op een interpretatie van de situatie. Deze interpretatie behoeft niet noodzakelijk een negatieve evaluatie te betreffen.

#### §1.1.4 Samenvatting en conclusie

We hebben verschillende theoretische invalshoeken gepresenteerd waarmee het ontstaan en het voortbestaan van eenzaamheid verklaard kan worden. We startten met de weergave van een opvatting waarin eenzaamheid werd opgevat als een emotionele beleving die zal ontstaan wanneer de kwaliteit van de gerealiseerde relaties gering is.

Vervolgens werd verslag gedaan van een cognitieve benadering waarin wordt uitgegaan van de opvatting dat individuen steeds hun situatie interpreteren. In deze subjectieve interpretatie wordt de kwaliteit van de gerealiseerde relaties afgewogen tegen de persoonlijke standaards ten aanzien van relaties. Bij deze evaluatie spelen ook andere subjectieve aspecten van de situatie een rol, zoals sociale vergelijking en de perceptie van mogelijkheden tot verandering van de situatie. Wanneer deze afweging leidt tot de subjectieve constatering dat er een als onplezierig ervaren discrepantie bestaat tussen de standaards ten aanzien van relaties en de realiteit betreffende de relaties, kan de situatie geëvalueerd worden als een eenzaamheidssituatie. Eenzaamheid is dus een ervaring die kan ontstaan wanneer de kwaliteit van het gerealiseerde netwerk van relaties relatief gering is en/of wanneer de standaards ten aanzien van relaties relatief hoog zijn.

Aansluitend bij cognitieve evenwichtstheorieën werd daarna een verfijning van deze theoretische opvatting uitgewerkt. Eenzaamheid kan ontstaan in een situatie waarin het evenwicht verstoord wordt na een verhoging van de standaards (bijvoorbeeld in een situatie

van ongehuwd zijn willen huwen) of na een verlaging van de kwaliteit van het gerealiseerde netwerk van relaties (bijvoorbeeld als gevolg van verweduwing de partner verliezen). Deze als negatief ervaren verstoringen van het evenwicht kunnen het individu er toe brengen activiteiten te ondernemen. Deze activiteiten kunnen als doel hebben de kwaliteit van het gerealiseerde netwerk te verhogen, de standaards ten aanzien van relaties te verlagen, en/of de betekenis van de ervaren discrepantie te veranderen.

Met het inbrengen van het levensloop-perspectief werd de nadruk gelegd op allerlei soorten van veranderingen. Niet alleen veranderingen die leiden tot een tekort-situatie of een verlies-situatie, maar ook andere veranderingen zoals een huwelijk kunnen leiden tot een hernieuwde interpretatie van de situatie en noodzaken tot een reorganisatie van de situatie met betrekking tot relaties. Wanneer deze reorganisatie niet goed slaagt, kan eenzaamheid ontstaan. In deze benadering wordt als 'motor' van het handelen van het individu met betrekking tot relaties niet uitsluitend de negatieve beleving van (min of meer incidentele) gebeurtenissen aangezien, maar ook de voortdurende uitdaging die met het leven gegeven is.

De drie geschetste benaderingen bouwen -in zekere zin- op elkaar voort. Startend met een directe samenhang tussen de kwaliteit van het gerealiseerde netwerk en het ervaren van eenzaamheid, wordt deze samenhang vervolgens geproblematiseerd door verschillende factoren toe te voegen in het model ter verklaring van het ontstaan en het voortbestaan van eenzaamheid. In de inleiding formuleerden we als centrale vraag van dit onderzoek:

Wat is de betekenis van de 'ondersteuning binnen primaire relaties' voor de mate waarin individuen eenzaamheid ervaren? In deze paragraaf hebben we getracht een model voor het ontstaan en voortbestaan van eenzaamheid nader uit te werken. In dit model waren naast de kwaliteit van de gerealiseerde relaties (i.c. de binnen relaties verkregen ondersteuning) andere factoren opgenomen. Voor een goed begrip van het proces van ontstaan en voortbestaan van eenzaamheid is het nodig aandacht te besteden aan deze andere factoren. In deze studie zullen we met name ook aandacht besteden aan de persoonlijke standaards ten aanzien van relaties.

De benadering vanuit het levensloop-perspectief legde verder de nadruk op de betekenis van activiteiten van individuen in allerlei soorten situaties, zowel na een als negatief beleefde verandering als na een als positief beleefde verandering. Vanuit deze benadering wordt eenzaamheid niet uitsluitend geassocieerd met verlies-gebeurtenissen. Het al dan niet ervaren van eenzaamheid wordt af-

hankelijk gemaakt van een adequate reorganisatie in allerlei situaties. We willen daarom ingaan op de gevolgen voor ervaringen rond de primaire relaties van verschillende soorten gebeurtenissen, zoals een ingrijpende verlies-gebeurtenis en een verandering waarbij het relatienetwerk een belangrijke uitbreiding heeft ondergaan.

In de volgende paragraaf willen we, aansluitend bij het geschetste theoretische kader, komen tot het formuleren van uitgangspunten voor de opzet van het empirisch onderzoek waarover in deze studie gerapporteerd wordt.

## §1.2 UITGANGSPUNTEN VOOR DE OPZET VAN EEN ONDERZOEK

De laatste jaren zijn in de Angelsaksische en Europese landen een groot aantal onderzoeken naar eenzaamheid uitgevoerd. Echter, de conclusie van Perlman en Peplau (1984) dat het onderzoek naar eenzaamheid summier is, heeft volgens ons ook nu nog geldigheid. Eén van de beperkingen is dat een groot aantal empirische onderzoeken betrekking heeft op studentenpopulaties. Paloutzian en Janigian (1987) rapporteren dat in de periode sinds 1980 ongeveer 80 % van de artikelen in wetenschappelijke tijdschriften (\*6) die betrekking hadden op empirisch onderzoek naar eenzaamheid, gebaseerd waren op gegevens van studenten. De stand van zaken laat zich echter niet alleen beschrijven aan de hand van kwantitatieve gegevens.

Derlega en Margulis (1982) onderscheiden drie stadia in het onderzoek naar eenzaamheid. De eerste, volgens hen reeds gepasseerde fase, is dat interesse gewekt wordt voor een dergelijk onderwerp: het belang van onderzoek naar eenzaamheid staat centraal.

In het tweede stadium wordt getracht het concept uit te werken en te definiëren. Verder tracht men aan te geven in welke verhouding het verschijnsel eenzaamheid staat ten opzichte van verwante concepten. Ook worden eerste pogingen gedaan het verschijnsel te verklaren. Anno 1980, zo stellen de auteurs, beschrijft deze fase van begripsvorming de stand van zaken in het onderzoek naar eenzaamheid. Voor een goed (\*7) begrip van eenzaamheid kunnen we aansluiten bij de opvattingen van Peplau (1985). Volgens haar bestaat er onder onderzoekers -ondanks de verschillende definities- in hoge mate overeenstemming over wat de kern van eenzaamheid is. Zij vat deze kern in drie punten samen. Eenzaamheid is een subjectieve ervaring, en niet synoniem met objectieve sociale isolatie. Eenzaamheid betreft een deficiëntie in het persoonlijke relatienetwerk. Eenzaamheid is een negatieve ervaring.

In het derde door Derlega en Margulis onderscheiden stadium van het onderzoek naar eenzaamheid wordt de verklaring van eenzaamheid systematisch aangepakt, en wordt het verschijnsel eenzaamheid in een breed uitgewerkt kader begrepen: "The whys and hows of loneliness are directly and fully addressed" (Derlega & Margulis, 1982, p. 152). Deze fase bouwt voort op de verklaringen van de tweede fase, en zal resulteren in getoetste theorieën: systematisch uitgewerkte en empirisch onderbouwde sets van uitspraken over het verschijnsel eenzaamheid en de relatie met andere verschijnselen c.q. de oorzaken en gevolgen van het ervaren van eenzaamheid.

Wanneer we op dit punt de stand van zaken opmaken kunnen we constateren dat tot dusverre de empirische bevestiging van een groot aantal veronderstellingen ten aanzien van factoren die het ontstaan en voortbestaan van eenzaamheid verklaren, is uitgebleven. Ook in deze zin kunnen we stellen dat het onderzoek naar eenzaamheid nog summier is: centrale veronderstellingen uit de theorie rond eenzaamheid zijn slechts in een gering aantal onderzoeken bevestigd. Enkele resultaten van empirisch onderzoek zullen we nu bespreken; het voert namelijk te ver en is bovendien niet relevant in dit bestek uitvoerig alle onderzoeken te bespreken.

### §1.2.1 Empirisch onderzoek naar de samenhang tussen de kwaliteit van het gerealiseerde relatienetwerk en eenzaamheid

We zullen de aandacht vooral richten op nederlands onderzoek en met name het in 1978 uitgevoerde empirisch onderzoek van De Jong-Gierveld. Dit onderzoek is onderdeel van een project waarvan ook het in de onderhavige studie gerapporteerde onderzoek deel uitmaakt (zie voor een overzicht van de ontwikkelingen in dit langlopende project De Jong-Gierveld, 1985; belangrijke resultaten uit het onderzoek-1978 zijn opgenomen in De Jong-Gierveld, 1984, 1987).

De gegevens zijn verzameld door uitgebreide mondelinge interviews te houden met 556 ongehuwden, gehuwden, gescheidenen en verweduwen (\*8) in de leeftijd 23 tot en met 75 jaar (de namen en adressen werden uit bevolkingsregisters verkregen). Bij de opzet van deze dataverzameling is uitgegaan van een theoretisch model, dat in de kern gelijkenis vertoont met figuur 1.2. In dit model wordt het ervaren van eenzaamheid gezien als een resultante van een interpretatieproces waarin het gerealiseerde relatienetwerk wordt afgewogen tegen de persoonlijke standaards ten aanzien van relaties. De standaards ten aanzien van relaties zijn echter niet expliciet onderzocht; de inhoud van de relaties is voornamelijk op indirecte wijze

gemeten. Allerlei andere karakteristieken van het relatienetwerk zijn echter uitvoerig omschreven en vastgelegd.

Gegevens zijn verzameld over de samenstelling van het huishouden, het aantal relaties in het primaire netwerk, de typering van deze relaties en de ervaren intimiteit in deze relaties. Over de belangrijkste relatie uit het netwerk zijn aanvullend gegevens verzameld betreffende de inhoud daarvan. De karakteristieken van het netwerk zijn in verband gebracht met het ervaren van eenzaamheid, met als intermediërende factor de mate van tevredenheid met de relaties en het al dan niet hebben van wensen voor het aangaan van nieuwe of verbeteren van de bestaande relaties. Voor het meten van de intensiteit van eenzaamheid zijn verschillende instrumenten gehanteerd. De belangrijkste hiervan zijn: een vraag waarmee de intensiteit van eenzaamheid op directe wijze werd vastgesteld, en een schaal van negen uitspraken gericht op een aantal componenten van de gemis-ervaringen, zoals het missen van een gesprekspartner, gevoelens van leegte en gevoelens van verlatenheid. De scores op deze twee instrumenten bleken sterk samen te hangen ( $r = .66$ ).

Het bleek dat in overeenstemming met de theoretische verwachtingen vooral de af- of aanwezigheid van een partnerrelatie samenhangt met de intensiteit van eenzaamheid zoals deze gemeten is met behulp van de negen-itemschaal ( $r = -.53$ ). Een partnerrelatie wordt gekenmerkt door allerlei ondersteuningsaspecten. De intensiteit van de ondersteuning in deze relatie is vaak hoger dan in de belangrijkste relatie (van een ander type, zoals een vriend(-in) of een familielid) van ondervraagden zonder partnerrelatie. Dit geldt met name voor de ervaren emotionele steun (De Jong-Gierveld, 1986). Ook een ander aspect van het relatienetwerk, namelijk de samenstelling van het huishouden waartoe het individu behoort, bleek van belang te zijn. Vooral ouders die alleen de verantwoordelijkheid dragen voor de opvoeding van kinderen, en alleenwonenden rapporteren vaak sterke eenzaamheid ( $r$  is respectievelijk .30 en .36). Andere karakteristieken van het netwerk van primaire relaties bleken van minder betekenis te zijn. Zo is bijvoorbeeld de correlatie van het aantal gerealiseerde nauwe en persoonlijke relaties-in-totaal met eenzaamheid  $-.12$ . Daarnaast bleek het netwerkkenmerk 'frequentie van contact met burens' significant samen te hangen met eenzaamheid ( $r = -.19$ ). De uit een regressieanalyse blijkende multipiele correlatie van de variabelen 'af- of aanwezigheid van een partner', 'al dan niet alleen verantwoordelijkheid dragen voor de opvoeding', 'met anderen wonen of alleen wonen', 'aantal gerealiseerde nauwe en persoonlijke relaties', 'frequentie van contact met burens' met eenzaamheid is .59; andere netwerkkenmerken dan de af- of aanwezigheid

van een partner voegen dus .06 toe aan de multi-pele correlatie met eenzaamheid. De resultaten bevestigden de verwachting van De Jong-Gierveld (1984, p. 52) dat een zwak verband verwacht kon worden:

de aanwezigheid van die typen relaties die een sociaal-emotioneel ondersteunende functie kunnen vervullen of een bepaalde mate van intimiteit kunnen bieden, lijken van meer belang te zijn dan de absolute omvang van het netwerk van relaties met anderen, voor een onderzoek naar het ontstaan en voortbestaan van eenzaamheid.

In de gegevens konden verder aanwijzingen gevonden worden dat de relaties in een persoonsgebonden interpretatieproces geëvalueerd worden. Conform de ideeën over de aard van eenzaamheid werd een sterke samenhang gevonden tussen de subjectieve waardering van het relatienetwerk en de subjectieve eenzaamheidservaringen. Dat in een dergelijk evaluatieproces ook de perceptie van de eigen mogelijkheden om de situatie te veranderen meespeelt, werd bevestigd doordat persoonlijkheidskenmerken zoals de mate waarin men positief over zichzelf denkt, significant en van andere factoren onafhankelijk samenhangen met de kans dat men zich eenzaam noemt.

De relatief zwakke samenhangen tussen de karakteristieken van de persoonlijke relaties van het individu (met uitzondering van de aanwezigheid van een partnerrelatie) en de evaluatie van de relaties c.q. eenzaamheid in het onderzoek-1978 van De Jong-Gierveld zijn ook in ander survey-onderzoek gevonden. Fischer en Phillips (1982) rapporteerden multi-pele correlaties van ongeveer .20. Wol-dringh en Knapen (1981) vonden in een onderzoek onder ongehuwden zonder partnerrelatie correlaties tussen -.01 en -.32 tussen beschrijvende karakteristieken van het netwerk zoals aantal relaties met wie men goede contacten heeft en frequentie van contact enerzijds, en eenzaamheid anderzijds. In een onderzoek onder ouderen (Knipscheer, 1980) werd een multi-pele correlatie gerapporteerd van .25; De Jong-Gierveld, Kamphuis en Dykstra (1987) rapporteerden eveneens zwakke samenhangen tussen het aantal contacten met kinderen, burens, familie en vrienden van ouderen en de intensiteit van hun eenzaamheid.

Op basis van resultaten van onderzoek naar welbevinden is soms een sterke nadruk gelegd op de betekenis van een partnerrelatie. Lieberman stelt (1982, p. 774):

that the spouse is the key confidant; when he or she is not perceived as available, other confiding relationships cannot effectively substitute.

En Buunk (1984, p. 37) concludeert dat:

het samenleven met een partner over het algemeen een betere garantie blijkt tegen eenzaamheid dan wat dan ook.

Volgens ons blijkt uit verschillende onderzoeksresultaten dat naast de af- of aanwezigheid van een partnerrelatie andere relaties van betekenis (kunnen) zijn. De gevonden negatieve samenhangen tussen karakteristieken van het gerealiseerde netwerk van relaties (anders dan de af- of aanwezigheid van een partnerrelatie) en eenzaamheid zijn weliswaar zwak (\*9), maar meestal significant en altijd in dezelfde richting (Perlman, 1987).

### §1.2.2 Conclusies naar aanleiding van de bevindingen; formulering van hypothesen

De gevonden zwakke samenhang tussen de karakteristieken van het relationetwerk en eenzaamheid kan verschillende oorzaken hebben.

Een eerste oorzaak kan zijn dat de kwaliteit van het relatienetwerk niet voldoende nauwkeurig, niet valide is gemeten. Zoals reeds in §1.1.1 werd opgemerkt, wordt veelal een benadering van 'kwaliteit' gebruikt die zich beperkt tot variabelen zoals: het aantal relaties in het netwerk, de frequentie van het contact in de relaties, of de alledaagse typering van relaties. Het is daarom beter (Jones, 1982, 1985; De Jong-Gierveld, 1984) de ervaren inhoud van de relaties centraal te stellen in het empirisch onderzoek naar kwaliteit van de relaties. De achterliggende gedachte formuleren we als hypothese 1:

De kwaliteit van het gerealiseerde netwerk van relaties (c.q. de intensiteit van de ondersteuning die binnen primaire relaties verkregen wordt) hangt negatief samen met de intensiteit van eenzaamheid.

Eén van de uitgangspunten bij de opzet van het empirisch onderzoek dat in deze studie gerapporteerd zal worden, is dat gestreefd zal worden naar een verfijning van de wijze waarop de kwaliteit van de relaties gemeten zal worden.

Een tweede oorzaak kan gelegen zijn in de aard van het meetinstrument voor eenzaamheid. Bij een beschouwing van de samenhang tussen de beschrijvende karakteristieken van het netwerk van relaties en eenzaamheid dienen we de aandacht ook te richten op de wijze waarop de intensiteit van eenzaamheid gemeten is. Weiss (1973, 1974, 1984) maakt een onderscheid tussen eenzaamheid als gevolg van emotionele isolatie en als gevolg van sociale isolatie, verder aan te duiden als emotionele eenzaamheid respectievelijk sociale eenzaamheid. Emotionele eenzaamheid komt voor wanneer een

intieme relatie c.q. een relatie met een vertrouwenspersoon ontbreekt; gerefereerd wordt aan de afwezigheid van een "attachment figure". Sociale eenzaamheid refereert aan de afwezigheid van "a place in an accepting community" (Weiss, 1984, p. 3). In dat geval ontbreken adequaat ondersteunende relaties met bijvoorbeeld een aantal goede vriend(inn)en of familieleden.

Zowel emotionele eenzaamheid als sociale eenzaamheid duiden op een negatief ervaren deficiëntie binnen het relatienetwerk. Ervaringen van eenzaamheid zijn zodanig heterogeen dat zij niet te beschrijven zijn door slechts één van beide vormen van eenzaamheid centraal te stellen. Een meetinstrument voor eenzaamheid zou idealiter de intensiteit van beide aspecten van eenzaamheid (op uni-dimensionele wijze) moeten vastleggen. De polen van dit continuum kunnen zijn: 'niet of zwakke eenzaamheid' en 'sterke eenzaamheid'.

Zowel de eenzaamheidsschaal van negen items betreffende het missen van relaties van De Jong-Gierveld (1984) als de zogenaamde UCLA-loneliness-scale van Russell, Peplau en Cutrona (1980; zie voor een bespreking Paloutzian & Janigian, 1987; Solano, 1986) voldoen niet aan dit ideaal van een uni-dimensionele schaal waarin beide aspecten verenigd zijn. Inmiddels is door De Jong-Gierveld en Kamphuis (1985) een nieuwe versie van de eenzaamheidsschaal ontwikkeld. In deze schaal wordt aan beide aspecten van eenzaamheid gerefereerd. Bij de opzet van het onderzoek kan gebruikt gemaakt worden van dit instrument.

Een derde oorzaak is dat het empirisch onderzoek naar eenzaamheid nog geen volledig gebruik gemaakt heeft van de rijke theoretische ideeën over de wijze waarop het proces van evaluatie van de relaties verloopt, en de wijze waarop de uitkomsten van dit proces het gedrag ten aanzien van het aangaan van relaties en de persoonlijke standaards ten aanzien van relaties beïnvloedt. In de hiervoor besproken survey-onderzoeken is feitelijk uitgegaan van hetzij het model dat in figuur 1.1 beschreven is, hetzij een onvolledige uitwerking van het model zoals dat in figuur 1.2 opgenomen is. Zo zijn de standaards ten aanzien van relaties nog nauwelijks onderzocht en in verband gebracht met het al dan niet ervaren van eenzaamheid (Solano, 1986). Uit een studie van Stevens (1988) gebaseerd op gegevens van vijftig weduwen blijkt dat het onderzoeken van standaards ten aanzien van relaties verschillen kan verklaren in welbevinden. Bij de opzet van het ontwerp voor het onderhavige onderzoek is daarom niet alleen aandacht geweest voor een nauwgezette operationalisering van de kwaliteit (c.q. de ondersteunende inhoud) van de relaties, maar is ook aandacht besteed aan het proces waarin de situatie geïnterpreteerd en geherïnterpreteerd wordt door het



expliciet inbrengen van standaards ten aanzien van relaties. Het interpretatieproces als zodanig kan gezien worden als een black box: het verloop van het proces is moeilijk te achterhalen, maar wel kunnen we nagaan welke factoren samenhangen met de uitkomsten van dit proces. In overeenstemming met het geschetste theoretische kader formuleren we hypothese 2:

In geval men relatief hoge standaards ten aanzien van relaties heeft, is de intensiteit van de eenzaamheid sterker dan wanneer men relatief lage standaards heeft, gegeven een bepaalde mate van kwaliteit van het gerealiseerde relatienetwerk.

In het onderzoek zullen verschillende persoonlijke standaards onderzocht worden.

### §1.3 UITLEIDING: DE OPZET VAN DEZE STUDIE

In dit eerste hoofdstuk zijn we ingegaan op de probleemstelling en doelstelling van deze studie. We gaan ervan uit dat relaties, en met name de ondersteuning binnen primaire relaties, belangrijke functies voor mensen vervullen. Een tekort aan deze relaties, een tekort aan ondersteuning binnen deze relaties, draagt bij tot onwelbevinden. Het bevorderen dat deze relaties gerealiseerd worden, zou gezien kunnen worden als een bijdrage aan het voorkomen en verminderen van -onder andere- eenzaamheid. In deze studie willen we het inzicht vergroten in het proces waarin eenzaamheidservaringen gevormd worden en voortbestaan.

Uitgaande van het in §1.1 geschetste theoretisch kader hebben we in §1.2 uitgangspunten voor de opzet van het empirisch onderzoek geformuleerd. De hoofdpunten hieruit zijn dat de samenhang tussen het ervaren van eenzaamheid en de kwaliteit van het gerealiseerde netwerk van relaties op zo'n wijze onderzocht moet worden dat bij het laatste de ondersteunende inhoud van de relaties centraal staat, en dat de betekenis van relatief lage en relatief hoge persoonlijke standaards ten aanzien van de relaties voor het ervaren van eenzaamheid onderzocht dient te worden. We formuleerden analoog aan deze uitgangspunten twee hypothesen. Deze hypothesen willen we toetsen in een empirisch onderzoek waarin via vraagg gesprekken gegevens worden verzameld.

De samenhang tussen de kwaliteit van het gerealiseerde netwerk c.q. de ondersteunende inhoud van de relaties enerzijds en eenzaamheid anderzijds is echter complex. In §1.1 zijn we daarom uitvoerig ingegaan op het theoretisch kader rond eenzaamheid. Eén van de uit-

gangspunten hierbij was dat in het leven allerlei veranderingen plaats vinden met betrekking tot relaties. Het voorkomen van deze veranderingen is vaak niet mogelijk of wenselijk, en de aandacht moet dan ook gericht worden op de wijze waarop mensen hun leven reorganiseren na deze veranderingen. Weiss (1984, p. 10) benadrukt het belang van deze reorganisatie na het verlies van een relatie:

An outline of the processes of reorganization can make clear the importance of accepting loss (...) while directing energy toward the establishment of a satisfactory current situation and a desirable future. Also, while it can be helpful to people in transition to allow themselves 'times out' during which they refuse to recognize their losses, persistent refusal to acknowledge and accept loss will make impossible effective reorganization of life. It can be helpful, also, for people in transition to recognize the importance of forming a new identity appropriate to their new situation. In this new identity, loss will have been assimilated, an account will be available to explain how the loss came about, and the self will be defined by current commitments and by aims for the future.

Deze benadering van Weiss, anno 1984, maakt duidelijk dat de bevordering van de opbouw van een netwerk van primaire relaties dat tegemoet komt aan de behoeften van het individu, meer is dan het aangaan van een relatie die de verloren relatie moet vervangen (hetgeen door Weiss, 1973, gesteld werd). Wat door Weiss (1984) aangeduid wordt als het vormen van een nieuwe identiteit, betekent dat individuen een nieuwe visie op hun situatie ontwikkelen, en activiteiten ondernemen om hun persoonlijke situatie met betrekking tot relaties in overeenstemming te brengen met de persoonlijke standaards ten aanzien van relaties. De bevordering van de opbouw van een relatienetwerk dat tegemoet komt aan de behoeften van het individu kan inhouden dat de standaards ten aanzien van relaties bijgesteld worden. Een dergelijke reorganisatie kan de weg vrijmaken voor een afnemende betekenis van de verloren relatie en een toenemende betekenis van andere relaties.

Naar de aard van het reorganisatieproces na een dergelijke levensverandering is nog weinig empirisch onderzoek verricht. Als onderdeel van het genoemde eenzaamheidsproject van De Jong-Gierveld is door ons in 1980 een verkennend longitudinaal onderzoek onder 26 eenzame mensen uit het onderzoek-1978 uitgevoerd (Van Tilburg, 1982). Ondermeer de resultaten van dit onderzoek zijn aanleiding de onderhavige studie te verrichten. We zullen daarom enkele bevindingen uit dit onderzoek rapporteren. In dit verkennende, longitudinale onderzoek zijn de fasen in het proces dat mensen doormaken

wanneer zij hun eenzaamheid verwerken, uitvoerig geïnventariseerd en beschreven. Daarbij is gebruik gemaakt van de ideeën over het verwerken van eenzaamheid welke in §1.1.2 beschreven zijn en schematisch in figuur 1.3 zijn weergegeven. Het bleek dat de wijze waarop de eenzaamheid verwerkt wordt, samenhangt met de mate waarin het gerealiseerde netwerk van relaties als onbevredigend ervaren wordt en met de aard van het ervaren tekort. Zo handhaafden de meeste ondervraagden zonder partner gedurende lange tijd een dominante partnerstandaard: het vinden van een (nieuwe) partnerrelatie zagen zij als de oplossing van hun eenzaamheidsprobleem. Teleurstellingen in de resultaten van hun zoekpogingen leidden weliswaar soms tot een afzwakking van de intensiteit van deze wens, maar niet snel tot een herziening van dit doel van verwerking. Het voortduren van een niet succesvol zoekproces gericht op het vinden van een partner resulteerde niet zelden in sterk negatieve ervaringen. Uiteindelijk ging men meestal over op verwerkingswijzen die tot doel hadden de situatie emotioneel dragelijk te maken. Daarnaast was herkenbaar dat de standaards ten aanzien van (het aangaan van een) partnerrelatie werden verlaagd.

Een reorganisatie is echter niet alleen nodig na een ingrijpende levensverandering zoals het verlies van een belangrijke relatie. We hebben aangegeven dat zowel negatieve als positieve veranderingen een reorganisatie noodzakelijk maken. Zelf-veroorzaakte, positief gewaardeerde veranderingen zoals het verlaten van het ouderlijk huis, het aangaan van een partnerrelatie en het huwelijk, kunnen de situatie met betrekking tot relaties in belangrijke mate wijzigen. Ook dan is het van belang een nieuwe visie op de situatie te ontwikkelen en activiteiten te ondernemen om de situatie met betrekking tot relaties in overeenstemming te brengen met de standaards ten aanzien van relaties. Zo zal het van belang zijn na een huwelijk zorg te dragen voor een goede partnerrelatie. Maar ook is van belang een netwerk van relaties in stand te houden dat overeenstemt met de standaards ten aanzien van andere soorten persoonlijke relaties. Wanneer het reorganisatieproces na een ingrijpende verandering als het huwelijk niet adequaat verloopt, het netwerk van relaties inkrimpt en/of minder gevarieerd is dan voor het huwelijk het geval was, kunnen eveneens problematische situaties en ervaringen van eenzaamheid ontstaan.

In dit onderzoek willen we (ondermeer) onderscheiden tussen mensen die een ingrijpende positieve en een ingrijpende negatieve levensverandering hebben meegemaakt. De beoogde variaties binnen de steekproef denken we te kunnen bereiken door een naar burgerlijke staat gestratificeerde steekproef te gebruiken. Een dergelijke

steekproef leent zich ervoor een onderscheid te maken tussen ongehuwden, gehuwden, gescheidenen en verweduwen. Van gescheidenen en verweduwen is bekend dat zij het ingrijpende verlies van een partner, en daarmee samenhangend eventueel van andere relaties, hebben meegemaakt. Van recent gehuwde mensen is bekend dat het netwerk van relaties een belangrijke (positief ervaren) uitbreiding heeft gekregen, namelijk met een partnerrelatie. Onder ongehuwden zullen zich (jong-volwassen) ondervraagden bevinden die eveneens recentelijk een partnerrelatie zijn aangegaan.

De opzet van de studie is nu geschetst. De indeling van de rest van dit verslag is als volgt.

In hoofdstuk 2 zullen we ingaan op de vraag hoe de theoretische begrippen die in dit hoofdstuk aan de orde kwamen, omgezet kunnen worden in vraagstellingen, meetinstrumenten, die geschikt zijn voor een empirisch onderzoek. In hoofdstuk 3 wordt verslag gedaan van de wijze waarop het veldwerk van het onderzoek is opgezet en uitgevoerd. In hoofdstuk 4 evalueren we de kwaliteit van de meetinstrumenten die we hebben gehanteerd voor eenzaamheid, de kwaliteit van het gerealiseerde relatienetwerk en de persoonlijke standaards ten aanzien van relaties.

In hoofdstuk 5 staat de toetsing van de in §1.2.2 geformuleerde hypothesen centraal. Eerst wordt in §5.1 ingegaan op de mate waarin eenzaamheid voorkomt binnen verschillende categorieën ondervraagden. §5.2 behandelt de samenhang tussen de kwaliteit van het gerealiseerde netwerk en eenzaamheid, §5.3 behandelt de samenhang tussen de standaards en eenzaamheid, en in §5.4 worden de resultaten gepresenteerd van een integrale analyse. Vervolgens zal in §5.5 onderscheiden worden tussen ondervraagden die recent een partnerrelatie zijn aangegaan respectievelijk huwelijksontbinding hebben meegemaakt en ondervraagden die relatief langer geleden een dergelijke verandering hebben meegemaakt. De verschillen en overeenkomsten tussen de onderscheiden categorieën worden beschreven tegen de achtergrond van het veronderstelde reorganisatieproces dat hiervoor aan de orde is geweest.

De steun die mensen kunnen krijgen van hun primaire relaties is de laatste jaren onderwerp geweest van een discussie over een zorgzame samenleving. Eén van de centrale stellingen in deze discussie is dat mensen meer gebruik moeten maken van de steun van hun primaire relaties. De vraag rijst dan echter of deze wenselijkheid ook gebaseerd is op reële verwachtingen. Met andere woorden, kunnen mensen steun verkrijgen en verwachten van hun primaire relaties?

De resultaten van het uitgevoerde onderzoek waarvan in deze studie verslag gedaan wordt, en de inzichten die in deze studie verworven zijn, kunnen mogelijk van belang zijn voor deze discussie. Tot slot zullen we daarom in hoofdstuk 6 de opzet en enkele resultaten van de uitgevoerde studie bespreken in het licht van de bedoelde discussie.

## 2 OPERATIONALISERING VAN DE THEORETISCHE BEGRIPPEN

In het vorige hoofdstuk hebben we een theoretische benadering gegeven voor het verklaren van ontstaan en voortbestaan van eenzaamheid. In deze studie willen we nagaan of deze theoretische ideeën houdbaar zijn in geval we ze confronteren met empirische gegevens. De bedoelde ideeën hebben we in verschillende hypothesen vastgelegd. Voor een toetsing van deze hypothesen is het noodzakelijk de daarin opgenomen theoretische begrippen onderzoekbaar te maken door een operationalisering uit te werken. De operationalisering betreft ondermeer het specificeren van aspecten die aan het begrip onderkend worden. Een tweede onderdeel van de operationalisering is het indiceren van bepaalde antwoorden op bepaalde vragen als een aanwijzing voor een schatting van de nog onbekende (individuele) waarde van het achterliggende theoretisch begrip. Tezamen leiden deze stappen in het onderzoeksproces tot één of meer meetinstrumenten voor het theoretische begrip. In dit hoofdstuk geven we aan op welke wijze we de in de hypothesen centrale begrippen om willen zetten in meetinstrumenten.

De stap van theoretische begrippen naar het meten van empirisch constateerbare verschijnselen, hier verder aan te duiden als de operationalisering, is een belangrijke. Meetinstrumenten moeten aan verschillende vereisten voldoen.

Een eerste eis is dat de empirische verschijnselen waaraan in het meetinstrument gerefereerd wordt, representatief zijn voor het theoretische begrip. Deze eis van representativiteit is nader uiteen te leggen. De inhoudelijke aspecten die in het meetinstrument verwerkt zijn, moeten passen bij het begrip. Allerlei aspecten van het begrip moeten evenwichtig gerepresenteerd worden in het meetinstrument. Verder dienen eventueel te onderscheiden aspecten onderling voldoende homogeen zijn.

Een tweede eis is dat vermeden moet worden dat een bepaalde formulering of procedure gerelateerd is aan empirische verschijnselen die uitsluitend bij bepaalde categorieën of groepen mensen voorkomen. Een dergelijk instrument is dan minder geschikt om gebruikt te worden in onderzoek onder allerlei soorten mensen. We spreken in dat geval van een niet robuust instrument. Wanneer een

dergelijk instrument toch gebruikt wordt, bestaat de mogelijkheid dat bijvoorbeeld verschillen vastgesteld worden tussen bepaalde categorieën ondervraagden, terwijl deze categorieën in werkelijkheid niet van elkaar verschillend zijn.

Een derde eis is dat 'response-bias' voorkomen wordt. Onder response-bias verstaan we een systematisch optredend verschil tussen het gerapporteerde antwoord op een vraag en het 'echte' antwoord. Vooral vragen naar ervaringen waarbij bepaalde antwoorden sterk sociaal-wenselijk zijn, zijn gevoelig voor deze fouten.

Een vierde eis is dat gebruik van de meetinstrumenten betrouwbare informatie moet opleveren. Dat wil ondermeer zeggen dat, in het geval van een ongewijzigde situatie, herhaling van de meting (op een ander moment) dezelfde gegevens oplevert. Deze eis leidt er toe dat we bij voorkeur meetinstrumenten gebruiken waarbij de kans op onsystematische fouten relatief gering is, zoals itemlijsten. De antwoorden op de verschillende items worden hierbij tot één gegeven herleid; verondersteld wordt dat de onsystematische fouten tegen elkaar wegvallen.

In het onderhavige onderzoek is ruime aandacht besteed aan de validiteit en de betrouwbaarheid van de operationalisering van de theoretische begrippen. Daarbij hebben we de volgende aanpak gekozen. Voor een begrip als eenzaamheid zijn reeds goede meetinstrumenten ontwikkeld; ondermeer deze willen we toepassen in dit onderzoek. Voor 'de kwaliteit van het gerealiseerde relatienetwerk' en 'persoonlijke standaards ten aanzien van relaties' hebben we getracht goede meetinstrumenten te ontwikkelen. Soms konden we daarbij gebruik maken van aanzetten die in andere onderzoeken gegeven zijn.

Voor elk van deze begrippen zetten we in het empirisch onderzoek verschillende instrumenten in. Zo onderscheiden we verschillende standaards; elke standaard wordt gerepresenteerd in een instrument. Voor eenzaamheid en de kwaliteit van het gerealiseerde relatienetwerk willen we onderzoeken of verschillende meetinstrumenten onderling samenhangende gegevens opleveren. Wanneer dit het geval is, zijn daarmee aanwijzingen verkregen voor de soortgenoot validiteit van de meting. Wanneer de uitkomsten van de verschillende, als congruent bedoelde, instrumenten onderling niet voldoende samenhangen, kan nader onderzoek wellicht inzicht bieden in de aard van de verschillen en overeenkomsten tussen de resultaten van de procedures. Op basis van dit onderzoek kan mogelijk verantwoord gekozen worden voor één van de instrumenten.

In dit hoofdstuk bespreken we achtereenvolgens de operationaliseren van eenzaamheid (§2.1), de kwaliteit van het gerealiseerde netwerk van relaties (§2.2) en de persoonlijke standaards ten aanzien van relaties (§2.3). In hoofdstuk 4 gaan we voor elk van de instrumenten na welke antwoorden op deze meetinstrumenten verkregen zijn. Daarna controleren we, voor zover mogelijk, of de meetinstrumenten voldoen aan eisen van validiteit en betrouwbaarheid.

## §2.1 EENZAAMHEID

In §2.1.1 bespreken we verschillende mogelijkheden voor een operationalisering van eenzaamheid. Daarbij komt eerst de definitie van eenzaamheid aan de orde. In §2.1.2 wordt de operationalisering van eenzaamheid verantwoord, zoals deze in het empirische onderzoek wordt toegepast.

### §2.1.1 Mogelijkheden voor een operationalisering van eenzaamheid

In het vorige hoofdstuk (§1.2) hebben we de opvatting van Peplau (1985) weergegeven omtrent de kern van eenzaamheid. Deze kern is als volgt samen te vatten: eenzaamheid is een negatieve subjectieve ervaring betreffende een deficiëntie in het persoonlijk relatienetwerk (zie ook Perlman & Peplau, 1981). De Jong-Gierveld (1984) onderscheidt binnen eenzaamheid verschillende dimensies, namelijk een evaluatieve dimensie betreffende de aard van de gemiste relaties, een dimensie betreffende het tijdsperspectief, en een dimensie betreffende emotionele aspecten. De eerste dimensie wordt door De Jong-Gierveld (1984, p. 98) aangeduid als de "sleutel-dimensie", een minimaal noodzakelijke en tevens voldoende voorwaarde om van eenzaamheid te kunnen spreken. Deze wordt omschreven als

het subjectief ervaren van een onplezierig of ontoelaatbaar gemis aan (kwaliteit van) bepaalde sociale relaties. Eenzaamheid omvat zowel een als onplezierig of ontoelaatbaar ervaren tekort aan gerealiseerde sociale contacten, als het feit dat bepaalde relaties een zekere mate van intimiteit, zoals gewenst, niet bereiken (De Jong-Gierveld, 1984, p. 45).

Deze dimensie past binnen datgene dat door Peplau aangeduid wordt als de kern van eenzaamheid. In de hiervoor vermelde definitie komt deze dimensie terug in de formulering "het subjectief ervaren van een onplezierig of ontoelaatbaar gemis aan (kwaliteit van) bepaalde sociale relaties".



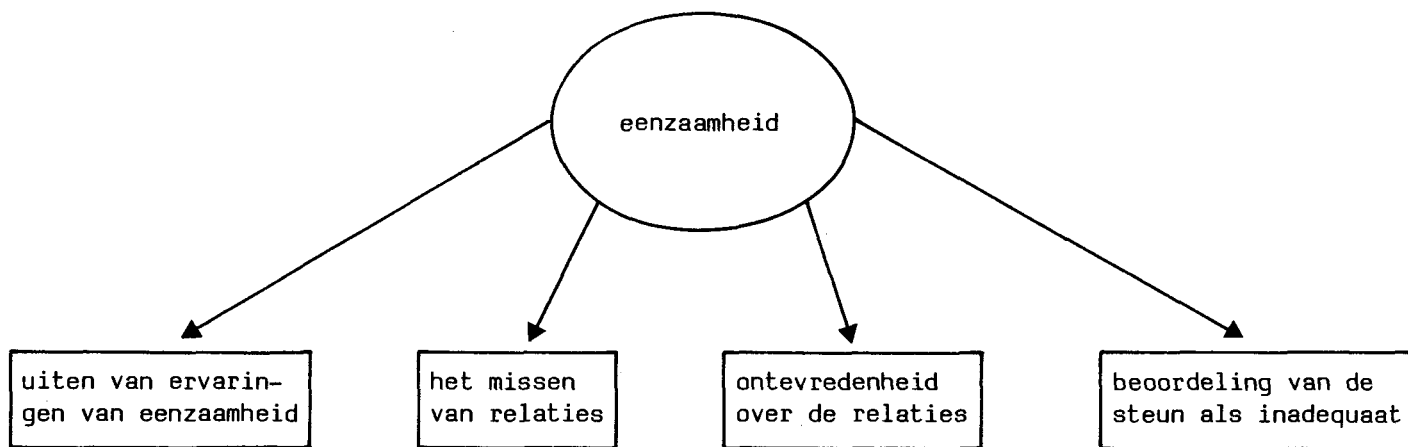
Bij de definitie van De Jong-Gierveld kunnen verschillende kanttekeningen gemaakt worden. (1) De beleving van mensen staat voorop: het gaat om ervaringen van (on-)tevredenheid of (on-)voldoende adequaatheid. Met andere woorden, het gaat bij eenzaamheid om een gemis aan tevredenstellende relaties; een gering aantal ondersteunende relaties of hoge standaards ten aanzien van relaties zouden oorzaken van eenzaamheid kunnen zijn en komen derhalve niet in de definitie voor. (2) In vergelijking met de hiervoor weergegeven, globale, omschrijving van Peplau (deficiëntie in het persoonlijk relatienetwerk), wordt een poging gedaan de aard van de gemiste relaties te omschrijven. Duidelijk is dat het gaat om bijvoorbeeld (het missen van) ondersteuning binnen relaties, (het missen van) een relatie met een vertrouwenspersoon, of (het missen van het opgenomen zijn in) een wijdere kring van mensen waarmee men op een persoonlijke en vertrouwelijke wijze kan omgaan. Samengevat kunnen we zeggen dat het gaat om kwaliteitsaspecten binnen één of meer relaties. Het onderscheid tussen emotionele en sociale eenzaamheid, gebaseerd op de ideeën van Weiss (1973), is dan ook geen expliciet onderdeel van de definitie van eenzaamheid. (3) Niet geheel duidelijk is wat de betekenis is van het aantal relaties op zich. Wanneer uit het eerste gedeelte van de definitie het zinsdeel "(kwaliteit van)" wordt weggelaten, wordt nog steeds verwezen naar bepaalde relaties, hetgeen zou kunnen duiden op bijvoorbeeld de primaire relaties (de nauwe en persoonlijke relaties). In de tweede zin van de definitie wordt echter gesproken over "tekort aan gerealiseerde sociale contacten", hetgeen duidt op een grotere verzameling van relaties dan alleen de primaire. Gezien de vraagstellingen in het onderzoek van De Jong-Gierveld (1984) is het echter duidelijk dat eenzaamheid voornamelijk betrekking heeft op het missen van bepaalde relaties, namelijk met personen met wie de ondervraagden op z'n minst een persoonlijke relatie willen onderhouden. Zoals aangegeven in hoofdstuk 1 zijn volgens ons de primaire relaties hiervan de belangrijkste.

Onder de intensiteit van eenzaamheid willen wij dan ook verstaan de mate waarin de kwaliteit van het gerealiseerde netwerk van primaire relaties als onvoldoende geëvalueerd wordt. Verondersteld wordt dat de evaluaties van verschillende aspecten van de kwaliteit van relaties onderling voldoende homogeen zijn om tot één begrip gerekend te worden. Dat wil zeggen dat in de ervaringen van mensen die wij als eenzaamheidservaringen willen aanduiden, voldoende gemeenschappelijke elementen aanwezig zijn. Eventuele verschillen zijn vooral te duiden als verschillen in intensiteit van eenzaamheid, zo is de veronderstelling.

Voor het meten van de intensiteit van eenzaamheid zijn door De Jong-Gierveld verschillende instrumenten ontwikkeld (zie voor een overzicht ondermeer De Jong-Gierveld, 1984, 1985). Bij het ontwikkelen van de gemisintensiteitsschaal is gebruik gemaakt van de ideeën over eenzaamheid zoals deze leven onder direct-betrokkenen (De Jong-Gierveld, 1980). Deze procedure maakt het mogelijk een bepaalde set van bij elkaar behorende empirische verschijnselen op te sporen. Deze verschijnselen kunnen vervolgens samengevat worden onder een begrip waarvan de betekenis in grote lijnen door een ieder aangevoeld kan worden. De procedure waarbij gebruik gemaakt wordt van de ideeën van direct-betrokkenen, leidt niet vanzelf tot een instrument dat op valide wijze meet of mensen eenzaam zijn. Niet elke betekenis die door direct-betrokkenen aan eenzaamheid gegeven wordt, vormt namelijk een aspect van het theoretische begrip eenzaamheid (daarmee wijken we af van de opvattingen van Roskam, 1987). De betekenis die aan het theoretische begrip eenzaamheid gegeven wordt, hangt af van een theorie rond eenzaamheid waarin een bepaalde set van verschijnselen herkend wordt als onderling nauw verwant (De Jong-Gierveld, 1980).

Uitgaande van de definitie kan het theoretische begrip eenzaamheid op verschillende wijzen gespecificeerd en vervolgens geïndiceerd worden. Zo kan eenzaamheid gespecificeerd worden als het ervaren van eenzaamheid en vervolgens geïndiceerd worden door het al dan niet uiten van ervaringen van eenzaamheid door te ondervragen mensen als criterium te nemen. Eenzaamheid kan ook geïndiceerd worden door op indirecte wijze vast te stellen of de te ondervragen mensen eenzaam zijn, namelijk door de negatieve evaluatie van de kwaliteit van de relaties als criterium te nemen. Deze gedachten-gang hebben we geïllustreerd in figuur 2.1. Allerlei gegevens over de evaluatie van de kwaliteit van de relaties, zoals het missen van, de ontevredenheid over of de inadequaatheid van de steun binnen de relaties, behoren dan, naast het uiten van ervaringen van eenzaamheid, tot het cluster van empirische verschijnselen dat beschreven wordt met het theoretische begrip eenzaamheid.

De operationalisering van het theoretische begrip eenzaamheid behoeft dus niet uitsluitend te leiden tot meetinstrumenten waarin het woord 'eenzaamheid' voorkomt. Daarmee wordt vervolgens de afbakening van eenzaamheid ten opzichte van andere theoretische begrippen van belang, en het discriminerend vermogen van de indicatoren van verschillende begrippen. We hebben in hoofdstuk 1 uiteengezet dat eenzaamheid onderscheiden moet worden van de kwaliteit van de relaties als zodanig. De kwaliteit van de relaties kan bij-



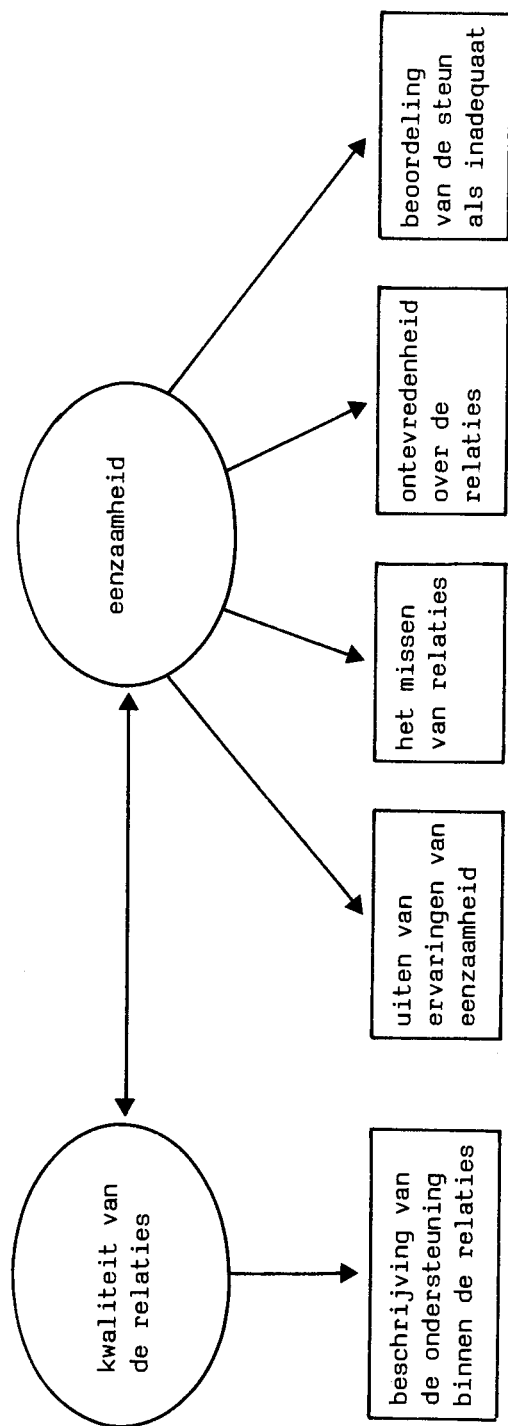
Figuur 2.1 Schematische voorstelling van de operationalisering van het theoretische begrip eenzaamheid

voorbeeld vastgesteld worden met als criterium in welke mate de verschillende relaties van het individu ondersteuning geven (figuur 2.2). Van groot belang is dan dat de operationalisering van het theoretische begrip 'kwaliteit van het gerealiseerde relatienetwerk' voldoende onafhankelijk is van de operationalisering van het theoretische begrip 'eenzaamheid'.

Binnen dit kader willen we aandacht besteden aan de opvattingen van Dessens en Jansen (1987). Dessens en Jansen plaatsen verschillende kritische kanttekeningen bij de wijze waarop de operationalisering van het begrip eenzaamheid door De Jong-Gierveld is aangevat. De belangrijkste daarvan is dat het gebruik van attitudeuitspraken voor de meting van eenzaamheid het gevaar inhoudt dat niet de 'echte' score wordt vastgesteld. De meting van deze echte score wordt namelijk verhinderd door allerlei systematische en onsystematische fouten. Deze fouten worden ondermeer veroorzaakt door de neiging van ondervraagden om te antwoorden vanuit sociaal-wenselijke overwegingen en door interviewer-effecten. Sommige meetfouten kunnen volgens Dessens en Jansen (1987, pp. 145-146) worden

vermeden door die observaties centraal te stellen waarvan verondersteld kan worden dat zij gevolgen zijn van, of nauw verband houden met eenzaamheid. (...) We hoeven helemaal niet te weten, wat eenzaamheid nu precies is, hoe we eenzaamheid moeten meten, etc. Er is niets op tegen, indien we het ontbreken van contacten en/of het ontbreken van adequate contacten als indicatie voor eenzaamheid zouden willen beschouwen. Maar dat is hier niet relevant: het gaat ons primair om het onderzoeken van relaties tussen gebeurtenissen, waarbij de vraag wat nu precies onder eenzaamheid kan worden verstaan buiten beschouwing blijft. Het begrip eenzaamheid vervult slechts een heuristische functie bij het definiëren van het observatiedomein.

De opvatting van Dessens en Jansen is niet de onze. De zuiverheid van begripsvorming wordt niet bevorderd door een wijze van operationaliseren zoals door Dessens en Jansen wordt voorgesteld. Hun opvatting leidt ertoe dat allerlei verschijnselen die empirisch aan elkaar gerelateerd zijn, met eenzelfde begrip aangeduid kunnen worden. Zo behoren in de visie van Dessens en Jansen verschijnselen als sociale isolatie (het ontbreken van relaties) en het hebben van niet-adequate relaties tot eenzelfde (observatie-)domein, en kunnen deze beide aangeduid worden als eenzaamheid. Ook door ons worden deze verschijnselen gezien als behorend tot eenzelfde domein, namelijk dat van de persoonlijke relaties. De overeenkomsten tussen beide verschijnselen, zo verwachten we, zijn echter zo gering dat



Figuur 2.2 Schematische voorstelling van de verhouding tussen de beschrijving van de kwaliteit van de relaties en de evaluatie van de kwaliteit van de relaties i.c. eenzaamheid

het niet juist wordt geacht de mogelijkheid open te houden één begrip voor beide verschijnselen te hanteren (\*1).

### §2.1.2 De operationalisering van eenzaamheid in dit onderzoek

In het onderzoek willen we vier meetinstrumenten voor eenzaamheid inzetten. Dit maakt het mogelijk de verschillende instrumenten op soortgenoot validiteit te vergelijken.

De gemisintensiteitsschaal is een instrument ontwikkeld voor het meten van eenzaamheid in survey-onderzoek. Het instrument sluit aan bij een definiëring van eenzaamheid als het negatief ervaren van een verschil (discrepantie) tussen de gerealiseerde relaties met andere mensen en de relaties zoals men die voor zichzelf zou wensen (De Jong-Gierveld, 1984). De operationalisering is geschied door uitspraken te formuleren over ervaringen die het gevolg zijn van een mogelijk ervaren discrepantie, en gevoelens die direct refereren aan het al dan niet ervaren van de discrepantie (De Jong-Gierveld & Kamphuis, 1985). De elf uitspraken van de gemisintensiteitsschaal zijn:

- 1 Er is altijd wel iemand in mijn omgeving bij wie ik met mijn dagelijkse probleempjes terecht kan
- 2 Ik mis een echt goede vriend(in)
- 3 Ik ervaar een leegte om me heen
- 4 Er zijn genoeg mensen op wie ik in geval van narigheid kan terugvallen
- 5 Ik mis gezelligheid om me heen
- 6 Ik vind mijn kring van kennissen te beperkt
- 7 Ik heb veel mensen op wie ik volledig kan vertrouwen
- 8 Er zijn voldoende mensen met wie ik me nauw verbonden voel
- 9 Ik mis mensen om me heen
- 10 Vaak voel ik me in de steek gelaten
- 11 Wanneer ik daar behoefte aan heb kan ik altijd bij mijn vrienden terecht

(antwoordmogelijkheden: ja!, ja, min of meer, nee, nee!)

Deze schaal is een verbeterde versie van de zogenaamde EE123-schaal, welke negen items bevat (De Jong-Gierveld, 1984). De EE123-schaal bevat drie subdimensies, namelijk (E1) gemisgevoelens met betrekking tot een partner respectievelijk iemand die speciaal bij je hoort, (E2) gevoelens van leegte respectievelijk een gemis aan gezelligheid, en (E3) gevoelens van verlatenheid. Uitspraak 2

behoort tot dimensie E1, de uitspraken 3, 5 en 9 tot dimensie E2, en uitspraak 10 tot E3.

Voor het ontwikkelen van een nieuwe gemisintensiteitsschaal waren drie redenen van belang: ook zwakkere vormen van eenzaamheid zouden gemeten moeten worden, de schaal zou niet alleen moeten bestaan uit negatief geformuleerde uitspraken, en de schaal zou moeten voldoen aan de vereisten van het RASCH-meetmodel (De Jong-Gierveld & Kamphuis, 1985). Binnen eenzaamheid zijn vijf dimensies onderscheiden op basis van intensiteit van eenzaamheid, namelijk in aflopende volgorde (L1) 'severe deprivation', (L2) 'deprivation feelings connected with specific problem situations such as abandonment', (L3) 'missing companionship', (L4) 'a feeling of sociability', en (L5) 'a feeling of having meaningful relationships'. Op basis van verschillende criteria is uit deze multi-dimensionele operationalisering een uni-dimensionele schaal samengesteld (zie De Jong-Gierveld & Kamphuis, 1985). De uitspraken 2, 3 en 10 behoren tot dimensie L1, uitspraak 9 tot L2, uitspraken 5 en 6 tot dimensie L3, uitspraak 1 tot dimensie L4, en uitspraken 4, 7, 8 en 11 tot L5.

In de elf-item gemisintensiteitsschaal wordt gerefereerd aan wat hiervoor genoemd werd emotionele eenzaamheid. Twee uitspraken van de EE123-schaal die direct verwijzen naar de afwezigheid van een partnerrelatie zijn niet opgenomen in de nieuwe schaal. Wel zijn een aantal uitspraken overgenomen uit de EE123-schaal die indirect refereren aan de afwezigheid van een intieme relatie, een relatie met een vertrouwenspersoon. Dit is bijvoorbeeld uitspraak 3, "Ik ervaar een leegte om me heen", en verder de uitspraken 5 en 10. Eventueel kan ook uitspraak 9 hiertoe gerekend worden. Een directe verwijzing naar het ontbreken van een intieme relatie vinden we bij uitspraak 2. Al deze uitspraken kunnen ingestemd worden door diegenen die alleen wonen en vaak alleen (thuis) zijn, en deze situatie negatief beoordelen. Ook is het mogelijk dat men met deze uitspraken instemt in het geval men met een partner samenwoont. We kunnen dan bijvoorbeeld denken aan een gehuwde vrouw die overdag alleen thuis is en deze situatie negatief beoordeelt. De bedoelde uitspraken proberen echter in geen geval de situatie als zodanig vast te stellen, maar refereren aan een evaluatie van de kwaliteit van de relaties door een beoordeling te geven van een bepaalde situatie rond relaties.

Daarnaast zijn in de gemisintensiteitsschaal items opgenomen die in het geheel niet refereren aan het missen van een intieme relatie, en refereren aan 'sociale eenzaamheid'. Dit is bijvoorbeeld uitspraak 4, "Er zijn genoeg mensen op wie ik in geval van narigheid kan terugvallen", en verder de uitspraken 7, 8 en 11. In deze

uitspraken (alle behorend tot dimensie L5) wordt steeds gerefereerd aan de (ondersteunende) betekenis die verschillende personen (uit een wijder netwerk van relaties) kunnen hebben.

De uitspraken 1 en 6 (respectievelijk uit de dimensies L4 en L3 afkomstig) zijn moeilijk eenduidig te plaatsen binnen het nu gehanteerde onderscheid tussen emotionele en sociale eenzaamheid. Uitspraak 1, "Er is altijd wel iemand in mijn omgeving bij wie ik met mijn dagelijkse probleempjes terecht kan", verwijst naar één onbepaalde persoon die een specifieke (ondersteunende) betekenis kan hebben. Uitspraak 6, "Ik vind mijn kring van kennissen te beperkt", verwijst naar verschillende relaties, maar niet naar een bepaalde betekenis van deze relaties.

Met het hanteren van de set van elf uitspraken is in voldoende mate voldaan aan de in hoofdstuk 1 (§1.2.2) geformuleerde eis dat eenzaamheid zowel emotionele als sociale aspecten kan bevatten. Nader bezien moet worden of ook in het onderhavige onderzoek beide aspecten op uni-dimensionele wijze in een meetinstrument verenigd kunnen worden.

Zoals gezegd, zijn in de elf-item gemisintensiteitsschaal naast negatief geformuleerde uitspraken (item 2, 3, 5, 6, 9 en 10) ook positief geformuleerde uitspraken opgenomen (item 1, 4, 7, 8, 11). Het niet instemmen met deze positief geformuleerde uitspraken wordt indicatief geacht voor het ervaren van eenzaamheid. Opgemerkt moet worden dat het gemaakte onderscheid naar emotionele en sociale eenzaamheid voor een groot deel parallel loopt met het onderscheid naar negatieve en positieve formulering van de uitspraken.

Eigen aan de meting van eenzaamheid met behulp van de gemisintensiteitsschaal is dat ondervraagden ten opzichte van elkaar, en ten opzichte van een onderlinge latente variabele gerangschikt worden naar intensiteit van eenzaamheid. Op basis van een dergelijke meting is het niet zonder meer mogelijk ondervraagden in te delen naar niet of wel eenzaam.

Naast de gemisintensiteitsschaal worden drie andere instrumenten in het onderzoek meegenomen.

Een enkelvoudige, directe vraag naar eenzaamheid (De Jong-Gierveld, 1984): "Als we de mensen zouden proberen in te delen in: niet eenzame mensen, matig eenzame mensen, sterk eenzame mensen en zeer sterk eenzame mensen, waar rekent u zich dan nu toe?" (antwoordmogelijkheden: niet eenzame mensen, matig eenzame mensen, sterk eenzame mensen, zeer sterk eenzame mensen) (\*2).



Een vraag naar tevredenheid: "Bent u over het geheel genomen tevreden over uw contacten met andere mensen?" (antwoordmogelijkheden: zeer tevreden 5 4 3 2 1 zeer ontevreden).

Een serie vragen naar de adequaatheid van de ondersteuning. Deze serie zal gekoppeld worden aan de vragen naar een beschrijving van de ondersteuning binnen het netwerk van relaties als geheel, de zogenaamde globale bepaling van ondersteuning (dit instrument komt aan de orde in §2.2). De adequaatheid van de steun wordt als volgt vastgelegd. Steeds nadat door de ondervraagden de intensiteit van een bepaald aspect van verkregen ondersteuning binnen het netwerk wordt beschreven, wordt de vraag gesteld: "Is dit voldoende voor u?" (\*3) (antwoordmogelijkheden: ja!, ja, min of meer, nee, nee!).

In hoofdstuk 4 worden de uitkomsten van de vier meetinstrumenten gerapporteerd en vergeleken. Op voorhand zijn al enkele opmerkingen te maken over de geschiktheid van de verschillende instrumenten. In de gemisintensiteitschaal zijn de empirische verschijnselen die gerekend worden tot de eenzaamheidservaringen duidelijk gespecificeerd; dit instrument is het meest representatief. Bij de beoordeling ten aanzien van de overige vereisten geldt dat de robuustheid en de mate van betrouwbaarheid empirisch is vast te stellen voor de schalen; voor de enkelvoudige vragen is de robuustheid noch de betrouwbaarheid vast te stellen (aangenomen wordt dat de betrouwbaarheid van enkelvoudige vragen gering is). Response-bias is te verwachten bij meetinstrumenten waarbij bepaalde antwoorden sterk sociaal-wenselijk zijn. Het sociaal-wenselijk zijn is een factor die van invloed is op de uitkomsten van alle vier meetinstrumenten, maar wellicht niet in dezelfde mate. Zo is de directe eenzaamheidsvraag een vraag met een hoge drempel; bij deze vraag kan verwacht worden dat het sociaal-wenselijk zijn van een ontkennend antwoord de verkregen resultaten vertekent (Kamphuis, 1985).

Alles overwegend kan gesteld worden dat de gemisintensiteitschaal waarschijnlijk het meest geschikt is. Daarmee is echter nog niet gezegd dat een nader onderzoek naar de geschiktheid van dit instrument overbodig is. De centrale plaats die het begrip eenzaamheid binnen onze theorie inneemt, rechtvaardigt een ruime aandacht voor de validiteit en betrouwbaarheid van de meting van dit begrip.

## §2.2 DE KWALITEIT VAN HET GEREALISEERDE RELATIENETWERK

Het begrip 'ondersteuning' is al kort aan de orde geweest in het eerste hoofdstuk. In deze paragraaf gaan we uitvoerig in op dit begrip. Eerst geven we aan wat onder dit begrip verstaan kan worden (§2.2.1), vervolgens geven we aan welke vragen we willen stellen in het onderzoek (§2.2.2). Daarna behandelen we de wijze waarop de primaire relaties geïdentificeerd worden (§2.2.3). Tenslotte komt in §2.2.4 de verhouding tussen de verschillende meetinstrumenten aan de orde wanneer we een voorstel doen voor een keuze voor één of meer van de instrumenten.

### §2.2.1 Operationalisering van 'kwaliteit van relaties'; het begrip 'ondersteuning binnen relaties'

Bij het onderzoekbaar maken van de kwaliteit van de relaties zijn we in de eerste plaats op zoek naar inhoudelijke aspecten binnen relaties die (potentieel) functioneel zijn in het leven van mensen en die -in principe- als positief ervaren worden. Deze aspecten duiden we in het vervolg aan als ondersteunende aspecten binnen relaties. Tot de ondersteunende aspecten kunnen bijvoorbeeld emotionele en instrumentele gerekend worden. Daarmee sluiten we aan bij de begripsvorming van onder andere Cohen en Syme (1985), Gottlieb (1985), Kahn (1979), Thoits (1985), Weiss (1974), en Wethington en Kessler (1986).

Onder het begrip ondersteuning vatten we zowel de verwachtingen ten aanzien van de nog te verkrijgen steun samen, als de percepties van verkregen steun. Of een (eventueel) aanwezig potentieel aan functionele aspecten geactualiseerd wordt, en in welke situatie dit eventueel gebeurt, wordt door ons van minder belang geacht. Percepties ten aanzien van de verkregen en de te verwachten ondersteuning worden namelijk in eenzelfde soort proces gevormd:

Perceived social support can then be defined as a set of intervening perceptions that precedes supportive interactions between an individual and the support network in which she or he is embedded. These perceptions are based on recollections of past support-seeking behaviors and their outcomes, constituting idiosyncratic interpretations of these outcomes (Oritt, Paul & Behrman, 1985, p. 567).

We veronderstellen ook dat percepties van de verkregen steun voor een belangrijk deel gebaseerd zijn op verkregen steun (Kenny,

1988). Hiermee wijken we af van de opvatting van Winnubst, Buunk en Marcelissen (1988).

De wijze waarop wij het begrip ondersteuning invullen, wijkt ook af van bijvoorbeeld die van Rook (1984a, 1985). Ondersteuning wordt in haar visie expliciet beperkt tot helpend gedrag van een instrumenteel karakter, te onderscheiden van meer alledaagse vormen van sociale interacties en transacties. Haar visie is waarschijnlijk te herleiden tot een traditie waarin onderzoek naar ondersteuning geplaatst wordt tegen de achtergrond van persoonlijke crises en ziekten (zie Killilea, 1982). In dergelijke probleemsituaties ligt een sterk accent op instrumentele aspecten binnen de relaties van het individu, zoals de zaken met iemand op een rij zetten, advies, materiële hulp en verzorging krijgen. De achterliggende veronderstelling bij deze visie is dat instrumentele hulp ook gegeven kan worden wanneer de relatie niet gekenmerkt wordt door een nauwe en persoonlijke band. Feger en Auhagen (1987) stellen dan ook dat ondersteuning zich onderscheidt van helpend gedrag

durch ihren die einzelne, zeitlich begrenzte Situation  
übergreifende Charakter: Bei der Autopanne hilft man, auch dem  
Unbekannten. Unterstützung geht hingegen auf die Ziele und  
Nöte des Empfängers als Person ein (...) (S. 354).

Wanneer we ons zouden beperken tot instrumentele gedragingen blijven belangrijke bronnen van functionele gedragingen buiten het gezichtsveld. Dit zijn bijvoorbeeld de relaties die vooral een emotionele inhoud hebben. Daarom richten wij onze aandacht op de primaire relaties. We verwachten dat primaire relaties gekenmerkt worden door emotionele aspecten en door andere aspecten, zoals instrumentele (Cobb, 1979; Holahan & Moos, 1982; House & Kahn, 1985; Schaefer, Coyne & Lazarus, 1981; Thoits, 1982, 1985; Van Tilburg, 1985a; Wills, 1985). Binnen deze relaties is het onderscheid tussen helpend gedrag en andere positieve, inhoudelijke aspecten van relaties waarschijnlijk moeilijk te maken:

Support connotes intentional action - words said or deeds done with a helpful purpose in mind. Yet many of the supportive aspects of role relationships described as main effects (...) are essentially unintentional byproducts of regularized interaction (Thoits, 1985, p. 64).

Bij het onderzoekbaar maken van ondersteuning binnen relaties vragen drie punten, die hiervoor reeds kort aan de orde geweest zijn, bijzondere aandacht.

Het eerste punt is dat vermeden moet worden dat contaminatie ontstaat met een begrip waar de evaluatie van de kwaliteit van de relaties centraal staat, zoals eenzaamheid. In §2.1 hebben we reeds aangegeven dat een bepaling van de evaluatie van de kwaliteit van de relaties in bijvoorbeeld termen van een adequate (versus een inadequate of tekortschietende) bevrediging van behoeften volgens ons overeenkomt met de definitie en operationalisering van eenzaamheid (Barrera, 1981; Gore, 1981; Peplau, 1985; Veiel, 1985). Om contaminatie te vermijden, dient de steun binnen de relaties op een descriptieve wijze vastgelegd te worden (conform Thoits, 1985).

Ook wanneer we ondersteuning binnen relaties op descriptieve wijze vastleggen, bestaat gevaar voor contaminatie tussen ondersteuning en eenzaamheid. Dit kan optreden wanneer we ons beperken tot een procedure waarbij op een 'globale' wijze ondersteuning wordt gemeten. Globaal wil zeggen dat de verschillende relaties van het individu niet afzonderlijk bestudeerd worden; informatie wordt ingewonnen over alle relaties tezamen.

Aan deze globale benadering zijn voor- en nadelen verbonden. Eén van de nadelen is dat een groot beroep wordt gedaan op het overzicht dat de ondervraagden hebben over het geheel van de relaties (Huston & Robins, 1982). Het gevaar bestaat dan dat een globale wijze van informatieverzameling de gegevens over de relaties vertekent. Behalve een onsystematische vertekening als gevolg van onnauwkeurigheid kan ook een systematische vertekening optreden van de verzamelde gegevens ten opzichte van de 'echte' gegevens. Zo kan een positieve evaluatie van de kwaliteit van de relaties een factor zijn die de beschrijving van de kwaliteit van de relaties (de intensiteit van de ondersteuning) in positieve zin verkleurt. Gelet op wat eerder is opgemerkt, geven wij daarom de voorkeur aan het volgen van beide beschreven procedures. In het vraaggesprek zullen we dan ook op globale wijze informatie over de relaties verzamelen, als ook informatie over de afzonderlijke relaties van het individu zo concreet mogelijk beschrijvend vastleggen. Een vergelijking van de uitkomsten van de twee procedures kan informatie geven over de mate waarin vertekening plaats vindt.

Het tweede punt van aandacht heeft betrekking op de vraag welke aspecten van het begrip ondersteuning in het meetinstrument opgenomen worden. In een voorstudie van het onderhavige onderzoek (Klein Beernink, 1983) is een uitvoerige lijst van ondersteunende aspecten samengesteld. Daarbij is gebruik gemaakt van eerder in het eenzaamheidsproject van De Jong-Gierveld verzameld onderzoeksmateriaal, alsmede van operationalisering van het begrip ondersteuning door

Caplan (1976), Cobb (1979), Hirsch (1981), House (1981), Kahn (1979), Knipscheer (1980), Tolsdorff (1976) en Wilcox (1981).

De lijst van aspecten viel uiteen in verschillende clusters, namelijk intimiteit, zelfbevestiging, reflectie en betrokkenheid in relaties, en verder emotionele, evaluatieve, informatieve en instrumentele hulp in relaties. Binnen elk van de clusters worden verschillende aspecten onderscheiden. Voor intimiteit bijvoorbeeld worden in totaal elf aspecten onderscheiden, zoals 'houden van', 'elkaar aanvoelen', 'een goed gesprek hebben', 'uithuilen'. Aan de hand van vragen naar het voorkomen van deze elf aspecten kan informatie verkregen worden over de intimiteit in de relaties. In totaal bevat de -overigens niet uitputtende- lijst 65 aspecten. Wanneer voor al deze aspecten vragen gesteld worden, kan een redelijk totaalbeeld verkregen worden van steun binnen primaire relaties.

Het vaststellen van de intensiteit van elk van de 65 aspecten lijkt ons ondoenlijk. Een eerste inperking willen we maken door die aspecten te verwijderen die exclusief aan bepaalde soorten relaties gebonden zijn. Bijvoorbeeld, 'vrijen met' kan een ondersteunend aspect binnen relaties zijn. Dit aspect is echter vrijwel exclusief aan een partnerrelatie gebonden en is derhalve niet geschikt om bijvoorbeeld relaties met familieleden te beschrijven. De inhoudelijke aspecten die in het meetinstrument opgenomen worden, dienen dus zodanig te zijn dat ze kunnen voorkomen in allerlei primaire relaties en binnen deze verschillende relaties steeds eenzelfde betekenis hebben (zie Van Tilburg, 1985a, p. 57 en verder). Deze gedachtengang is gebaseerd op het idee dat

the benefits of rewarding social events or outcomes (e.g., going to a movie with someone, having a conversation), (are) independent of the type of relationship in which they occur (Rook & Peplau, 1982, p. 358).

Uiteraard is het mogelijk dat we door deze keuze juist het specifieke van de kwaliteit van een bepaald soort relatie niet volledig beschrijven (vergelijk Veiel, 1985). Dit kan ondermeer blijken wanneer de vragen naar ondersteuning onvoldoende discrimineren tussen de verschillende relaties waarvan verondersteld kan worden dat zij verschillend zijn, bijvoorbeeld tussen de partnerrelatie en andere soorten relaties (Rook & Peplau, 1982; Weiss, 1973).

Ook na de verwijdering van aspecten die specifiek gebonden zijn aan bepaalde typen relaties, resteert nog een te groot aantal. Verdere inperking komt in §2.2.2 aan de orde.

Een derde aandachtspunt betreft de situatie waarin de onder-vraagden verkeren. We hebben onderscheiden tussen enerzijds helpen-de gedragswijzen in tijden van problemen en anderzijds instrumen-

tele en emotionele aspecten van de dagelijkse interactie tussen mensen. Dit onderscheid wordt door ons niet van wezenlijk belang geacht in het geval we onderzoek doen naar de ondersteuning binnen primaire relaties. Beide aspecten willen we op een gelijkwaardige manier in het meetinstrument opnemen. Het is echter noodzakelijk een onderscheid te maken tussen aspecten van relaties die altijd van belang zijn, en aspecten die uitsluitend van belang zijn in specifieke situaties, zoals situaties waarin zich ernstige problemen voordoen (Klein Beernink, 1983; Veiel, 1985; Walker, MacBride & Vachon, 1977). We willen dan ook vragen naar de frequentie waarin ondersteunende aspecten voorkomen in het gewone, dagelijkse leven van de ondervraagden (verkregen steun in het heden). Daarnaast willen we vragen of men steun gekregen heeft wanneer zich in het verleden ernstige problemen voordeden (verkregen steun in het verleden). Verder willen we vragen naar de schatting van de kans dat ondersteunende aspecten gerealiseerd worden als zich ernstige problemen zouden voordoen (verwachte steun).

Het in het meetinstrument verwerken van het onderscheid naar deze verschillende situaties geeft de mogelijkheid na te gaan of een dergelijk onderscheid relevant is bij het onderzoeken van de ondersteuning binnen relaties.

De drie aandachtspunten leiden tot de volgende opzet van de operationalisering. Voor het bepalen van de ondersteuning binnen de afzonderlijke relaties van de ondervraagden kunnen drie typen vragen gesteld worden:

Komt inhoud  $X(i)$  in relatie  $Y(j)$  voor? (antwoordmogelijkheden: nooit, wel eens, vaak),

Kwam inhoud  $X(i)$  in relatie  $Y(j)$  voor toen u ernstige problemen had? (antwoordmogelijkheden: nooit, wel eens, vaak), en

Zal inhoud  $X(i)$  in relatie  $Y(j)$  voorkomen wanneer u ernstige problemen heeft? (antwoordmogelijkheden: nee, eventueel, zeker).

De antwoorden op deze vragen zijn op te slaan in een datamatrix  $XY(3 \times i, j)$  met gegevens over de drie maal ' $i$ ' inhoudelijke aspecten van de ' $j$ ' relaties voor elke respondent. De informatie in de cellen van een bepaalde kolom of rij is onderling direct vergelijkbaar omdat zij op dezelfde wijze verkregen is. Deze procedure (eerder gebruikt door House, 1981; Knipscheer, 1980; Norbeck, Lindsey & Carrieri, 1981; Schaefer, Coyne & Lazarus, 1981) kan nauwkeurige informatie opleveren over de inhoud van de afzonderlijke relaties.

Voor de globale meting van ondersteuning binnen het relatienetwerk kunnen de volgende drie typen vragen gesteld worden:

Komt inhoud  $X(i)$  voor in de relaties met de mensen met wie u omgaat? (antwoordmogelijkheden: nee, soms, vaak),  
 Kwam, toen u ernstige problemen had, inhoud  $X(i)$  voor in de relaties met de mensen met wie u omgaat? (antwoordmogelijkheden: nee, soms, vaak), en  
 Zal, wanneer u ernstige problemen heeft, inhoud  $X(i)$  voorkomen in de relaties met de mensen met wie u omgaat? (antwoordmogelijkheden: nee, eventueel, zeker).

De informatie die met behulp van deze vragen verzameld wordt, kan opgeslagen worden in eenzelfde soort datamatrix, zij het dat slechts één kolom nodig is voor elk onderscheiden aspect.

Het aantal te verzamelen gegevens hangt bij beide procedures samen met het onderscheiden aantal ondersteunende aspecten  $X(i)$ . Bij de procedure waarbij afzonderlijk informatie verzameld wordt over de verschillende relaties, hangt het aantal te verzamelen gegevens daarnaast ook samen met het aantal relaties  $Y(j)$  dat in de gegevensverzameling betrokken wordt.

### §2.2.2 De operationalisering van ondersteuning in dit onderzoek

In een door ons uitgevoerd pilot-onderzoek (gerapporteerd in Van Tilburg, 1985a) zijn verschillende typen vragen en procedures uitgeprobeerd. Een doel van het pilot-onderzoek was te bepalen welke instrumenten geschikt zijn voor gebruik in een groter onderzoek.

Over een aantal relaties van het individu zijn 29 vragen gesteld naar ondersteuning. Deze vragen werden representatief geacht voor de verschillende clusters van aspecten van ondersteuning. De 29 vragen zijn verdeeld over elf vragen naar verkregen steun in het heden, negen vragen naar in het verleden verkregen steun, en negen vragen naar de verwachte steun. De negen aspecten die aan de orde zijn gesteld in de vragen naar in het verleden verkregen steun waren dezelfde als die in de vragen naar de verwachte steun. Analyse van de resultaten gaf aan dat er een zeer sterke samenhang is tussen de gegevens betreffende de steun verkregen in het verleden en de verwachte steun. De verwachting van te verkrijgen steun in probleemsituaties is blijkbaar gebaseerd op de eerder in een dergelijke situatie verkregen steun. Het is derhalve niet noodzakelijk in een groter onderzoek beide typen vragen te handhaven. We laten daarom de negen vragen naar steun in het verleden vervallen.

De antwoorden op de overige twintig vragen werden nader geanalyseerd met als doel een minder omvangrijker set van vragen te selecteren. Bij de selectie gebruikten we de sterkte van de MOKKEN-

coëfficiënt voor homogeniteit van de schaal als criterium (\*4). We selecteerden tien vragen. Deze willen we door de ondervraagden laten beantwoorden over de afzonderlijke relaties en over het netwerk van relaties als geheel. De vragen voor de afzonderlijke relaties welke we selecteerden en aan de ondervraagden in het grotere onderzoek willen voorleggen, zijn:

Ik noem nu een aantal betekenissen op die relaties voor mensen kunnen hebben, en vraag aan u of u met de door u genoemde personen een dergelijke relatie heeft. Het gaat ons er om wat hij of zij voor u betekent in uw gewone, dagelijkse leven. Wilt u voor elke persoon het van toepassing zijnde antwoord omcirkelen? (antwoordmogelijkheden: nooit, wel eens, vaak)

- 1 Ieder mens heeft wel angsten, b.v. voor een ongeluk. Voelt u zich bij hem/haar veilig?
- 2 Merkt u dat hij/zij om u geeft?
- 3 Wordt u door hem/haar aangehaald, krijgt u een zoen, of een extra warme handdruk?
- 4 Laat u stomiteiten aan hem/haar merken?
- 5 Wordt u door hem/haar geholpen met kleine dingen, zoals iets lenen, oppas, klusjes, boodschappen doen?

We hebben het tot nu toe gehad over wat de mensen in het gewone leven voor u betekenen. Nu wil ik het graag met u hebben over wat de door u genoemde personen voor u betekenen als u ernstige problemen heeft. (antwoordmogelijkheden: nee, eventueel, zeker)

- 6 Zou u met hem/haar uw gevoelens kunnen delen?
- 7 Zou u in tranen naar hem/haar toe kunnen gaan?
- 8 Zou hij/zij u goede raad geven?
- 9 Zou hij/zij u praktische hulp geven, zoals oppas, vervoer, het doen van boodschappen?
- 10 Zou hij/zij met u meegaan als u het moeilijk vindt ergens alleen naar toe te gaan?

De interviewers dienen elke vraag éénmaal te stellen. Aan de respondenten wordt gevraagd voor elke relatie, tot een nader te bepalen maximum (zie §2.2.3), achtereenvolgens een antwoord te geven. Door deze beantwoordingsprocedure kan een groot aantal antwoorden in een relatief korte tijd verkregen worden. Door de gevolgde procedure wordt het mogelijk dat de respondenten de verschillende relaties onderling vergelijken (\*5).

De vragen over het netwerk als geheel zijn uiteraard niet toegesneden op een bepaalde relatie, maar vragen naar het voorkomen van ondersteunende aspecten in het relatienetwerk als geheel. Voor het overige zijn de vragen vrijwel identiek geformuleerd:



Ik wil nu een aantal vragen stellen over het totaal van de mensen met wie u omgaat. Wat betekenen de mensen die u persoonlijk kent voor u in uw gewone, dagelijkse leven? (antwoordmogelijkheden: nee, soms, vaak)

- 1 Voelt u zich veilig bij de mensen met wie u omgaat?
- 2 Merkt u dat de mensen met wie u omgaat om u geven?
- 3 Wordt u aangehaald door de mensen met wie u omgaat, krijgt u een zoen van hen of een extra warme handdruk?
- 4 Laat u stomiteiten merken aan de mensen met wie u omgaat?
- 5 Wordt u door de mensen met wie u omgaat geholpen met kleine, praktische dingen, zoals iets lenen, een kleine reparatie uitvoeren, een boodschap doen?

Ik wil nu weer een aantal vragen stellen over het totaal van de mensen met wie u omgaat. Dus zowel de mensen van de lijst als diegenen die er niet opstaan. Wat zouden die mensen voor u kunnen betekenen wanneer u problemen tegen komt? (antwoordmogelijkheden: nee, eventueel, zeker)

- 6 Zou u aan de mensen met wie u omgaat kunnen laten merken hoe u zich echt voelt?
- 7 Zou u troost en persoonlijke aandacht krijgen van de mensen met wie u omgaat?
- 8 Zou u goede raad krijgen van de mensen met wie u omgaat?
- 9 Zou u praktische hulp krijgen van de mensen met wie u omgaat, zoals vervoer, hulp met boodschappen doen, formulieren invullen, en dergelijke?
- 10 Zouden de mensen met wie u omgaat met u meegaan als u het moeilijk zou vinden ergens alleen naar toe te gaan?

Samenvattend kunnen de meetinstrumenten aan de hand van de indeling van Tardy (1985) beschreven worden als instrumenten waarmee beoogd wordt ondersteuning op een beschrijvende (en niet evaluerende) wijze te meten, en welke betrekking hebben op de binnen primaire relaties verkregen (en niet op de gegeven) en op de potentieel beschikbare steun van voornamelijk emotionele en instrumentele aard.

We willen niet volstaan met het opnemen van deze twee vragen-series. We willen de validiteit van de door ons voorgestelde operationalisering van ondersteuning nader onderzoeken door ook een directe vraag naar ondersteuning op te nemen in de vragenlijst. Voor elke relatie van de te ondervragen personen waarvan gegevens over de tien aspecten van ondersteuning vastgesteld worden, stellen

we als slot van de serie nog de vraag: "Hoe ondersteunend is deze relatie?" (antwoordmogelijkheden: niet, matig, sterk, zeer sterk).

Voor het verzamelen van gegevens over de ondersteuning binnen afzonderlijke relaties van te ondervragen mensen, is het nodig voorafgaand aan de vragen naar ondersteuning de leden van het relatienetwerk te identificeren. De procedure die we daarbij hanteren, bespreken we nu.

### §2.2.3 Identificatie van de relaties

In empirisch onderzoek is het vrijwel onmogelijk gegevens te verzamelen over alle relaties van mensen (Milardo, 1988). We moeten ons daarom beperken, en wel tot de primaire relaties. Mensen waar men op persoonlijke wijze mee omgaat en met wie men zich nauw verbonden voelt, zullen voor het individu van groot belang zijn (Boissevain, 1968; Mueller, 1980; Thoits, 1985). Dergelijke relaties duiden we aan als primaire relaties. De bedoelde relaties identificeren we door aan de respondenten te vragen:

Ik wil u nu vragen alle mensen te noemen met wie u het meest te maken heeft en met wie u nauwe, persoonlijke banden heeft. Wilt u deze mensen op de lijst die voor u ligt aangeven door de voor naam of de initialen op te schrijven?

Deze vraag duiden we in het vervolg aan als de eerste identificatievraag.

De identificatieprocedure met behulp van deze vraag wordt wel de affectieve benadering genoemd omdat de gevoelens ten opzichte van de ander een belangrijk criterium zijn om personen wel of niet in antwoord op deze vraag te noemen. d'Abbs (1982), McCallister en Fischer (1978), en Milardo (1988) noemen een aantal bezwaren van de affectieve benadering. Zij wijzen er op dat bepaalde relaties minder kans lopen genoemd te worden, zoals diegenen met wie men zwakke banden heeft, of diegenen met wie men ruzie heeft. Verder kan een sexe-bias optreden, omdat vrouwen meer emotionele uitwisselingen en mannen meer instrumentele uitwisselingen in relaties zouden hebben; een nauwe band zou vooral naar emotionele uitwisselingen verwijzen.

Een andere te gebruiken identificatieprocedure is de 'exchange' benadering. Bij deze benadering wordt gevraagd welke relaties gekenmerkt worden door bepaalde ondersteunende aspecten. Twee voorbeelden: "Who, if anyone, had helped with household tasks in the last three months?", "With whom they talk about personal

worries?" (McCallister & Fischer, 1978, p. 137; zie ook Fischer, 1982a). Ook bij deze identificatiewijze is er kans dat bepaalde relaties systematisch gemist worden, zoals bijvoorbeeld relaties zonder een actuele inhoud. De kans hierop neemt overigens af naarmate meer vragen gesteld worden. Een meer praktisch bezwaar tegen deze wijze van identificatie is dan ook dat het aantal noodzakelijke identificatievragen vrij groot moet zijn; meestal worden ongeveer tien vragen gesteld.

Eventueel kunnen de antwoorden op de identificatievragen van de 'exchange' benadering gebruikt worden om tegelijkertijd de steun binnen de genoemde relaties vast te stellen. De ondervraagde moet dan ten behoeve van het antwoord op elke identificatievraag zorgvuldig alle relaties uit het netwerk beoordelen. We denken dat het niet te verwachten is dat alle te ondervragen mensen in staat zijn een dergelijke taak adequaat te vervullen. Het probleem doet zich dan vervolgens voor dat we bijvoorbeeld van een relatie Y die voor het eerst genoemd is in antwoord op de vijfde vraag, niet zeker weten of deze relatie niet ook voldoet aan de criteria die opgenomen waren in de vragen één tot en met vier. Het is immers mogelijk dat relatie Y wel voldoet aan (één van) die criteria, maar dat deze relatie Y op dat moment over het hoofd gezien is. Om zekerheid te verkrijgen, moeten we deze vragen opnieuw voor relatie Y stellen. Zekerheid is ook te verkrijgen wanneer we kiezen voor een procedure waarbij na de identificatie alle vragen naar relatie-inhouden opnieuw en systematisch ten aanzien van alle relaties gesteld worden.

Aangezien we nauwkeurig de steun binnen verschillende relaties willen vaststellen en willen vermijden dat vragen herhaald moeten worden, kiezen we voor de affectieve benadering. Om de bezwaren van deze benadering enigszins te ondervangen, volgen we een suggestie van Burt (1983) op. Door als hulpmiddel bij het beantwoorden van de identificatievraag een lijst aan te bieden waarop achttien verschillende soorten persoonlijke relaties zijn aangegeven, wordt de kans geminimaliseerd dat bepaalde soorten relaties vergeten worden. De achttien soorten relaties op de lijst zijn: (1) ouders, (2) schoonouders, (3) eigen kinderen, stief- of pleegkinderen, (4) schoondochters of -zonen, (5) broers, zussen, (6) zwagers, schoonzussen, (7) andere familieleden (bijvoorbeeld nichten, neven, ooms, tantes, kleinkinderen, grootouders), (8) partner (waarmee samengewoond wordt), (9) partner (waarmee niet samengewoond wordt), (10) ex-partner, (11) vrienden, (12) kennissen, (13) collega's, studiegenoten, (14) burens, (15) kinderen (niet de eigen), (16) correspondentiecontacten, (17) mensen die men op straat of in het café of buurthuis spreekt, en (18) mensen die men bijvoorbeeld via een

vereniging of de kerk kent. Achter elke aanduiding op de lijst kan men één of meer aanduidingen van personen plaatsen waarmee men een primaire relatie heeft. Verder is een restcategorie opgenomen waarin belangrijke relaties van een niet op de lijst voorkomend type geplaatst kunnen worden.

Het gaat ons bij de identificatieprocedure niet om een exacte benoeming van de persoon. Om de persoonlijke levenssfeer van de respondenten en van de te noemen personen te beschermen kan worden volstaan met een unieke aanduiding zoals een voornaam of een initiaal. Deze unieke aanduiding is wel vereist. Wanneer een aanduiding als 'echtpaar Van Z.' wordt gegeven, zal gevraagd worden de bedoelde personen elk op unieke wijze aan te duiden (bijvoorbeeld mevr. Van Z. en dhr. Van Z.).

Het aantal personen waarmee de ondervraagden een nauwe en persoonlijke band heeft, kan een eerste indicatie geven van het aantal ondersteunende relaties en daarmee van de kwaliteit van het netwerk. De respondent bepaalt namelijk van alle relaties of deze niet of wel aan het gestelde criterium voldoen.

Voor een nauwkeurige vaststelling van de ondersteuning binnen de relatie is het echter nodig verschillende vragen te stellen voor elke relatie, zoals we hiervoor voorgesteld hebben. Omdat gebleken is dat het primaire netwerk van veel mensen een groot aantal relaties omvat (House & Kahn, 1985; Van Tilburg, 1985a), kan dit alleen bij een beperkt aantal van de primaire relaties gebeuren. We kiezen ervoor de ondersteunende inhoud van (maximaal) acht relaties nauwkeurig vast te leggen. Het aantal van acht zien we als een compromis tussen enerzijds de wens zoveel mogelijk relaties te onderzoeken en anderzijds de noodzaak de dataverzameling acceptabel te houden voor de te ondervragen mensen. In het pilot-onderzoek was reeds gebleken dat een aantal van acht haalbaar was. We willen -in geval meer dan acht personen op de oorspronkelijke lijst geplaatst worden- daarom acht relaties identificeren met behulp van de volgende, zogenaamde tweede identificatievraag:

Over acht mensen van deze lijst wil ik later graag nog een aantal vragen stellen. Daarom vraag ik u nu: Met welke acht mensen heeft u de nauwste banden? Wilt u de namen/initialen van deze acht personen op de lijst omcirkelen?

De aanduidingen van de genoemde personen worden vervolgens op een rij gezet, waarna de gegevens van de relatie tussen de te ondervragen mensen en de door hen genoemde (maximaal) acht personen in de cellen van de matrix XY (ondersteuningsaspecten, relaties) worden

	persoon 1	persoon 2	...	persoon 8
vraag 1	antwoord ( 1,1)	antwoord ( 1,2)	...	antwoord ( 1,8)
vraag 2	antwoord ( 2,1)	antwoord ( 2,2)	...	antwoord ( 2,8)
.	.	.		.
.	.	.		.
.	.	.		.
.	.	.		.
.	.	.		.
.	.	.		.
vraag 10	antwoord (10,1)	antwoord (10,2)	...	antwoord (10,8)

Figuur 2.3 Schema voor vragen naar ondersteuning binnen acht afzonderlijke relaties

ingevuld. Het vragenschema is in figuur 2.3 opgenomen. De data-matrix betreffende de ondersteuning binnen de afzonderlijke relaties verkrijgt daarmee een formaat (10,8), of in geval minder dan acht personen op de lijst geplaatst worden in antwoord op de eerste identificatievraag, het formaat (10,7) of (10,6), enzovoorts.

#### §2.2.4 Verwerking van de te verzamelen gegevens

Aan het eind van deze paragraaf over de operationalisering van 'de kwaliteit van het gerealiseerde netwerk van relaties' willen we nog ingaan op de wijze waarop we de analyse van te verzamelen gegevens zullen aanvangen. In hoofdstuk 4 (§4.2) rapporteren we welke gegevens verzameld zijn met de verschillende instrumenten voor het meten van de kwaliteit van de relaties. Achtereenvolgens komen daarbij aan de orde de antwoorden op de identificatievragen naar primaire en nauwste relaties, de ondersteuning binnen de nauwste relaties, de ondersteuning binnen het totaal van de relaties vastgesteld met behulp van de globale bepaling. Een eerste analyse is gericht op een controle van de afzonderlijke instrumenten. Hierbij wordt -indien mogelijk- aandacht besteed aan homogeniteit, betrouwbaarheid en robuustheid.

Een tweede analyse richt zich op de soortgenoot-validiteit, waarbij een vergelijking van de uitkomsten van de verschillende gegevens betreffende de kwaliteit van de relaties centraal staat. Van elke respondent zullen we de beschikking hebben over gegevens betreffende het aantal primaire relaties (eventueel uit te splitsen naar verschillende categorieën) (X1), de intensiteit van de steun uit het netwerk als geheel, globaal gemeten aan de hand van tien vragen naar inhoudelijke aspecten (X2), de intensiteit van de steun binnen de (maximaal) acht nauwste relaties, voor elke relatie afzonderlijk bepaald aan de hand van tien vragen (X3), en de intensiteit van de steun binnen diezelfde relaties, vastgesteld met een directe vraag (X4). De uitkomsten van deze vier instrumenten kunnen (minstens) één indicator opleveren voor de kwaliteit van het relatienetwerk. Elk van deze heeft overigens specifieke kenmerken die de geschiktheid als indicator beïnvloeden.

Zo is het aantal primaire relaties (X1) gebaseerd op een eenvoudig onderscheid tussen relaties met personen waarmee men een 'nauwe, persoonlijke band heeft en het meest te maken heeft' en overige relaties. De procedure waarin relaties op een voorgestructureerde lijst worden ingevuld, kan ertoe leiden dat mensen zich uitgenodigd voelen een groot aantal relaties op te schrijven, en derhalve het in de eerste identificatievraag besloten criterium minder centraal stellen dan de bedoeling is.

Te overwegen is het aantal primaire relaties uit te splitsen naar bijvoorbeeld het aantal broers en zussen op de lijst, of er wel of niet een partner genoemd is, het aantal vrienden en vriendinnen op de lijst, enzovoorts. Het onderscheiden van dergelijke deelverzamelingen maakt het noodzakelijk aan te geven welke kenmerken de relaties uit een dergelijke deelverzameling gemeenschappelijk hebben, en ten aanzien van welke aspecten de deelverzameling te onderscheiden is van de andere deelverzamelingen. Concreter: de vraag rijst dan of relaties met verschillende vriendinnen onderling overeenkomstige kenmerken hebben (Fischer, 1982b) en of deze relaties verschillen van bijvoorbeeld relaties met zussen, enzovoorts (Dykstra, 1987a).

De globale wijze van vaststelling van steun binnen het netwerk (X2) stelt -zoals gezegd- hoge eisen aan de respondent bij het overzicht over het netwerk als geheel. De nauwkeurigheid waarmee de intensiteit van steun kan worden vastgesteld, is daarmee twijfelachtig.

Het globale meetinstrument (X2) heeft gemeen met het instrument (X3) dat het gebaseerd is op tien inhoudelijke aspecten van relaties. Aan het selecteren van deze tien aspecten is in het pilot-

onderzoek ruime aandacht besteed. Desondanks is het mogelijk dat de set van tien als geheel te beperkt is, en dat belangrijke ondersteunende aspecten ontbreken. Zo zijn geen aspecten opgenomen die teveel of exclusief gebonden waren aan een slechts beperkte set van relaties, zoals bijvoorbeeld de partnerrelatie of de relaties met personen die deel uitmaken van het huishouden. Verondersteld kan worden dat de schaal van tien aspecten in ieder geval moet discrimineren tussen een partnerrelatie en andere relaties. Ook is het mogelijk dat achteraf blijkt dat de tien aspecten onderling niet voldoende homogeen zijn om als een uni-dimensionele indicator van ondersteuning te gelden. In dat geval zal de validiteit van een multi-dimensionele operationalisering onderzocht worden, bijvoorbeeld een operationalisering waarbij onderscheid gemaakt wordt tussen emotionele en instrumentele ondersteuning.

Betreffende de steun binnen afzonderlijke relaties beschikken we zowel over gegevens die verzameld zijn door tien vragen te stellen (X3), als die verzameld zijn door een directe vraag naar ondersteuning te stellen (X4). Daarmee staan we voor de vraag op welke wijze de gegevens van de afzonderlijke relaties geaggregeerd kunnen worden naar een bepaling van steun binnen het netwerk als geheel. Eén van de aandachtspunten is dat de (maximaal) acht relaties -in waarschijnlijk veel gevallen- een deelverzameling vormen van alle persoonlijke relaties, en dat we daarom aannamen moeten maken over de steun binnen relaties welke niet in de gegevensverzameling betrokken worden. Een tweede aandachtspunt betreft de procedure van aggregatie als zodanig. Willen we bijvoorbeeld komen tot één indicator, dan moet bepaald worden hoe de score op deze indicator samengesteld wordt uit de antwoorden op de vragen naar de steun binnen de afzonderlijke relaties. We zullen de mogelijkheden onderzoeken van een additieve transformatie. Hierbij wordt verondersteld dat de steun binnen verschillende relaties bijeen gevoegd kan worden; er wordt een meerwaarde verondersteld wanneer (een aspect van) steun binnen verschillende relaties aanwezig is.

Tenslotte, de antwoorden op de directe vraag naar de ondersteuning binnen de nauwste relaties (X4) leiden tot een indicator van steun uit het netwerk door het aantal ondersteunende relaties te tellen. Bij het gebruik van een dergelijke enkelvoudige vraag zijn kanttekeningen te plaatsen, zoals al eerder aangegeven is.

Bij de vergelijking van de uitkomsten van de verschillende instrumenten worden de volgende beslissingsregels gehanteerd.

Wanneer een sterke samenhang aangetroffen wordt tussen het aantal relaties dat genoemd wordt in antwoord op de eerste identificatie-

vraag (X1) en de gegevens betreffende de steun binnen de acht nauwste relaties (X3), zetten we in verdere analyses het laatst genoemde instrument in. We mogen overigens een sterke samenhang verwachten. Als gevolg van de beschreven procedure waarmee de kwaliteit van het relatienetwerk is vastgelegd, bestaand uit een gedeelte waarin primaire relaties worden geïdentificeerd en een gedeelte waarin de ondersteuning binnen een aantal van deze relaties wordt bepaald, is het aantal nauwste relaties vast te stellen als een deelverzameling van het totale aantal primaire relaties. Het is duidelijk dat de meting van het aantal primaire relaties gecontamineerd kan zijn met de meting van de intensiteit van de totale steun binnen de acht nauwste relaties (Heller & Swindle, 1983; House & Kahn, 1985). Deze contaminatie is met name sterk wanneer de primaire relaties van de ondervraagden welke minder dan acht primaire relaties genoemd hebben (welke per definitie ook de nauwste relaties waren) zwak ondersteunend zijn, en de nauwste relaties van de andere ondervraagden sterk ondersteunend zijn.

Wanneer een sterke samenhang gevonden wordt tussen de uitkomsten van de globale meting van ondersteuning binnen het relatienetwerk (X2) en de meting van de ondersteuning binnen de afzonderlijke relaties uit het netwerk (X3), kunnen we deze instrumenten als onderling gelijkwaardig beschouwen en één van beide inzetten. Omdat de meting van de ondersteuning binnen de afzonderlijke relaties het mogelijk maakt de steun binnen het netwerk als geheel uiteen te rafelen in de steun binnen afzonderlijke relaties, gaat in het aangegeven geval de voorkeur uit naar een gebruik van dit instrument. Wanneer geen sterke overeenkomst gevonden wordt, is het noodzakelijk nader onderzoek te doen naar verschillen tussen beide instrumenten.

Wanneer blijkt dat de schaa score gebaseerd op de tien inhoudelijke aspecten (X3) in voldoende mate samenhangt met de gegevens over de intensiteit van de ondersteuning zoals deze gemeten wordt met behulp van de directe vraag (X4), gebruiken we -in de meeste gevallen- de schaa score. De schaa score is betrouwbaarder en kan een nauwkeuriger onderscheid maken tussen verschillende (relaties van de) ondervraagden.

Wanneer de schaa score gebaseerd op de tien vragen naar inhoudelijke aspecten (X3) voldoende discrimineert tussen de partnerrelatie en andere typen relaties, en wanneer de set van tien vragen binnen verschillende typen relaties voldoende homogeen is, betrekken we het onderscheid naar type van de relatie in de meeste gevallen niet in verdere analyses. Wanneer één van de voorwaarden niet



vervuld is, bezinnen we ons nader op de betekenis van het onderscheid naar verschillende typen relaties.

## §2.3 STANDAARDS TEN AANZIEN VAN RELATIES

In hoofdstuk 1 hebben we gesteld dat ervaringen door het individu geïnterpreteerd en geëvalueerd worden aan de hand van ondermeer persoonlijke standaards ten aanzien van relaties. Tot standaards worden gerekend allerlei ideeën over de (on-)wenselijkheid (bepaalde) relaties aan te gaan of te onderhouden.

We onderscheiden verschillende persoonlijke standaards. Voortbouwend op de ideeën die ontwikkeld zijn in het door ons uitgevoerde verkennende longitudinale onderzoek naar eenzaamheid, gaan we na in welke mate de ondervraagden het idee hebben dat emotioneel diepergaande relaties voor hen van belang kunnen zijn. We hebben dit eerder aangeduid als het nastreven van verbondenheid (Van Tilburg, 1985a). In §2.3.1 gaan we in op het meetinstrument voor deze standaard. Gezien de betekenis die een partnerrelatie kan hebben, en het belang dat in de samenleving gehecht wordt aan deze relatie, gaan we ook na in welke mate de ondervraagden van mening zijn dat een partnerrelatie van belang is voor hun welbevinden; het meetinstrument komt in §2.3.2 aan de orde. Een derde standaard heeft betrekking op de min of meer concrete wens van te ondervragen mensen een nieuwe relatie aan te gaan. De vraagstelling met betrekking tot deze standaard komt aan de orde in §2.3.3. In hoofdstuk 4 bespreken we de geschiktheid van de verschillende ontwikkelde instrumenten voor gebruik in de analyses ten behoeve van de toetsing van de hypothesen van dit onderzoek.

### §2.3.1 Het nastreven van verbondenheid

Bij de ontwikkeling van een meetinstrument voor de mate waarin mensen verbondenheid willen nastreven in hun relaties, stellen we persoonlijke voorstellingen ten aanzien van het belang van allerlei soorten ondersteunende relaties in allerlei situaties centraal.

Het gaat ons om subjectieve, normatieve voorstellingen van de wenselijk geachte (toekomstige) situatie als een situatie waarin men wel of niet met anderen een vertrouwelijke omgang heeft, wel of niet in anderen een klankbord vindt voor de eigen gevoelens, en wel of niet door anderen emotioneel en instrumenteel gesteund wordt wanneer men problemen tegen komt. Deze voorstellingen hebben in

zekere mate een duurzaam karakter, en gaan boven de omstandigheden van een bepaalde situatie uit. Deze opvattingen betreffen dan ook niet een specifieke relatie of relaties van een specifiek type, maar hebben betrekking op allerlei relaties.

Wanneer we de beleveniswereld van individuen reconstrueren, gaan we ervan uit dat zij onder andere nastreven zich 'wel te bevinden'. Deze wenselijk geachte situatie is voor veel individuen nog niet bereikt, voor veel anderen wel. Voor de eersten is het bereiken, voor de laatsten het handhaven van de bedoelde situatie het doel (Kuypers, 1973). We nemen aan dat dit doel onomstreden is. De wijze waarop men dit doel wil bereiken zal echter verschillen van individu tot individu. In Kuypers' terminologie: men stelt verschillende tussendoelen. We zijn dan met name geïnteresseerd in de opvattingen van de ondervraagden over de betekenis die de verworven en nog te verwerven relaties in de toekomst voor het individu kunnen hebben. We veronderstellen daarbij dat het einddoel, zich wel te bevinden, zowel bereikt kan worden door wel, als door geen (emotioneel diepergaande) relaties aan te gaan. In het eerste geval meent men dat de ondersteuning van anderen bijdraagt aan het eigen welbevinden. Men kan ook het eigen welbevinden trachten te vergroten door geen (emotioneel diepergaande) relaties aan te gaan, door vrij te zijn van gevoelsbanden, anderen terughoudend en afstandelijk tegemoet te treden en problemen voor zich te houden.

Bij het onderzoekbaar maken van de standaard 'verbondenheid' is het van belang een meetinstrument te ontwikkelen waarin voldoende houvast gegeven wordt aan de te ondervragen mensen. Wanneer een in het meetinstrument opgenomen term een hoog abstractienivo heeft, kan dit tot gevolg hebben dat de ondervraagden een verschillende interpretatie geven aan deze term (Brandsma, 1977; Huismans, 1974). In het meetinstrument willen we daarom hoog abstracte termen als 'verbondenheid', 'solidariteit' (Vos, 1976) of 'saamhorigheid' (Kuypers, 1973), vermijden.

De operationalisering is als volgt ter hand genomen (zie voor een uitvoerig verslag Van Tilburg, 1985a). Voornamelijk op basis van fragmenten uit gesprekken met mensen over hun relaties zijn 97 uitspraken geformuleerd in de vorm van stellingen die geacht werden verbondenheid in relaties te representeren. Teneinde de semantische betekenis van de uitspraken te controleren en de gevoeligheid van de uitspraken voor beantwoording in sociaal-wenselijke richting vast te stellen, zijn de uitspraken voorgelegd aan een jury. Op basis van de jury-beoordelingen werden 36 uitspraken uit de lijst verwijderd. De resterende uitspraken zijn in een pilot-onderzoek beproefd op geschiktheid voor gebruik in een groter onderzoek.

Verschillende schaalanalyses zijn toegepast op de verkregen antwoorden. De resultaten van deze analyses gaven aan dat een set van zestien uitspraken voldeed aan de gestelde criteria. De homogeniteit van de set was voldoende, terwijl de test-retest betrouwbaarheid eveneens acceptabel bleek. De zestien uitspraken welke we aan de te ondervragen mensen voorleggen, zijn:

- 1 Intense relaties zijn niets voor mij
  - 2 Je moet 'klein' kunnen zijn waar anderen bij zijn
  - 3 Ik wil me niet aan mensen binden
  - 4 Als ik in moeilijkheden zit heb ik behoefte aan hulp en steun van anderen
  - 5 Ik kijk wel uit anderen te vertellen dat ik problemen heb
  - 6 Gevoelens zijn m'n eigen zaak
  - 7 Emotionele problemen houd ik liever voor me
  - 8 Ik heb behoefte aan mensen die me moed inspreken als iets me mislukt is
  - 9 Als ik met iets zit stap ik graag naar iemand toe
  - 10 Ik vind het vervelend raad te moeten vragen
  - 11 Ik vind het beter om me emotioneel in te houden
  - 12 Als ik problemen heb wil ik graag weten welke oplossingen anderen daarvoor hebben
  - 13 Verdriet probeer ik zelf te verwerken
  - 14 Ik wil m'n gevoelsleven delen
  - 15 Ik wil met anderen praten over wat ik voel, wat ik innerlijk meemaak
  - 16 Juist wanneer ik het moeilijk heb wil ik graag tegen iemand aanleunen
- (antwoordmogelijkheden: sterk mee oneens, oneens, geen mening, eens, sterk mee eens)

### §2.3.2 Het belang gehecht aan een partnerrelatie

We willen aan de ondervraagden ook uitspraken voorleggen waarin de standaard ten aanzien van specifiek een partnerrelatie centraal staan. Een partnerrelatie neemt namelijk in het denken over primaire relaties een zeer specifieke en van andere relaties te onderscheiden plaats in (De Jong-Gierveld, 1969; Woldringh & Knappen, 1980). Met deze standaard willen we op globale wijze de persoonlijke opvattingen vastleggen over de wenselijkheid een partnerrelatie te hebben, zonder daarbij allerlei inhoudelijke aspecten van de partnerrelatie aan de orde te stellen.

We menen dat niet alleen mensen zonder een partnerrelatie in staat zijn een standaard ten aanzien van een partnerrelatie te formuleren. Dezelfde uitspraken leggen we daarom voor aan zowel ondervraagden zonder, als aan ondervraagden met een partnerrelatie in hun netwerk. Aan de respondenten zonder een partnerrelatie wordt de volgende inleiding voorgelezen: "Misschien is het moeilijk voor u, maar ik wil aan u vragen wat uw mening is over een partnerrelatie. Wilt u aangeven of u het met de volgende uitspraken eens bent, of niet eens bent?" De inleiding bij de uitspraken voor ondervraagden met een partnerrelatie is: "Ik denk dat het moeilijk is, maar ik wil u vragen u te verplaatsen in de situatie dat u geen partnerrelatie zou hebben. Wilt u aangeven of u het dan met de volgende uitspraken eens bent, of niet eens bent?" De uitspraken voor het meten van de standaard ten aanzien van een partnerrelatie zijn:

- 1 Hoewel ik goede vrienden heb, mis ik die ene vaste partner
  - 2 Het missen van een levensgezel is jammer, maar ik acht het niet onoverkomelijk
  - 3 Het is onzin dat iedereen beslist een vaste levensgezel nodig heeft
  - 4 Ervaring leert dat je uiteindelijk zonder partner toch beter af bent
  - 5 Het is het lot van mensen zoals ik om zonder partner te leven
  - 6 Juist door zonder partner te leven kan je tot een sterke persoonlijkheid uitgroeien
  - 7 In m'n eentje blijf ik als mens onaf
- (antwoordmogelijkheden: sterk mee oneens, oneens, geen mening, eens, sterk mee eens)

### §2.3.3 De wens tot het aangaan van een nieuwe relatie

Een derde standaard betreft de min of meer concrete wens van ondervraagden ten aanzien van de samenstelling van het netwerk. We stellen ons voor deze standaard te onderzoeken door, na de identificatie van de relaties van het primaire netwerk, de volgende vraag te stellen:

- Zijn er naast de relaties die u heeft, en die u zojuist genoemd heeft, nog relaties die u graag erbij zou willen hebben?
- (antwoordmogelijkheden: nee, ja)

Na een bevestigend antwoord op deze vraag wordt verder gevraagd naar het type van de persoon waarmee men een relatie wenst, waarbij als mogelijkheden voorgelegd worden: collega, studiegenoot, kennis,

kind, ouder, broer of zus, ander familielid, buurtgenoot, partner, vriend of vriendin, hobbyvriend(-in), of sportvriend(-in).

Vervolgens wordt gevraagd naar de verwachtingen die men heeft over het (kunnen) aangaan van een dergelijke relatie en naar de activiteiten die men ondernomen heeft om de wens te realiseren.

### 3 OPZET EN UITVOERING VAN HET SURVEY

In de vorige hoofdstukken zijn uitgangspunten geformuleerd voor de opzet van een empirisch onderzoek naar ondersteuning en eenzaamheid. De opzet en de uitvoering van dit survey-onderzoek worden in dit hoofdstuk verantwoord. In §3.1 gaan we in op het steekproefkader: de mensen die we willen interviewen. Vervolgens komt de voorbereiding, organisatie en het verloop van het veldwerk in §3.2 aan de orde. In §3.3 evalueren we of de gerealiseerde steekproef een goed beeld geeft van de beoogde steekproef.

#### §3.1 DE BEOOGDE STEEKPROEF

We willen een steekproef van personen samenstellen waarin de voor onze probleemstelling relevante bevolkingscategorieën in voldoende grote aantallen voorkomen. In een niet gestratificeerde steekproef zouden gehuwden een groot deel van de steekproef uitmaken. Door een naar burgerlijke staat gestratificeerde steekproef te gebruiken, kunnen voldoende personen ondervraagd worden die verschillende ingrijpende, positieve en negatieve levensgebeurtenissen op het gebied van de primaire relaties hebben meegemaakt.

Naast een gelijke verdeling over vier categorieën van burgerlijke staat (ongetrouwd, getrouwd, gescheiden, weduwstaat) beogen we ook een gelijke verdeling van mannen en vrouwen, zodat acht strata binnen de steekproef ontstaan. Om binnen de steekproef een statistische vergelijking tussen verschillende categorieën mogelijk te maken, denken we dat een aantal van ongeveer vierhonderd te ondervragen mensen voldoende is (binnen elk stratum ongeveer vijftig). Bij steekproeftrekking is het van belang een zodanige procedure te volgen dat de te ondervragen mensen op 'toevallige' gronden deel uitmaken van een stratum van de steekproef, en niet geselecteerd zijn vanwege een bepaalde reden. We kozen daarom voor een aselechte steekproeftrekking uit bevolkingsregisters. De steekproeftrekking is gestratificeerd naar burgerlijke staat en sexe. Het steekproefkader is verder als volgt: alle mannen en vrouwen van twintig jaar of ouder voor zover niet wonend in een tehuis.

Tabel 3.1 Bevolking, aantal adressen in steekproef en beoogd aantal interviews, naar burgerlijke staat en sexe

	nederlandse bevolking*	netto steekproef	beoogd aantal interviews
Ongehuwde mannen	1313329	118	50
Ongehuwde vrouwen	986734	118	50
Gehuwde mannen	3420550	89	50
Gehuwde vrouwen	3412139	95	50
Gescheiden mannen	231435	129	50
Gescheiden vrouwen	293529	118	50
Weduwnaren	128156	107	50
Weduwen	599868	105	50
Totaal	10385740	879	400

\* Van 20 tot en met 85 jaar, per 1 januari 1986. Bron: Maandstatistieken voor de bevolking, Centraal Bureau voor de Statistiek, november 1986

De verdeling over de verschillende strata van de steekproef is in tabel 3.1 gegeven. In de eerste kolom is de verdeling van de nederlandse bevolking van twintig jaar en ouder over de acht onderscheiden strata weergegeven. De verdeling geeft inzicht in de aantalsverhoudingen tussen de strata. De gegevens uit de eerste kolom geven aan dat ongeveer twee derde van de nederlandse bevolking van twintig jaar of ouder gehuwd is. De ongehuwden maken ongeveer één vijfde van de nederlandse bevolking uit, en gescheidenen en verweduwen vormen relatief kleine categorieën. Er zijn meer ongehuwde mannen dan vrouwen, en minder weduwnaren dan weduwen.

Het zal duidelijk zijn dat de gegevens van een naar burgerlijke staat gestratificeerde steekproef een zeer scheef beeld kan geven van de verhoudingen die aangetroffen worden in de populatie als geheel. Vanwege de stratificatie kunnen de resultaten van dit onderzoek dan ook niet zonder meer gegeneraliseerd worden naar de nederlandse bevolking. Op z'n minst zou een weging noodzakelijk zijn. Ook na toepassing van een weging zijn er redenen om voor-

zichtig te zijn met een generalisatie naar de nederlandse bevolking. Een vergelijking van de aantallen in de eerste en in de derde kolom van tabel 3.1 laat zien dat het in onze bedoeling ligt een (relatief) slechts zeer klein aantal mensen uit de nederlandse bevolking te ondervragen, namelijk variërend tussen ongeveer één op de zeventigduizend (de steekproef van gehuwde mannen) en één op de drieduizend (de steekproef van weduwnaren). De aantallen te ondervragen mensen zijn te klein om nauwkeurige schattingen van gegevens in de populatie te maken, hetgeen een tweede reden is om voorzichtig te zijn met een generalisatie van de resultaten. Een derde reden is dat de te ondervragen personen niet verspreid wonen over Nederland. Vanwege het kleine aantal te ondervragen mensen leek het niet goed haalbaar een landelijk onderzoek te organiseren. We beperkten ons tot twee onderzoeksplaatsen in het westen van het land, namelijk Purmerend en Haarlemmermeer. Overwegingen betreffende de kosten van het reizen van interviewers en van steekproeftrekking speelden een rol bij deze keuze. Doorslaggevend was echter een andere overweging: in deze twee plaatsen konden woongebieden geselecteerd worden die onderling sterk verschillen.

In Purmerend, een gemeente met ruim vijftigduizend inwoners, selecteerden we wijken die verschillende stedelijke milieus representeren. De eerste wijk is de oude stad, het centrum van Purmerend, met ruim 3000 inwoners. Daarnaast betrokken we de wijken Wheermolen (ongeveer 9000 inwoners) en Gors-Zuid (ongeveer 5000 inwoners) in het onderzoek. Wheermolen is in de zestiger jaren gebouwd en heeft veel hoogbouwflats. Gors-Zuid is rond 1980 voltooid en is een ruim opgezette wijk met veel ééngezinswoningen.

In Haarlemmermeer selecteerden we alle kleine woongebieden: Leimuiderbrug, Boesingheliede, Oude Meer, Burgerveen, Rozenburg, Weteringbrug, Buitenkaag, Aalsmeerderbrug, Beinsdorp, Lijnden, Abbenes, Cruquius, Zwaanshoek, Lisserbroek, Vijfhuizen en Rijsenhout. Het aantal inwoners van deze plaatsen varieert tussen 37 en 3787 (zie tabel 3.3 voor de exacte aantallen inwoners van de verschillende onderzoeksgebieden). De meeste van de geselecteerde woongebieden hebben lintbebouwing langs de ringvaart van Haarlemmermeer, met aansluitend een dorpskern in de polder.

Ondanks de diversiteit in de gebouwde omgeving en de verschillende historische achtergronden is het de vraag of de geselecteerde onderzoeksgebieden wezenlijk van elkaar verschillen. Alle behoren immers tot de stedelijke agglomeratie rond Amsterdam. Bovendien zou met Blauw (1986) gesteld kunnen worden dat een groot deel van Nederland een verstedelijkte samenleving begint te worden.



De gemeente Purmerend was direct bereid medewerking te verlenen bij de steekproeftrekking. Er is veel tijd nodig geweest om op aselechte wijze personen uit het niet-geautomatiseerde bevolkingsregister te kiezen. De gemeente Haarlemmermeer was graag bereid medewerking te verlenen nadat in een persoonlijk gesprek de opzet en doelstellingen van het onderzoek uiteengezet waren. Het bevolkingsregister van Haarlemmermeer is geautomatiseerd.

De netto steekproef (\*1), bestaande uit de adressen die passen binnen het steekproefkader en aan de interviewers worden meegegeven, omvat meer adressen dan 400. We hielden rekening met een aanzienlijke uitval. In de netto steekproef zijn ongehuwden en gescheiden mensen oververtegenwoordigd. In eerder verricht, soortgelijk onderzoek (De Jong-Gierveld, 1984) kwam namelijk onder ongehuwden en gescheidenen relatief veel uitval voor. De netto steekproef bevat 481 adressen in de drie wijken van Purmerend en 398 adressen in de genoemde plaatsen in Haarlemmermeer (totaal 879). De precieze verdeling over de onderzoeksgebieden is in tabel 3.3 gegeven.

### §3.2 VOORBEREIDING, ORGANISATIE EN VERLOOP VAN HET VELDWERK

Bij de gegevensverzameling worden veel praktische keuzen gemaakt. In §3.2.1 tot en met §3.2.4 stippen we enkele van deze keuzen aan. In §3.2.5 tot en met §3.2.9 doen we verslag van het verloop van het veldwerk, waaronder de respons van de mensen met wie we contact gezocht hebben.

#### §3.2.1 Opzet van het vraagggesprek

Omdat we een statistische vergelijking tussen verschillende categorieën mensen mogelijk willen maken, kiezen we voor een survey: een onderzoeksontwerp waarbij op één tijdstip gegevens van een groot aantal personen worden vastgesteld. In overeenstemming met de voor dit onderzoek geformuleerde uitgangspunten is de verzameling van gegevens in de eerste plaats gericht op wat mensen denken over hun relaties en ervaren in en met hun relaties. Een hierbij passende opzet is die van een niet-formele interviewstijl in een mondeling vraagggesprek. Een dergelijke interviewstijl, waarbij interviewers gestimuleerd worden zich betrokken te voelen bij de ervaringen

van de ondervraagde, kan onder bepaalde voorwaarden de kwaliteit van het interview verhogen. Door non-directief door te vragen worden ook terughoudende of 'weerbarstige' ondervraagden uitgenodigd hun ideeën en gevoelens te uiten (Dijkstra, 1983).

Een dergelijke interviewstijl vergt gekwalificeerde interviewers en een specifieke vragenlijst. Voor dit onderzoek zochten we daarom interviewers die ervaring hadden met het voeren van langdurige en gestructureerde gesprekken over een 'moeilijk' onderwerp, en de verslaglegging daarvan. We hoopten interviewers te vinden die aan deze vereisten voldeden onder (bijna) afgestudeerden in de sociale wetenschappen.

De interviewinstructie bestaat uit twee delen. In het eerste deel worden vragen over de inhoud en doelstellingen van het onderzoek behandeld. Verder worden algemene richtlijnen gegeven over het interviewen ten behoeve van survey-onderzoek (zie Brenner, 1982). Aan de hand van video-beelden over situaties uit interviews worden de richtlijnen doorgenomen en 'lastige momenten' in interviews besproken. In het tweede deel van de instructie-bijeenkomst komen de procedures rond het interview aan de orde. Gedurende het veldwerk is voorzien in begeleiding van de interviewers door de onderzoeker.

Ten aanzien van de opbouw van de vragenlijst trachten we een evenwicht te vinden tussen twee min of meer tegenstrijdige vereisten. Enerzijds willen we komen tot een uniformering van vraagstellingen en procedures, zodat de gegevens die in de verschillende gesprekken verzameld worden onderling vergelijkbaar zijn en op arbeidsextensieve wijze verwerkt kunnen worden. Anderzijds willen we het unieke in elk gesprek recht doen. We kiezen voor de volgende opzet. Sommige delen van het gesprek zijn open en ongestructureerd. Het betreffende deel van het gesprek start dan met een openingsvraag waarna -afhankelijk van de reactie van de ondervraagden- doorgevraagd kan worden. Daarnaast stellen we vragen op een meer gestructureerde wijze. De voorgestructureerde gespreksdelen bevatten ondermeer verschillende lijsten met uitspraken; de ondervraagden kunnen daarbij kiezen uit één van de aangegeven antwoordmogelijkheden. Ook bij deze lijsten is er voor de ondervraagden de mogelijkheid beweegredenen toe te lichten, ervaringen te vertellen, en voor de interviewers de mogelijkheid in te gaan op reacties van de ondervraagde.

In het vorige hoofdstuk is reeds aan de orde geweest welke vraagstellingen we hanteren voor de belangrijkste begrippen. Uiteraard worden ook allerlei sociale kenmerken van de ondervraagden vastgelegd, zoals leeftijd, samenstelling van het huishouden, opleiding en huisvesting. We rapporteren de gehanteerde vraagstellingen niet

en geven uitsluitend waar nodig aan wat de categoriserende variabelen zijn.

### §3.2.2 Werving van de interviewers

Interviewers werden gezocht onder (bijna) afgestudeerden. Via mededelingen op publikatieborden in gebouwen van de Universiteit van Amsterdam, de Vrije Universiteit Amsterdam en de Rijksuniversiteit Leiden werden medewerkers gevraagd.

Ruim 150 mensen reageerden. Vijftien mannen en zestien vrouwen zijn geselecteerd. Bij de selectie zijn drie criteria gehanteerd: feeling voor het onderwerp, een leeftijd van bij voorkeur ouder dan 25 jaar, en de mate waarin men getraind was in en ervaring had met het afnemen van interviews. 28 interviewers hadden eerder deelgenomen aan trainingen in gespreks- en interviewtechnieken en hadden ervaring met het afnemen van interviews.

### §3.2.3 Aankondiging van het onderzoek

De potentiële ondervraagden worden eerst schriftelijk benaderd. Bij het opstellen van de brief zijn de aanwijzingen van Dillman (1978) zoveel mogelijk gevolgd. Na verzending van de brief worden de potentiële ondervraagden aan huis bezocht of telefonisch benaderd, en gevraagd mee te werken. Vervolgens wordt een afspraak gemaakt, meestal bij de ondervraagde thuis. Enkele dagen later wordt het interview afgenomen. In de introductie van het vraaggesprek wordt het doel van het onderzoek in herinnering geroepen. Zo mogelijk wordt een rustige plek in huis opgezocht, zodat het gesprek ongestoord onder vier ogen kan plaatsvinden. Bij voorkeur wordt toestemming gevraagd bandopnamen van het gesprek te mogen maken om de verzamelde gegevens later uit te kunnen werken. Na de introductie start het vraaggesprek.

### §3.2.4 Het uitzetten van de adressen

Elke interview(st)er krijgt adressen in één onderzoeksgebied. Hierdoor wordt de reistijd van de interviewers beperkt. Wanneer verschillende interviewers in één gebied worden ingezet, worden de adressen op basis van toeval over de interviewers verdeeld. De interviewers krijgen een voor het gebied representatieve verdeling

over het wel of niet bekend zijn van een telefoonnummer. Aangezien het minder moeite kost om contact te leggen met mensen met een bekend telefoonnummer, wordt met deze maatregel beoogd de taak van de verschillende interviewers in één onderzoeksgebied ongeveer even zwaar te maken.

In oktober 1985 is het veldwerk gestart. In verschillende ronden werden adressen uitgezet. Steeds werd enkele dagen na verzending van de brief waarin het onderzoek en de komst van de interviewer werd aangekondigd, door de interviewer contact opgenomen. De laatste adressen werden in december uitgezet.

### §3.2.5 Het eerste contact met de potentiële ondervraagden

Met 59.9 % van de 879 potentiële ondervraagden is uitsluitend telefonisch contact gezocht; bij 35.7 % is aan huis aangebeld. In een klein aantal gevallen werd het eerste contact op een andere wijze gelegd, bijvoorbeeld doordat de potentiële ondervraagde na ontvangst van de brief het initiatief nam.

Het was niet altijd gemakkelijk contact te krijgen met de ondervraagde. In 45.2 % van de gevallen moesten daarvoor op verschillende dagen pogingen gedaan worden, met als maximum achttien verschillende dagen. Ook wanneer het contact eenmaal gelegd was, was het niet altijd eenvoudig medewerking van de potentiële ondervraagde te verkrijgen. Het relaas van één van de interviewers:

Op 14 oktober kreeg ik mevrouw X aan de telefoon. Ik vroeg wanneer de heer X weer aanwezig zou zijn. Zij vroeg waar het om ging en ik vertelde dat het ging over het onderzoek waar hij afgelopen week een brief over gekregen had. Ze zei dat haar man daar toch geen belangstelling voor had, en dat ik daar verder niet over behoefde te bellen. Ik zei dat ik haar man daar toch even zelf over wilde spreken, en vroeg weer wanneer hij thuis zou zijn (omdat hij er volgens haar toch nooit was). Tegen haar zin, zei ze wanneer hij thuis zou zijn. Vier dagen later heb ik gebeld en kreeg ik de heer X zelf aan de telefoon. Ik vertelde wie ik was en vroeg of hij er al over nagedacht had, en of hij zijn medewerking wilde verlenen. Het bleek dat hij onze brief nauwelijks gelezen had, en dat hij er even over wilde nadenken. Als ik vanavond terug zou bellen konden we wel een afspraak maken, want hij had het erg druk en weinig tijd voor zo'n lang onderzoek. Hij leek me bereidwillig. Om ongeveer acht uur belde ik terug, en kreeg mevrouw X weer aan de telefoon. Ze zei dat haar man er niet was, en vroeg me of ik van dat onderzoek was.

Ja dus. Oh, dan deed haar man niet mee, hij had er niet genoeg tijd voor, zo moest ze doorgeven. Ik kon er verder niets meer mee beginnen. Jammer.

### §3.2.6 Resultaten van het contact leggen

Het veldwerk is in januari 1986 afgerond. 423 vraaggesprekken zijn gerealiseerd, waarvan vier niet verwerkbaar bleken. Dat betekent dat bij 52.3 % van de 879 adressen uit de steekproef geen (bruikbaar) interview is afgenomen. De gerealiseerde steekproef is wat betreft sexe en burgerlijke staat niet geheel evenredig verdeeld over de acht te onderscheiden categorieën. Binnen de strata van de steekproef varieerde de uitval tussen 42.4 % en 61.9 % (tabel 3.2). Er hebben meer gescheiden vrouwen, en minder ongehuwde vrouwen en weduwen meegedaan dan de bedoeling was. De uitval in deze categorieën was respectievelijk kleiner en groter dan verwacht, en heeft doorgewerkt in de samenstelling van de steekproef.

Tabel 3.2 Steekproef, uitval en ondervraagden, naar burgerlijke staat en sexe

	steekproef	uitval		ondervraagden	
	abs.	abs.	%*	abs.	%*
Ongehuwde mannen	118	65	55.1	53	44.9
Ongehuwde vrouwen	118	73	61.9	45	38.1
Gehuwde mannen	89	39	43.8	50	56.2
Gehuwde vrouwen	95	43	45.3	52	54.7
Gescheiden mannen	129	70	54.3	59	45.7
Gescheiden vrouwen	118	50	42.4	68	57.6
Weduwnaren	107	56	52.3	51	47.7
Weduwen	105	64	61.0	41	39.0
Totaal	879	460	52.3	419	47.7

\* Uitval respectievelijk ondervraagden in % van steekproef

Tabel 3.3 Geïnterviewden naar woongebied

	inwoners*	steekproef	ondervraagden	
	abs.	abs.	abs.	** %
<u>Haarlemmermeer</u>				
Leimuiderbrug	37	1	0	0.0
Boesingheliede	188	5	3	1.6
Rozenburg	309	7	4	1.3
Oude Meer	359	10	4	1.1
Burgerveen	374	7	3	0.8
Weteringbrug	408	16	8	2.0
Buitenkaag	557	19	8	1.4
Aalsmeerderbrug	611	13	9	1.5
Beinsdorp	652	17	9	1.4
Lijnden	957	25	11	1.1
Abbenes	1113	34	16	1.4
Cruquius	1120	29	16	1.4
Zwaanshoek	1548	41	14	0.9
Lisserbroek	2413	49	20	0.8
Vijfhuizen	2563	72	24	0.9
Rijsenhout	3787	113	45	1.2
Badhoevedorp			1	
Hoofddorp			1	
<u>Purmerend</u>				
Oude stad	3569	157	52	1.5
Gors-Zuid	5012	169	57	1.1
Wheermolen	8928	381	113	1.3
Gors-Noord			1	
Totaal		879	419	

\* Alle inwoners, per 1 januari 1986. Bron: Purmerend in cijfers 1985-1986 en Statistisch jaaroverzicht 1985-1986 Haarlemmermeer

\*\* Aantal geïnterviewden in % van totaal aantal inwoners

Tabel 3.4 Aantal potentiële ondervraagden naar resultaat van benadering

		abs.	%
Bruikbaar interview afgenomen		419	47.7
Interview afgenomen, niet verwerkbaar		4	0.5
Persoon onvindbaar of niet bereikbaar		95	10.8
w.v. verhuisd	41		
onbekend op adres, adres bestaat niet	7		
huisgenoten weigeren gesprek	14		
verblijft langdurig elders	11		
overleden	1		
geestelijk gehandicapt	2		
versch. malen niet thuis getroffen	19		
Persoon niet in staat medewerking te geven		62	7.1
w.v. afspraak gemaakt, niet gerealiseerd	5		
ziekte van persoon	34		
taalproblemen	2		
nare huiselijke omstandigheden	21		
Persoon weigert medewerking		299	34.0
w.v. wel thuis maar niet open gedaan	2		
redenen genoemd	269		
geen redenen genoemd	28		
Totaal		879	100.0

In tabel 3.3 is de woonplaats van de ondervraagden vermeld. In vrijwel alle woongebieden is ongeveer 1 tot 2 % van de bewoners geïnterviewd. Enkele ondervraagden zijn in het najaar van 1985 binnen de gemeenten Purmerend of Haarlemmermeer verhuisd; bij hen is het interview in de nieuwe woning afgenomen.

Enkele andere sociale gegevens van de ondervraagden (opleiding, wel of niet werkend en dergelijke) zijn in bijlage 1 opgenomen.

De precieze resultaten van het contact maken zijn in tabel 3.4 weergegeven. Daarbij hebben we de indeling van Bethlehem en Kersten (1986; zie ook Mokken, 1987; \*2) gehanteerd. Een hoofdonderscheid wordt gemaakt tussen onbereikbaarheid en onbereidwilligheid als oorzaken van non-respons.

Onbereikbaarheid heeft betrekking op omstandigheden waardoor potentiële ondervraagden niet in staat zijn deel te nemen aan het onderzoek. De oorzaken hiervoor liggen buiten de wil van ondervraagden en zijn onafhankelijk van het onderwerp van het onderzoek. Met 95 potentiële ondervraagden is geen contact geweest, bijvoorbeeld omdat zij verhuisd waren of zeer vaak niet thuis waren, terwijl nog eens 62 mensen niet in staat waren medewerking te verlenen. Van de aangeschrevenen was dus 17.9 % onbereikbaar.

Onbereidwilligheid kan samenhangen met de perceptie van de potentiële ondervraagde van het onderwerp van het onderzoek, de wijze waarop het onderzoek is opgezet, en met andere subjectieve factoren. Uit de gegevens blijkt dat in 299 gevallen wel contact geweest is, maar dat men niet bereid was medewerking te verlenen; in die gevallen is dus ook geen interview is afgenomen. 34.0 % was dus niet bereidwillig.

### §3.2.7 Het verloop van de gesprekken

Het is onmogelijk uitvoerig te berichten over het verloop van de interviews. Enkele aspecten willen we nu belichten.

In veel gevallen was een grote inzet van de interviewers nodig, zowel om medewerking te verkrijgen van de aangeschrevenen, als ook om het gesprek te doen slagen. Mede dankzij die inzet is het overgrote deel van de interviews zonder (grote) problemen verlopen.

In enkele gevallen bleek dat de verwachtingen van de ondervraagde niet overeenkwamen met de aard van het vraaggesprek, dit ondanks de informatie in de introductiebrief. Zo meende één ondervraagde dat door middel van het interview zijn situatie verbeterd kon worden. Op zijn verzoek hebben wij de ondervraagde in contact gebracht met een instelling voor maatschappelijk werk.

De duur van het interview liep sterk uiteen en varieerde tussen één uur en vijf en een half uur. Meer dan de helft van de interviews kon binnen de geplande tijd (twee uur en een kwartier) afgerond worden.

Elf interviews zijn niet bij de ondervraagde thuis afgenomen, maar op de plaats waar de ondervraagde werkt of bij de interviewer thuis. De redenen hiervoor waren verschillend: soms was er thuis geen gelegenheid voor een ongestoord gesprek, soms kwam het beter uit vanwege drukke bezigheden van de ondervraagde of omdat de woning van de ondervraagde moeilijk bereikbaar was.

Bij 256 van de 419 interviews (61.2 %) kon het gesprek onder vier ogen plaats vinden. Bij 39 interviews (9.3 %) waren huisgenoten wel



aanwezig, maar bevonden zij zich overwegend niet op gehoorafstand. In 123 gevallen (29.4 %) waren volwassenen of kinderen op gehoorafstand aanwezig.

### §3.2.8 Eerste verwerking van de binnengekomen gegevens

Na binnenkomst van de interviews zijn deze gecontroleerd. De antwoorden op de voorgestructureerde vragen zijn ingevoerd in de computer (\*3). Aanvullend zijn aan de hand van de bandopnamen gedeelten uit een aantal interviews schriftelijk uitgewerkt. De bedoeling was de diversiteit van de spontaan gegeven opmerkingen en toelichtingen in het vraaggesprek zo goed mogelijk vast te leggen en toegankelijk te maken ten behoeve van nadere analyse en rapportage.

### §3.2.9 Bescherming van de persoonlijke levenssfeer

Gedurende de gehele veldwerkperiode zijn voorzorgen getroffen voor de bescherming van de persoonlijke levenssfeer. In de introductiebrief is aangegeven op welke wijze wij de beschikking hebben gekregen over de naam en het adres van de ondervraagde. Aan elke ondervraagde is een nummer toegekend. De interviewers kregen uitsluitend de voor identificatie noodzakelijke informatie over de ondervraagden: sexe, naam, adres en (indien bekend) het telefoonnummer; de burgerlijke staat was dus niet bekend aan de interviewer. Na ontvangst van de ingevulde vragenlijst is het adres direct gescheiden van de vragenlijst. Adressen en verzamelde gegevens werden afzonderlijk in gesloten ruimten bewaard. Het adres kon alleen nog aan de verzamelde gegevens gekoppeld worden door middel van het respondentnummer. In de vragenlijst zijn alle namen en dergelijke verwijderd die verwezen naar de identiteit van de ondervraagde of naar de personen met wie de ondervraagde contact onderhield. Nadat het verslag met enkele eerste gegevens uit het onderzoek aan de ondervraagden is verstuurd, zijn de adressen vernietigd. Alle bandopnamen zijn gewist. In het databestand zijn voor sommige variabelen categorieën samengevoegd om de kans op tracerings van unieke cases te verkleinen.

### §3.3 DE GEREALISEERDE STEEKPROEF VERGELEKEN MET DE BEOOGDE STEEKPROEF

Vanwege de grote omvang van de non-respons zouden kanttekeningen geplaatst kunnen worden bij de representativiteit van de gerealiseerde steekproef ten opzichte van de bedoelde steekproef. Zonder de intentie te hebben deze kanttekeningen terzijde te schuiven dient wel opgemerkt te worden dat de grote non-respons een probleem is dat niet uitsluitend in dit onderzoek speelt. Zo blijkt bijvoorbeeld uit de door Bethlehem en Kersten (1986) gerapporteerde gegevens dat de omvang van onze non-respons in de lijn ligt van wat verwacht zou kunnen worden op basis van de respons-resultaten van de CBS-leefsituatieonderzoeken: de non-respons stijgt de laatste jaren sterk en loopt in deze onderzoeken op tot 42 % in 1983. Dit zijn overigens nog geflatteerde cijfers omdat in sommige van deze onderzoeken vervangende interviews met huisgenoten mogelijk waren.

Zoals hiervoor gerapporteerd, werd bij het onderhavige onderzoek in een groot aantal gevallen medewerking geweigerd. Vaak genoemd werden redenen als "Niet geïnteresseerd" (136 maal), "Geen tijd" (128 maal), "Het helpt toch allemaal niets" of "Het nut is mij onduidelijk" (44 maal), "Wat ik denk, hou ik liever voor me" of andere verwijzingen naar de bescherming van de persoonlijke levenssfeer (31 maal). Soms werd ook geen reden genoemd. Het grote aantal weigeringen geeft aan dat het niet eenvoudig is op dit moment empirisch onderzoek te doen.

Eén van de oorzaken hiervoor kan zijn het grote aantal enquêtes, met name in het westen van het land (Bethlehem & Kersten, 1986; Van der Zouwen & De Jong-Gierveld, 1987). We noteerden ondermeer de volgende reacties: "Waarom moet ik nu weer meedoen, ik doe al zo vaak mee", "Je merkt nooit wat al die onderzoeken uithalen". Tegelijk met dit onderzoek werden in Haarlemmermeer verschillende andere onderzoeken gehouden, zo is ons tijdens de veldwerkfase gebleken. Dit leidde in een enkel geval ook tot verwarring: "Ik heb telefonisch al aan dit onderzoek meegewerkt". Een tweede oorzaak kan in de lengte van het interview liggen. De in de introductiebrief genoemde twee uur was voor een aantal mensen reden medewerking te weigeren; soms werd aangegeven dat men wel met een korter interview of aan een schriftelijk onderzoek had willen meewerken.

Met het aangeven van deze twee mogelijke oorzaken willen we echter niet volstaan. Een gedetailleerder inzicht in overeenkomsten en verschillen tussen de gerealiseerde steekproef en de nederlandse bevolking c.q. de beoogde steekproef kan van belang zijn bij een interpretatie van de gegevens van dit onderzoek. We hebben reeds

vastgesteld dat de steekproef niet representatief is voor de nederlandse bevolking. Van belang is echter ook de vraag of de gerealiseerde deelsteekproeven een goede afspiegeling zijn van de beoogde doelpopulaties. Wanneer namelijk blijkt dat slechts een bepaalde categorie binnen de potentiële ondervraagden heeft meegewerkt, zullen we de resultaten van dit onderzoek voorzichtiger moeten behandelen dan in het geval blijkt dat de gerealiseerde deelsteekproeven wel een min of meer nauwkeurige afspiegeling is van de beoogde deelsteekproeven c.q. de doelpopulaties. Wanneer we geen indicaties vinden voor een selectieve weigering (of systematische uitval op een ander kenmerk) mogen we stellen dat de gerealiseerde steekproef een zogenaamde waarschijnlijkheidssteekproef is, op basis waarvan binnen zekere betrouwbaarheidsmarges goede schattingen van waarden (met name van samenhangen) in de populatie gedaan kunnen worden.

Eerst gaan we na (§3.3.1) of de gerealiseerde steekproef wat betreft leeftijd en de samenstelling van het huishouden sterk afwijkt van de nederlandse bevolking (\*4). Vervolgens trachten we in §3.3.2 vast te stellen of er aanwijzingen zijn dat karakteristieken van de interviewer, van de benaderingswijze of van de ondervraagde een rol hebben gespeeld in het resultaat van het contact leggen tussen interviewer en potentiële ondervraagde. We kunnen vaststellen of centrale gegevens uit dit onderzoek overeenkomen met die uit ander onderzoek. Eén van de meest centrale gegevens betreft eenzaamheid. In §3.3.3 gaan we daarom na of de gegevens over de eenzaamheid van de ondervraagden uit dit onderzoek afwijken van die uit een ander onderzoek.

Bij elk van deze vergelijkingen moeten we in het achterhoofd houden dat de resultaten steeds slechts indirect een antwoord kunnen geven op de vraag of de gerealiseerde steekproef een goede afspiegeling is van de beoogde steekproef. Een direct antwoord zou namelijk alleen gegeven kunnen worden wanneer we alle relevante gegevens van de niet-ondervraagde personen binnen het steekproefkader zouden kennen.

### §3.3.1 Vergelijking met landelijke cijfers

Eerst vergelijken we de gemiddelde leeftijd van de ondervraagden met die van de nederlandse bevolking. In tabel 3.5 is binnen elk stratum van de steekproef aangegeven wat de gemiddelde leeftijd is en of deze verschillend is van de gemiddelde leeftijd van de nederlandse bevolking. Binnen zeven van de acht steekproefcatego-

Tabel 3.5 Gemiddelde leeftijd bevolking en ondervraagden, naar burgerlijke staat en sexe

	bevolking*			ondervraagden			t	p
	N	gem.	s.d.	N	gem.	s.d.		
Ongehuwde mannen	1313329	29.8	12.0	53	29.2	11.5	.3	
Ongehuwde vrouwen	986734	33.1	17.0	45	28.1	11.3	2.9	<.01
Gehuwde mannen	3420550	47.3	14.7	50	46.1	12.3	.6	
Gehuwde vrouwen	3412139	44.9	14.7	52	39.9	12.8	2.5	<.05
Gescheiden mannen	231435	45.2	12.5	59	47.5	12.0	-1.4	
Gescheiden vrouwen	293529	45.6	14.2	68	43.6	10.6	1.5	
Weduwnaren	128156	70.0	11.3	51	65.7	11.3	2.7	<.01
Weduwen	599868	69.8	10.7	41	62.9	12.0	4.1	<.001
Totaal	10385740	44.4	17.1	419	45.1	16.9		

\* Van 20 tot en met 85 jaar, per 1 januari 1986. Bron: Maandstatistieken voor de bevolking, Centraal Bureau voor de Statistiek, november 1986

riën zijn de ondervraagden jonger dan binnen de desbetreffende categorieën van de nederlandse bevolking. Het blijkt dat de gemiddelde leeftijd van de ondervraagde ongehuwde en gehuwde vrouwen en van de verweduwdens significant lager is dan binnen de bedoelde categorieën van de nederlandse bevolking. Wanneer we de steekproef als één geheel beschouwen is de gemiddelde leeftijd iets hoger, hetgeen veroorzaakt wordt doordat als gevolg van de stratificatie relatief meer gescheidenen en verweduwdens in de steekproef voorkomen dan in de nederlandse bevolking, en binnen deze categorieën de gemiddelde leeftijd hoger is.

We vergelijken de samenstelling van de steekproef ook wat betreft de situatie in het huishouden met landelijke gegevens. Deze gegevens, gerapporteerd door Ploegmakers en Van Leeuwen (1985), passen niet geheel bij onze steekproef. De landelijke gegevens hebben betrekking op mensen van achttien jaar en ouder, terwijl onze steekproef mensen van twintig jaar en ouder omvat. Verder moeten we bij de vergelijking bedenken dat de landelijke gegevens betrekking hebben op de situatie in 1981, terwijl onze gegevens eind 1985 en begin 1986 verzameld zijn. De actualiteit van de cijfers is van belang omdat uit de door Ploegmakers en Van Leeuwen gepresenteerde gegevens blijkt dat in een periode van vier jaar (tussen 1977 en 1981) voor sommige samenlevingsvormen verschuivingen hebben plaatsgevonden van meer dan tien procent.

Binnen dit kader is het interessant eerst enige gegevens te rapporteren over het aantal ondervraagden met een partnerrelatie. Naast de gehuwden, die allemaal samenwonen met de echtgeno(o)t(e), woont een relatief groot aantal niet gehuwde ondervraagden ( $n=317$ ) samen met een partner: 80 (25.2 %). Uit de overige verzamelde gegevens blijkt verder dat daarnaast nog eens 55 van de 317 niet gehuwde ondervraagden (17.4 %) een relatie hebben met een persoon buiten het huishouden die door hen als partner wordt aangeduid (een zogenaamde LAT-relatie). In totaal hebben dus 135 niet-gehuwde en de 102 gehuwde ondervraagden een partnerrelatie (56.6 %,  $N=419$ ). Het ongehuwd samenwonen met een partner en het hebben van een duurzame partnerrelatie buiten het huishouden lijkt daarmee populairder te worden (zie ook de cijfers in Ploegmakers & Van Leeuwen, 1985). De acceptatie van dergelijke leefvormen is toegenomen, ook onder mensen van middelbare leeftijd (Langeveld, 1985).

Voor een vergelijking tussen de steekproefgegevens en de landelijke gegevens onderscheiden we drie typen huishoudens, namelijk die waarbij de ondervraagde samenwoont met een partner (eventueel kunnen ook kinderen van het huishouden deel uitmaken), die waarbij

de ondervraagde niet met een partner samenwoont, maar met andere personen een huishouden vormt, en ten slotte de éénpersoonshuishoudens. De geïnterviewde personen uit het onderhavige onderzoek zijn wat betreft de samenstelling van het huishouden niet representatief voor de nederlandse bevolking. Wanneer we rekening houden met de stratificatiecriteria blijkt dat er soms aanzienlijke afwijkingen (\*5) zijn tussen het percentage van een bepaalde samenlevingsvorm in de steekproef en in de nederlandse bevolking (tabel 3.6). Zo komen met een partner samenwonende personen onder de ongehuwde mannen en vrouwen, de gescheiden vrouwen en de weduwnaren twee tot drie maal zoveel voor in de steekproef als op basis van de (verouderde) landelijke cijfers te verwachten zou zijn. De samenstelling van het huishouden van de ondervraagde gehuwden en weduwen komt wel vrijwel overeen met die in de nederlandse bevolking.

### §3.3.2 Nadere bestudering van de gegevens betreffende de uitval

Om nader inzicht te verkrijgen in de vertekeningen in de resultaten van het onderzoek die mogelijk optreden door de weigeringen hebben we de mensen die weigerden zonder opgave van redenen, of met andere redenen dan ziekte, taalproblemen of familieomstandigheden, vergeleken met degenen bij wie een interview is afgenomen (respectievelijk  $n = 297$  en  $n = 423$ ). Kan het al of niet weigeren verklaard worden door karakteristieken van de interviewer (leeftijd, sexe, opleiding), karakteristieken van de benaderingswijze (aantal contactpogingen, is er aan de deur aangebeld, is er telefonisch geprobeerd in contact te komen), of door karakteristieken van de ondervraagde (burgerlijke staat, sexe, leeftijd, woonplaats)? Door middel van contrastgroepenanalyse (het programma AID) is dit nagegaan.

In totaal werd op deze wijze 9.0 % van de variantie in de uitval verklaard. De uitval bleek het sterkst samen te hangen met karakteristieken van de interviewer die we niet hebben kunnen achterhalen; sommige interviewers hadden meer weigeringen dan anderen (6.8 % verklaarde variantie), onafhankelijk van hun sexe, leeftijd of opleiding, en onafhankelijk van de overige in de analyse opgenomen variabelen. De overige variabelen (kenmerken van de benaderingswijze en van de benaderde mensen) verklaarden minder dan 1 % variantie of bleken niet significant te zijn.

Tabel 3.6 Samenstelling van het huishouden van de bevolking en van de ondervraagden, naar burgerlijke staat en sexe

	bevolking*				ondervraagden			
	N	% mp	% zp	% al	N	% mp	% zp	% al
Ongehuwde mannen	1258434	11.8	68.8	19.3	53	32.1	45.3	22.6
Ongehuwde vrouwen	1022385	13.5	58.4	28.1	45	35.6	33.3	31.1
Gehuwde mannen	3406441	99.1	0.5	0.3	50	100.0	0.0	0.0
Gehuwde vrouwen	3384455	99.4	0.5	0.1	52	100.0	0.0	0.0
Gescheiden mannen	130006	26.3	34.9	48.3	59	35.6	13.6	50.8
Gescheiden vrouwen	206715	9.9	56.7	33.4	68	20.6	44.1	35.3
Weduwnaren	139805	8.8	31.7	59.4	51	19.6	27.4	52.9
Weduwen	555437	3.8	29.2	66.9	41	4.9	26.8	68.3

\* Van 18 jaar en ouder, per 1981. Bron: Ploegmakers en Van Leeuwen (1985)

% mp: percentage ondervraagden dat deel uitmaakt van een meerpersoonshuishouden waarvan ook de partner deel van uitmaakt; daarnaast kunnen andere personen deel uitmaken van het huishouden

% zp: percentage ondervraagden dat deel uitmaakt van een meerpersoonshuishouden zonder partner

% al: percentage alleenwonend (éénpersoonshuishouden)

### §3.3.3 Vergelijking met gegevens uit een ander onderzoek

Een onderzoek naar relaties gaat in op persoonlijke zaken. In de introductiebrief die de potentiële ondervraagden vooraf ontvingen, was dit ook aangegeven. Zoals hiervoor gebleken is, heeft een aantal mensen deelname geweigerd omdat zij niet geïnteresseerd zijn in een dergelijk onderzoek, of een dergelijk onderzoek een inbreuk achten op hun persoonlijke levenssfeer. Verondersteld kan worden dat juist mensen die problemen rond hun persoonlijke relaties hebben, weigeren medewerking te verlenen. Wanneer deze veronderstelling juist is, leidt het tamelijk grote aantal weigeringen in dit onderzoek tot forse vertekeningen in de resultaten, bijvoorbeeld die met betrekking tot eenzaamheid. Ook nu geldt dat we hierover geen gegevens hebben van degenen die geweigerd hebben. Een vergelijking met gegevens over eenzaamheid uit een ander onderzoek kan een indicatie geven of specifiek in het onderhavige onderzoek eenzaam mensen medewerking geweigerd hebben.

Een nauwkeurige vergelijking kunnen we maken met gegevens uit het onderzoek-1978 van De Jong-Gierveld. De opzet van dat onderzoek was in grote lijnen dezelfde als van het onderhavige. Bij de vergelijking moeten we overigens bedenken dat aangenomen wordt dat binnen de steekproefcategorieën in de loop der jaren geen verschuivingen opgetreden zijn in de mate van eenzaamheid. Vijf uitspraken uit de eenzaamheidsschaal die in het onderhavige onderzoek aan de ondervraagden werden voorgelegd (namelijk de uitspraken 2, 3, 5, 9 en 10; zie hoofdstuk 2, §2.1.2) waren ook in de vragenlijst van het onderzoek-1978 opgenomen. De antwoorden op de vijf uitspraken hebben we gesommeerd tot een schaalscore; het bereik van deze schaal is nul (zwakke eenzaamheid) tot vijf (sterke eenzaamheid). In tabel 3.7 zijn de gegevens uit het onderzoek-1978 en het onderhavige onderzoek opgenomen. Het blijkt dat binnen zes categorieën van sexe en burgerlijke staat (namelijk gehuwde mannen en gehuwde vrouwen, gescheiden mannen en gescheiden vrouwen, weduwnaren en weduwen) in het onderhavige onderzoek een hogere gemiddelde waarde op de vijf-item-schaal is vastgesteld dan in het onderzoek-1978, terwijl voor de ongehuwde mannen en ongehuwde vrouwen een lagere gemiddelde waarde is vastgesteld. De verschillen in de gemiddelde scores op deze vijf-item-schaal tussen beide onderzoeken zijn overigens in geen van de vergelijkingen significant. Over het geheel genomen zijn de gevonden verschillen (c.q. is het ontbreken van significante verschillen) tegengesteld aan de uitkomsten welke we mogen verwachten indien de non-respons in het onderhavige onderzoek in bijzondere mate selectief zou zijn.



Tabel 3.7 Gemiddelde score op een vijf-item-eenzaamheidsschaal in twee onderzoeken, naar burgerlijke staat en sexe

	onderzoek-1978 (N= 555)			onderzoek-1985/86 (N= 416)				
	N	gem.	s.d.	N	gem.	s.d.	t	p
Ongehuwde mannen	61	1.2	1.6	51	.8	1.4	1.5	
Ongehuwde vrouwen	68	1.0	1.4	45	.9	1.3	.4	
Gehuwde mannen	82	.5	.8	50	.8	1.2	-1.8	
Gehuwde vrouwen	85	.7	1.1	52	.7	1.2	-0.1	
Gescheiden mannen	58	1.1	1.4	59	1.6	1.7	-1.8	
Gescheiden vrouwen	70	1.8	1.6	67	1.9	1.9	-0.3	
Weduwnaren	58	1.6	1.6	51	1.9	1.7	-0.9	
Weduwen	73	1.6	1.6	41	2.0	1.7	-1.1	

### §3.3.4 Conclusies

In deze paragraaf zijn we ingegaan op de vraag of de gerealiseerde steekproef een goede afspiegeling is van de beoogde steekproef. Omdat een tamelijk groot aantal mensen medewerking aan het onderzoek weigerde, was het nodig hier uitgebreid bij stil te staan.

Een vergelijking met de doelpopulatie, de nederlandse bevolking, gaf aan dat de gemiddelde leeftijd van de ondervraagden binnen sommige steekproefcategorieën lager was. Eén van de oorzaken voor deze afwijking kan zijn dat we bewoners van tehuizen buiten het steekproefkader hebben geplaatst.

Een vergelijking met gegevens over de samenstelling van het huishouden van de nederlandse bevolking in 1981 gaf eveneens afwijkingen te zien. Of deze afwijkingen veroorzaakt worden door selectieve non-respons, door de relatief snelle veranderingen wat betreft de samenstelling van huishoudens, of doordat we mensen in het westen van Nederland ondervraagd hebben, is niet vast te stellen. Hoewel selectieve non-respons als oorzaak niet uit te sluiten is, hebben we wel een aanwijzing dat de twee andere mogelijke oorzaken geldig

kunnen zijn. Het bleek namelijk dat naast de gehuwden, welke allemaal samenwonen met de echtgeno(o)t(e), een relatief groot aantal niet gehuwde ondervraagden samenwoont met een partner. Verder bleek ook dat daarnaast een aanzienlijk aantal niet gehuwde ondervraagden een relatie hebben met een persoon buiten het huishouden die door hen als partner wordt aangeduid (een zogenaamde LAT-relatie).

Nadere bestudering van de beschikbare gegevens over degenen die weigerden gaf geen reden te veronderstellen dat één bepaalde categorie onder de potentiële ondervraagden van medewerking afzag als gevolg van bijvoorbeeld de wijze waarop zij benaderd zijn met de vraag medewerking te verlenen.

Een vergelijking van de antwoorden die in het onderhavige onderzoek werden gegeven op vragen naar eenzaamheid met de antwoorden die in een ander onderzoek geregistreerd werden, gaf evenmin aanwijzingen dat een specifieke categorie onder de benaderde mensen uit de beoogde steekproef medewerking weigerde.

De in deze paragraaf gepresenteerde gegevens overziend, kunnen we stellen dat de gerealiseerde steekproef geen nauwkeurige verkleinde afbeelding is van de nederlandse bevolking van waaruit zonder meer gegeneraliseerd zou kunnen worden naar de nederlandse bevolking. Wel kunnen we stellen dat de gerealiseerde steekproef een waarschijnlijkheidssteekproef is; de gegevens van de 419 interviews vormen derhalve een goede basis voor de beantwoording van de probleemstelling van het onderzoek.

## 4 EVALUATIE VAN DE ONTWIKKELDE EN GEBRUIKTE INSTRUMENTEN

We gaan in dit hoofdstuk na of de instrumenten voor het meten van de begrippen 'eenzaamheid', 'de kwaliteit van het gerealiseerde relatienetwerk', en 'persoonlijke standaards ten aanzien van relaties' voldoen aan de in hoofdstuk 2 geformuleerde vereisten. We gebruiken hiervoor gegevens welke we verkregen in het survey waarvan in het vorige hoofdstuk de opzet en uitvoering is geschetst.

### §4.1 EENZAAMHEID

In deze paragraaf worden eerst de rechte tellingen van de antwoorden op de gestelde vragen naar eenzaamheid vermeld, gevolgd door schaalkarakteristieken voor de samengestelde indicatoren. Aan de karakteristieken van de gemisintensiteitsschaal besteden we de meeste aandacht. Vervolgens worden de uitkomsten van de gehanteerde meetinstrumenten vergeleken.

#### §4.1.1 De intensiteit van eenzaamheid, zoals vastgesteld in dit onderzoek

De relatieve frequenties van de antwoorden op de elf uitspraken van de gemisintensiteitsschaal zijn in tabel 4.1 opgenomen. Tot de instemmende antwoorden in de schaalrichting worden gerekend de antwoorden 'ja!', 'ja', en 'min of meer' op de uitspraken 2, 3, 5, 6, 9 en 10, en de antwoorden 'nee!', 'nee' en 'min of meer' op de uitspraken 1, 4, 7, 8 en 11 (\*1). De percentages instemmende antwoorden in de schaalrichting variëren tussen 18.1 % en 47.6 %. Slechts een kleine minderheid van de ondervraagden stemt (min of meer) in met de afzonderlijke eenzaamheidsuitspraken. Met uitspraak 7, "Ik heb veel mensen op wie ik volledig kan vertrouwen", wordt door de meeste ondervraagden in de schaalrichting ingestemd, dus (min of meer) ontkennend beantwoord. Reeds op basis van deze gegevens kunnen we vermoeden dat sterke eenzaamheid bij slechts een gering aantal ondervraagden is aangetroffen.

Tabel 4.1 Percentage instemmende antwoorden in de schaalrichting op de eenzaamheidsuitspraken (gerangschikt in oplopende volgorde) (N= 419)

---

10 Vaak voel ik me in de steek gelaten	18.1
11 Wanneer ik daar behoefte aan heb kan ik altijd bij mijn vrienden terecht	20.8
4 Er zijn genoeg mensen op wie ik in geval van navigatie kan terugvallen	22.5
9 Ik mis mensen om me heen	26.2
1 Er is altijd wel iemand in mijn omgeving bij wie ik met mijn dagelijkse probleempjes terecht kan	26.6
5 Ik mis gezelligheid om me heen	27.3
8 Er zijn voldoende mensen met wie ik me nauw verbonden voel	27.4
3 Ik ervaar een leegte om me heen	29.3
6 Ik vind mijn kring van kennissen te beperkt	29.4
2 Ik mis een echt goede vriend(in)	29.8
7 Ik heb veel mensen op wie ik volledig kan vertrouwen	47.6

---

Ervan uitgaande dat elk van de uitspraken indicatief is voor eenzaamheid, kunnen de antwoorden op de verschillende uitspraken samengevat worden tot een samengestelde indicator, een schaalscore. De schaalscore wordt berekend door het aantal instemmende antwoorden in de schaalrichting te sommeren. Daarvoor is het noodzakelijk te controleren of –ook in dit onderzoek– de antwoorden op de elf uitspraken terug te voeren zijn naar een onderliggend continuüm.

De gemisintensiteitsschaal is inmiddels in verschillende onderzoeken toegepast. Gebleken is dat de schaal voldoet aan de psychometrische criteria van het RASCH-meetmodel (De Jong-Gierveld & Van Tilburg, 1987a). In deze studie presenteren we resultaten van MOKKEN-schaalanalyse; daardoor wordt vergelijking van de gemisintensiteitsschaal met andere schalen binnen dit onderzoek mogelijk.

De gegevens van tabel 4.1 geven aan dat de zogenaamde moeilijkheidsgraad van de verschillende items (het aantal instemmende antwoorden) onderling niet sterk varieert. Dit bemoeilijkt de schaalbaarheid van de items binnen het MOKKEN-meetmodel. Met behulp van MOKKEN-schaalanalyse worden gegevens over de homogeniteit bepaald:  $H$  voor de schaal als geheel en  $H(i)$  voor elk item  $i$  ten

Tabel 4.2 H(i)-waarden van de items voor eenzaamheid, voor alle ondervraagden tezamen en voor ondervraagden zonder en met partner en wel of niet alleenwonend

	allen	partner		t	p	alleenwonend		t	p
	n	zonder	met			ja	nee		
	419	182	237			135	284		
schaal	.33	.33	.34	.1		.33	.36	.9	
item									
1	.27	.29	.23	.7		.27	.27	.1	
2	.31	.30	.30	0.0		.31	.35	1.1	
3	.33	.32	.32	0.0		.33	.34	.0	
4	.30	.48	.31	5.4	<.05	.30	.31	0.0	
5	.36	.40	.38	.1		.36	.40	.2	
6	.30	.29	.35	.7		.30	.37	2.3	
7	.33	.24	.49	8.9	<.01	.33	.49	12.5	<.001
8	.37	.37	.40	.3		.37	.41	0.0	
9	.30	.30	.30	0.0		.30	.32	0.0	
10	.40	.37	.42	.4		.40	.45	2.9	
11	.32	.34	.33	0.0		.32	.34	0.0	

opzichte van alle andere items in de schaal. De H-waarden dienen minstens .30 te zijn om de items te kunnen schalen. De H-waarden zijn in tabel 4.2 opgenomen. In de eerste kolom zijn de gegevens voor alle ondervraagden opgenomen. De resultaten van de analyse geven aan dat de homogeniteitswaarde van uitspraak 1 niet voldoende is. De H(i)-waarden van de meeste andere uitspraken zijn .30 of iets groter. De H(i)-waarden van de uitspraken 5, 8 en 10 zijn het hoogst; deze uitspraken zijn het meest homogeen met de totale set van uitspraken. De homogeniteit van de set uitspraken als geheel is voldoende om van een schaal te kunnen spreken: de H-waarde voor de schaal is .33. Dit duidt op een zwakke schaal. Is dit voldoende hoog om de ondervraagden op basis van hun antwoorden te rangschikken op één onderliggend continuum van niet of zwak eenzaam tot sterk eenzaam? Voordat we deze vraag beantwoorden onderzoeken we

eerst de mogelijkheden voor een multi-dimensionele operationalisering.

We gaan met behulp van de MOKKEN-zoekprocedure exploratief op zoek naar een sterkere schaal, met als criterium een ondergrens van  $H = .40$ . Na uitvoering van deze procedure blijken twee schalen gevormd te zijn. De eerste schaal bestaat uit de items 4, 7, 8 en 11 ( $H = .50$ ,  $H(i)$  respectievelijk .46, .63, .48 en .47). De tweede schaal bestaat uit de items 3, 5, 9 en 10 ( $H = .55$ ,  $H(i)$  respectievelijk .57, .59, .53 en .50). De eerste schaal bevat uitsluitend positief geformuleerde items. Al deze items behoren tot de oorspronkelijk schaal L5 (zie hoofdstuk 2, §2.1), referend aan de gevoelens met betrekking tot de aanwezigheid van betekenisvolle, ondersteunende relaties. De tweede schaal bevat uitsluitend negatief geformuleerde items, referend aan verschillende gemisgevoelens. Verder valt op dat drie van de vier items uit de tweede schaal het zinsdeel 'om me heen' bevatten. Deze exploratief ontwikkelde multi-dimensionele operationalisering geeft aanwijzingen voor het bestaan van twee dimensies. Niet duidelijk is echter of de multi-dimensionaliteit het gevolg is van respons-karakteristieken samenhangend met de negatieve of positieve formulering van de vragen, of het gevolg is van een verschillende inhoud van de twee sets items. Indien de eerst genoemde oorzaak geldig is, kunnen we beter een uni-dimensionele schaal hanteren; de systematische fouten verbonden aan de positieve of negatieve formulering worden dan gecorrigeerd omdat we beide soorten items gebruiken. Wanneer de multi-dimensionaliteit terug te voeren is op een onderscheid naar inhoud van de items en daarmee verwijst naar verschillende empirische verschijnselen, kan het zinvol zijn een multi-dimensionele operationalisering te hanteren. Of dit zinvol is, kan blijken wanneer we met het toepassen van een multi-dimensionele operationalisering nauwkeuriger inzicht verkrijgen in de factoren die van invloed zijn op de mate waarin men evalueert dat een betekenisvol netwerk van relaties gerealiseerd is, en de mate waarin men evalueert dat in voldoende mate een vertrouwenspersoon binnen dit netwerk aanwezig is. We kunnen dit nader onderzoeken door bij de toetsing van de theorie in hoofdstuk 5 zowel een multi-dimensionele operationalisering als een uni-dimensionele operationalisering te hanteren, en de uitkomsten te vergelijken.

Hoewel we moeten constateren dat kanttekeningen geplaatst kunnen worden bij de uni-dimensionaliteit van de gemisintensiteitsschaal, willen we deze toch hanteren. Daarvoor zijn vier redenen. Zowel de uitkomsten van de MOKKEN-analyse als de eerder gepresenteerde toetsing op basis van het RASCH-model, geven aan dat de hypothese van

uni-dimensionaliteit van de schaal niet verworpen behoeft te worden (zie ook De Jong-Gierveld & Kamphuis, 1985). Toepassing van een uni-dimensionele schaal past goed bij ons theoretisch kader waarin we veronderstellen dat verschillende relaties ongeveer dezelfde betekenis kunnen hebben. Verder heeft het hanteren van een uni-dimensionele schaal als voordelen dat analyses eenvoudiger uitgevoerd kunnen worden en vergelijking met de resultaten van andere onderzoeken waar de gemisintensiteitsschaal is toegepast, beter mogelijk is.

Voor we aangeven wat de intensiteit van eenzaamheid van de ondervraagden is op basis van de schaaalscore, willen we eerst nog aandacht besteden aan de robuustheid en de betrouwbaarheid van dit meetinstrument. Het vaststellen van de robuustheid van het instrument is van belang om de assumptie te controleren dat de ervaringen van ondervraagden die zich in een verschillende situatie bevinden, voldoende homogeen zijn om de antwoorden op de verschillende eenzaamheidsuitspraken (en daarmee de schaaalscore) onderling te vergelijken. Zo kunnen mensen met een partnerrelatie geheel andere gemiservaringen hebben dan mensen zonder partnerrelatie; in dat geval is een vergelijking tussen deze categorieën wat betreft intensiteit van eenzaamheid niet verantwoord. Een tweede relevant onderscheid zou kunnen bestaan tussen ondervraagden die alleen wonen en ondervraagden die met anderen een meerpersoonshuishouden vormen. Met behulp van MOKKEN-analyse is nagegaan of binnen de onderscheiden categorieën de antwoorden op de elf uitspraken voldoende homogeen zijn, en is nagegaan of de homogeniteitswaarden van de schaal en van de items voldoende overeenkomen voor de onderscheiden categorieën. De resultaten van deze analyses zijn in tabel 4.2 opgenomen. In de tweede en derde kolom van deze tabel zijn de H en H(i)-waarden opgenomen voor de ondervraagden zonder en met een partnerrelatie. Getoetst is of deze waarden verschillend zijn; de t-waarden van deze toetsing en het significantienivo zijn in de vierde respectievelijk vijfde kolom opgenomen. De resultaten geven aan dat de gemisintensiteitsschaal als geheel voldoende robuust is voor het onderscheid naar ondervraagden zonder en met een partnerrelatie: de H-waarde is binnen beide categorieën voldoende en verschilt onderling niet significant. Het item 4 heeft binnen de schaal voor ondervraagden zonder een partnerrelatie een grotere betekenis dan voor de ondervraagden met een partnerrelatie; ten aanzien van item 7 geldt het omgekeerde. Voor de overige items kunnen we concluderen dat de relatieve betekenis van de verschillende items in de gehele schaal voor ondervraagden zonder een partnerrelatie gelijk is aan die voor ondervraagden met een part-

nerrelatie. In de zesde tot en met negende kolom zijn de corresponderende gegevens opgenomen voor het onderscheid tussen alleenwonenden en ondervraagden in een meerpersoonshuishouden. Ten aanzien van de relatieve betekenis van item 7 in de schaal kunnen we ook nu een significant verschil vaststellen. Voor het overige zijn geen significante verschillen waar te nemen. Ook voor het onderscheid tussen ondervraagde alleenwonenden en ondervraagden in een meerpersoonshuishouden is de gemisintensiteitsschaal voldoende robuust.

Als maat voor betrouwbaarheid nemen we rho (berekend met behulp van het MOKKEN-programma). Voor de gemisintensiteitsschaal heeft rho de waarde van .81. Dit is goed.

Nu we de homogeniteit redelijk, de robuustheid voldoende en de betrouwbaarheid van de schaal goed hebben bevonden, kunnen we met behulp van de schaal score van elke ondervraagde op uni-dimensionele wijze een indicatie verkrijgen van de intensiteit van eenzaamheid. De schaal score varieert tussen 0 (niet of zwak eenzaam) en 11 (sterk eenzaam). De frequentieverdeling van de schaal scores is in tabel 4.3 opgenomen. We herhalen dat op basis van deze frequentieverdeling niet bepaald kan worden hoeveel mensen eenzaam zijn; door bepaling van de schaal score wordt van elke ondervraagde een positie op het onderliggende continuüm vastgesteld. De gemiddelde schaal score is 3.1, de standaarddeviatie is 2.8. Zowel uit de frequentieverdeling als uit de gemiddelde score van 3.1 is af te leiden dat relatief veel ondervraagden te plaatsen zijn aan die kant van de schaal die een relatief zwakke eenzaamheid indiceert. Vanwege de scheve verdeling van de ondervraagden over de verschillende schaal scores geven we ten behoeve van bi- en multi-variate analyses de ondervraagden met de scores 6 en 7 dezelfde positie op de schaal; op vergelijkbare wijze handelen we met ondervraagden met de scores 8 tot en met 11.

We zijn in het voorgaande uitvoerig ingegaan op de karakteristieken van de gemisintensiteitsschaal en de met de gemisintensiteitsschaal verkregen bepaling van de intensiteit van eenzaamheid. We gaan nu korter in op de drie andere instrumenten.

We stelden ook een directe vraag naar eenzaamheid: "Als we de mensen zouden proberen in te delen in: niet eenzame mensen, matig eenzame mensen, sterk eenzame mensen en zeer sterk eenzame mensen, waar rekent u zich dan nu toe?". De antwoorden op deze vraag geven aan dat 72.4 % van de ondervraagden zich rekent tot de niet eenzamen, 24.0 % tot de matig eenzamen, 2.2 % tot de sterk eenzamen, en



Tabel 4.3 Frequentie van intensiteit van eenzaamheid op basis van schaa scores (N= 418)

	abs.	relatief %	cumulatief %
0 (niet of zwak eenzaam)	96	23.0	23.0
1	62	14.8	37.8
2	58	13.9	51.7
3	42	10.0	61.7
4	45	10.8	72.5
5	33	7.9	80.4
6	26	6.2	86.6
7	15	3.6	90.2
8	14	3.3	93.5
9	15	3.6	97.1
10	8	1.9	99.0
11 (sterk eenzaam)	4	1.0	100.0

1.4 % tot de zeer sterk eenzamen (N= 417). Deze verdeling is zeer scheef. Om te voorkomen dat de respondenten met de weinig frequent voorkomende eenzaamheidswaarden 'sterk' of 'zeer sterk' de resultaten van bi- en multi-variate analyses te veel bepalen, voegen we de antwoorden 'matig', 'sterk' en 'zeer sterk' eenzaam samen tot 'eenzaam'.

De antwoorden op de vraag naar tevredenheid, "Bent u over het geheel genomen tevreden over uw contacten met andere mensen?", waren de volgende. Een score 5 ('zeer tevreden') werd door 31.3 % van de ondervraagden gegeven, een score 4 door 50.2 %, een score 3 door 12.7 %, een score 2 door 3.8 %, en een score 1 ('zeer ontevreden') door 1.9 % van de ondervraagden (N= 416). Ook nu is de verdeling van antwoorden over de verschillende antwoordcategorieën scheef; we voegen daarom de categorieën 1 en 2 samen.

De antwoorden op de tien vragen naar adequaatheid van de ondersteuning binnen het relatiernetwerk waren over het algemeen positief. Het percentage instemmende antwoorden ('ja' of 'ja!') varieert tussen 62.2 % en 92.1 %. De tien vragen blijken schaalbaar te zijn: N= 416; H= .35, rho= .80; gem.= 8.3, s.d.= 2.1. Om een

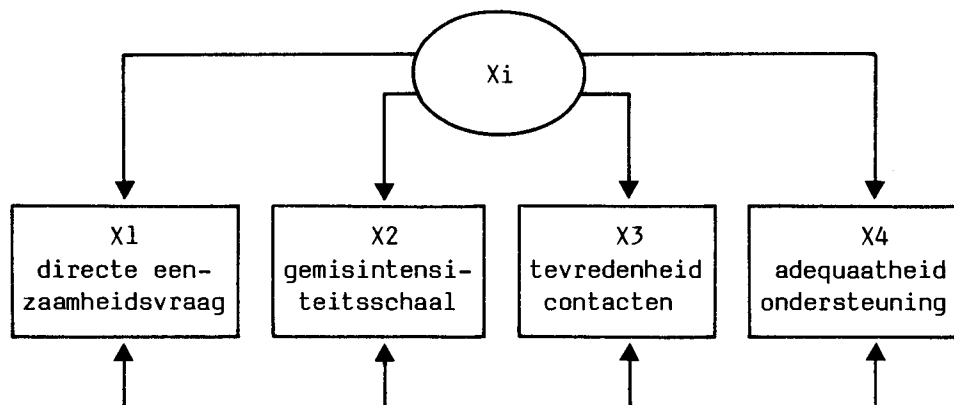
goede verdeling van de ondervraagden over verschillende schaalwaarden te verkrijgen voegen we de antwoordcategorieën 0 tot en met 4 samen, en voegen we de categorieën 5 en 6 samen.

#### §4.1.2 Vergelijking van de uitkomsten van de instrumenten

Met het vergelijken van de uitkomsten van de instrumenten beogen we na te gaan of in principe hetzelfde verschijnsel gemeten wordt. Een dergelijke vergelijking maakt het mogelijk uitspraken te doen over de soortgenoot validiteit.

Eerst toetsen we het meetmodel. In dit zogenaamde één-factormodel worden de gemeten variabelen (aangeduid als respectievelijk  $X_1$ ,  $X_2$ ,  $X_3$  en  $X_4$ ) gekoppeld aan het theoretische, ongemeten begrip (aangeduid door  $\xi_i$ ). Het meetmodel is weergegeven in figuur 4.1. De sterkte van de verbanden tussen  $\xi_i$  en de gemeten variabelen, de zogenaamde factorladingen, wordt geschat. Aan de hand van deze schattingen kunnen de respectievelijke meetfouten oftewel de onbetrouwbaarheid van de metingen geschat worden. Verder kan getoetst worden of het model past bij de data. Indien het model past, mogen we vooralsnog aannemen dat de vier meetinstrumenten indicatoren zijn van het achterliggende begrip.

De berekeningen worden uitgevoerd met behulp van het programma LISREL. De correlatiematrix die ten grondslag ligt aan de berekeningen is in tabel 4.4 opgenomen. De gemisintensiteitsschaalscore hangt samen met de uitkomsten van de andere instrumenten: de correlaties zijn ongeveer (+ of -).50. De onderlinge samenhangen tussen de andere drie instrumenten zijn zwakker.



Figuur 4.1 Meetmodel voor eenzaamheid

Tabel 4.4 Correlatiematrix van vier meetinstrumenten voor eenzaamheid (N= 417)

	X1	X2	X3
X1 Directe vraag naar eenzaamheid			
X2 Gemisintensiteitsschaal	.53		
X3 Tevredenheid over de contacten	-.29	-.51	
X4 Adequaatheid ondersteuning	-.27	-.49	.44

De resultaten van de LISREL-analyse geven aan dat het één-factor model niet past bij de data ( $\chi^2 = 17.4$ ,  $df = 2$ ,  $p = .00$ ). De berekende factorladingen zijn daarmee niet te interpreteren. De analyseresultaten suggereren een samenhang tussen de fouttermen van X3 en X4 in het model op te nemen, of een samenhang tussen de fouttermen van X1 en X2 op te nemen. Het niet passen van het model wordt mogelijk veroorzaakt door antwoordtendenties samenhangend met de sociale wenselijkheid van instemming van positief geformuleerde vragen naar tevredenheid en vragen naar adequaatheid, respectievelijk niet instemming van een negatief geformuleerde vraag zoals X1 en niet instemming van negatieve vragen die onderdeel uitmaken van X2. Een passend model ( $\chi^2 = .09$ ,  $df = 1$ ,  $p = .77$ ) kan gevonden worden wanneer twee onderliggende factoren verondersteld worden die respectievelijk varianties in X1 en X2 en in X3 en X4 verklaren.

De hypothese van soortgenoot validiteit wordt dus verworpen. Verschil in antwoordpatronen van ondervraagden, voortkomend uit het hanteren van positief en negatief geformuleerde vragen, kan hiervan de oorzaak zijn.

#### §4.1.3 Conclusies

In deze paragraaf zijn we ingegaan op de wijze waarop we de intensiteit van eenzaamheid kunnen vaststellen. We hebben vier instrumenten voor het meten van de intensiteit van eenzaamheid ingezet, namelijk een schaal bestaande uit elf uitspraken betreffende de evaluatie van de relaties waarin het woord eenzaamheid niet voorkomt, een directe vraag naar eenzaamheid, een vraag naar de tevredenheid over de gerealiseerde contacten en een schaal voor

het meten van de adequaatheid van de ondersteuning binnen het relatienetwerk.

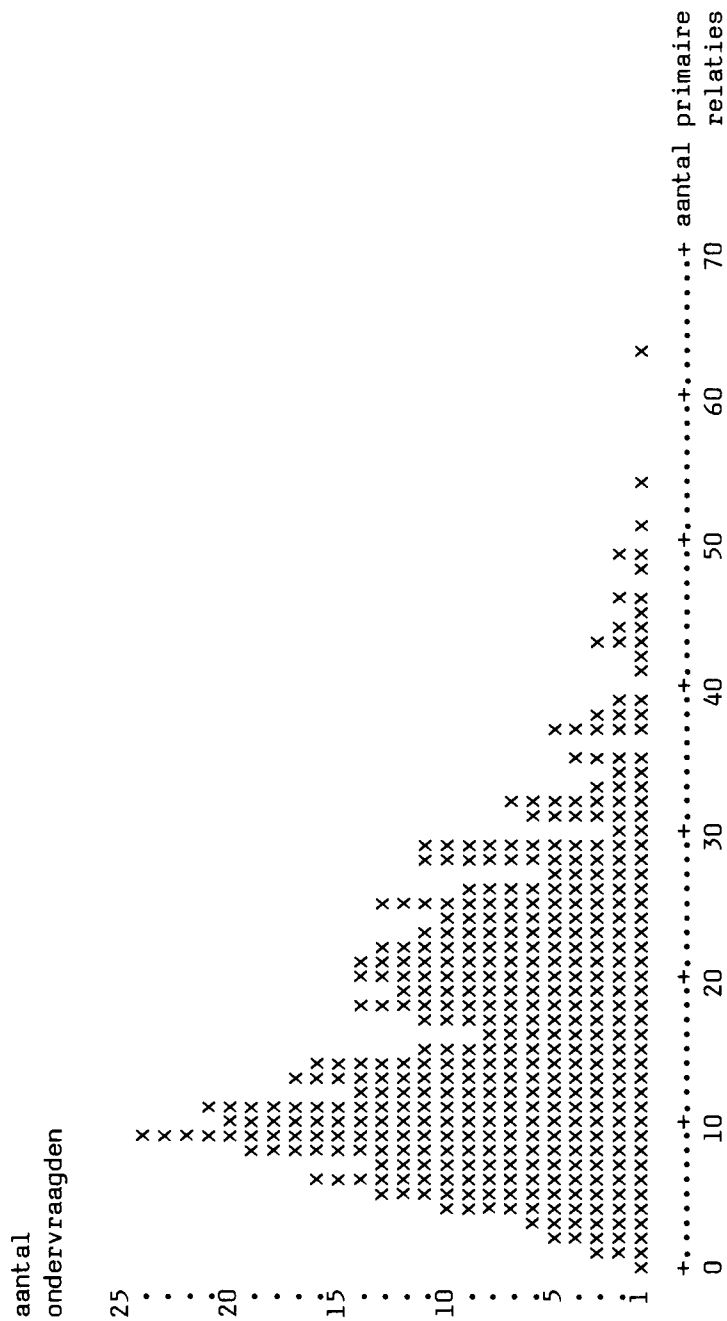
In hoofdstuk 2 (§2.1.2) hebben we onze voorkeur voor gebruik van de gemisintensiteitsschaal uitgesproken. Het in deze paragraaf uitgevoerde onderzoek leidt tot de conclusie dat deze schaal het meest geschikte instrument is. We moeten echter de kanttekening maken dat dit instrument geen sterke schaal is. De schaalbaarheid van de elf uitspraken wordt bemoeilijkt door verschillende oorzaken; te noemen zijn: (-) de mate van instemming in de eenzaamheidsrichting met de verschillende uitspraken varieert onderling slechts weinig, (-) er zijn zowel positief als negatief geformuleerde uitspraken in de schaal opgenomen terwijl getracht wordt een sterk negatief achterliggend verschijnsel te meten, en (-) eenzaamheidservaringen kunnen betrekking hebben op verschillende soorten van relaties en op verschillende ervaringen binnen deze relaties. De gesignaleerde problemen hebben waarschijnlijk hun neerslag in het verwerpen van het meetmodel voor eenzaamheid, waarin naast de gemisintensiteitsschaal drie instrumenten als congruent werden beschouwd. De gemisintensiteitsschaal duiden we in het vervolg aan als de eenzaamheidsschaal. Sterke punten van deze eenzaamheidsschaal zijn de robuustheid en de betrouwbaarheid, en verder de mogelijkheid ondervraagden op een verfijnde wijze in te delen in verschillende categorieën. Vanwege de scheefheid van de schaalverdeling bewerken we de schaalcores. Na bewerking kunnen we de ondervraagden een positie geven op een acht-puntsschaal voor eenzaamheid, waarbij de laagste score indiceert geen of relatief zwakke eenzaamheid, en de hoogste score sterke eenzaamheid indiceert.

## §4.2 DE KWALITEIT VAN HET GEREALISEERDE RELATIENETWERK

In hoofdstuk 2 (§2.2) hebben we aangegeven welke vragen we in het interview stelden om de kwaliteit van de gerealiseerde relaties te beschrijven. In deze paragraaf bekijken we welke antwoorden op deze vragen gegeven zijn, en op welke wijze deze antwoorden gehanteerd worden in de analyse van de onderzoeksgegevens.

### §4.2.1 De primaire relaties

Door middel van een enkele vraag hebben we de personen geïdentificeerd met wie de respondenten een nauwe en persoonlijke band onderhouden en met wie zij het meest te maken hebben. Figuur 4.2



Figuur 4.2 Frequentieverdeling van het aantal primaire relaties genoemd in antwoord op de eerste identificatievraag (N= 419)

het aantal primaire relaties zien dat genoemd is in antwoord op deze vraag. Gemiddeld zijn 17.5 relaties genoemd (standaarddeviatie 10.6). In veel gevallen is een groot aantal relaties genoemd. De 'drempel' om in antwoord op deze eerste identificatievraag personen te noemen is kennelijk vrij laag, waarschijnlijk mede veroorzaakt door het aan de respondent voorleggen van de lijst waarop achttien verschillende soorten relaties vermeld waren.

Met deze gegevens is aangetoond dat een beperking van het nader te onderzoeken aantal primaire relaties tot bijvoorbeeld acht noodzakelijk was in verband met de belasting van de ondervraagde. Eén respondent noemde een totaal van 63 relaties bij naam! Toch waren er ook ondervraagden die weinig of geen relaties noemden: drie ondervraagden noemden één persoon waarmee een primaire relatie werd onderhouden, één noemde geen enkele primaire relatie. Het gesprek met deze laatste respondent verliep als volgt.

Interviewer: Met wie heeft u het meest te maken, en met heeft u nauwe, persoonlijke banden?

De respondent antwoordt: Met geeneen.

Interviewer, refererend aan eerdere uitspraken van de respondent: U zegt, ik heb wel contacten ...

Respondent: Oppervlakkige kennissen heb ik enkelt. Een nauwe relatie heb ik eigenlijk niet.

Interviewer: Geen nauwe persoonlijke banden met bepaalde mensen?

Respondent: Nee, heb ik niet.

Ter illustratie van de wijze waarop de beantwoording van de eerste identificatievraag vaak verliep, geven we enkele fragmenten weer uit een ander vraaggesprek. (In totaal duurde de identificatieprocedure in dit gesprek ongeveer een kwartier).

Interviewer: Ik wil u nu vragen alle mensen te noemen met wie u het meest te maken heeft en met wie u nauwe, persoonlijke banden heeft. Wilt u deze mensen op de lijst die voor u ligt aangeven door de voornaam of de initialen op te schrijven?

Respondent: Nou, dat zijn dus de ouders zonder meer, voor zover ze leven. (...) De eigen kinderen zijn thuis, dus dat houden we ook goed bij. Schoondochters of -zonen heb ik niet. Nou, broers en zussen, dat is wat minder intensief, maar ik mag toch, als ik om me heen kijk..., nou, niet echt intensief, maar toch ook niet dat we mekaar nooit zien. Want we zien elkaar regelmatig. Dat geldt dus voor mijn zwagers en schoonzussen precies hetzelfde. En andere familieleden, nou, dat zijn d'r maar weinig die ik veel zie. De meesten zie ik dus niet zo gek veel. Omdat ik van mijn kant weinig ook het andere zoek. En van m'n vrouws kant juist, die heb

er juist teveel. En doordat ze zo'n grote familie heb, zie ik ook de meeste niet, een enkele. (...)

Interviewer: Heeft u verder nog vrienden waarmee u nauwe, persoonlijke banden heeft?

Respondent: Nou vrienden, vrienden, wat heet vrienden. Mijn vrienden van vroeger zie ik nooit meer, of praktisch nooit meer. En m'n vrienden van tegenwoordig, ja, dat is dan met dat kegelen en dan gaan we toch wel erg vriendschappelijk met mekaar om. Ja, dat ken ik wel stellen.

Interviewer: Kunt u een aantal mensen daarvan noemen? De initialen of de voornamen...

Respondent: Nou ja, pff, dat is eigenlijk de hele club, waar je toch eigenlijk wel min of meer een goed contact mee hebt. Ik zou niet in het bijzonder iemand, waarvan ik zeg 'wat fijn dat ik jou ken', daar heb ik dus niet in het bijzonder... Ik heb wel kennis, maar om nou echt te zeggen waar je goed mee omgaat. Collega's daar ga ik ook zeer oppervlakkig mee om. Buren daar hebben we ook een zeer oppervlakkig contact mee. Correspondentiecontacten die heb ik niet. (...)

Interviewer: Mensen die u op straat of in het café of buurthuis spreekt?

Respondent: Dat zie ik altijd als zeer oppervlakkig. Dat heb ik wel hoor, als ik ergens heenga, dan ben ik best wel gauw eigen. Maar dat hangt ook helemaal van mezelf af, of ik me er op instel of niet. (...) Soms heb je gewoon geen zin om lekker gezellig te kletsen en te doen en een andere keer vind ik het juist wel interessant om weer eens te praten en te doen. En daar heb ik ook echt geen moeite mee, want als ik ergens gewend ben dan kan ik best wel contacten leggen. Daar heb ik geen moeite mee. Alleen, ik wil het niet altijd. Ik wil het zelfs vaak niet.

Interviewer: Dus u heeft geen nauwe, persoonlijke banden met die mensen?

Respondent: Nee. (...)

Interviewer: Mensen die u via bijvoorbeeld een vereniging of de kerk kent? Zitten daar mensen bij waarvan u zegt: Daar heb ik nauwe, persoonlijke banden mee?

Respondent: Nou, ik heb eigenlijk met geen mens echt persoonlijke banden. Met geen mens. Wie ik ook ken, waar dan ook. Ik vind..., persoonlijke banden, dat is zo intensief en dan ga je echt heel vertrouwelijk en goed met elkaar om en dat zijn dus de mensen waar je onder alle omstandigheden op kunt terugvallen. Dat soort mensen heb ik dus niet. Zover ga ik niet. Het blijft toch allemaal, ook wat de familie betreft, oppervlakkig.

Op de lijst zijn uiteindelijk geplaatst: de moeder, de schoonmoeder, de echtgenote en de drie kinderen van de respondent.

Vaak was het bij het beantwoorden van de eerste identificatievraag nodig te vragen naar een zorgvuldige afweging van de verschillende relaties. We geven een gedeelte uit een gesprek weer waar vrienden en kennissen op de lijst geplaatst kunnen worden.

Respondent: Met vrienden heb ik wel persoonlijke contacten.

Interviewer: Kunt u daarvan de initialen geven?

Respondent: Niet de namen ofzo noemen?

Interviewer: Nee, alleen de initialen, ik hoef niet te weten wie het zijn.

Respondent: Het zijn dames en heren, het zijn er ontzettend veel!

Interviewer: Ik ga namelijk naderhand op die contacten doorvragen, dus ik wil graag weten wat de initialen zijn zodat we weten over wie we het hebben.

De respondent noemt vervolgens de initialen van vier personen, en vervolgt met: Ik ken er natuurlijk zoveel, maar dat maakt niet uit denk ik.

Interviewer: Wilt u het hier bij laten?

Respondent: Ja hoor.

Interviewer: Kennissen?

Respondent: Kennissen, daar heb ik er ook bergen van.

Interviewer: En met wie u nauwe en persoonlijke banden heeft?

Respondent: Nou, met kennissen heb ik geen persoonlijke banden, dat zijn mensen waar je geen diep contact mee hebt; je zegt ze gedag wanneer je ze tegen komt.

De kennissen worden niet op de lijst geplaatst.

In tabel 4.5 hebben we de verdeling van de door 419 ondervraagden genoemde relaties over de verschillende typen aangegeven. In de eerste kolom is aangegeven hoeveel primaire relaties gemiddeld door de respondenten -in antwoord op de eerste identificatievraag- zijn genoemd. Gemiddeld betreft ongeveer de helft van de genoemde relaties een familierelatie. In de categorie vrienden en vriendinnen worden gemiddeld de meeste relaties genoemd. Uit de gegevens van de tweede kolom -welke het maximum genoemde aantal relaties aangeeft, per type gespecificeerd en voor het totaal- blijkt dat sommige respondenten erg veel relaties van één soort op de lijst geplaatst hebben. Een enkeling noemde waarschijnlijk vrijwel alle familieleden op; een respondente kwam zo tot ondermeer zeventien zwagers en schoonzussen waarmee zij een nauwe en persoonlijke band heeft.



Tabel 4.5 Gemiddelde en maximum aantal relaties genoemd in antwoord op de twee identificatievragen (respectievelijk primaire en nauwste relaties), naar type van de relatie (N= 419)

	primaire		nauwste	
	gem.	max.	gem.	max.
Ouders	0.8	2	0.7	2
Schoonouders	0.4	3	0.3	2
Eigen, stief- of pleegkinderen	1.6	12	1.4	8
Schoondochters of -zoons	0.5	10	0.3	4
Broers, zussen	1.7	11	0.9	5
Zwagers, schoonzussen	1.6	17	0.4	4
Andere familieleden (b.v. nichten, neven, ooms, tantes, kleinkinderen, grootouders)	1.6	18	0.4	5
Partner (met wie u samenwoont)	0.4	1	0.4	1
Partner (met wie u <u>niet</u> samenwoont)	0.1	4	0.1	2
Ex-partner	0.1	3	0.0	2
Vrienden	2.9	16	1.4	8
Kennissen	1.4	13	0.2	5
Collega's, studiegenoten	1.2	13	0.2	4
Buren	1.2	9	0.2	4
Kinderen (niet de eigen)	0.6	9	0.1	3
Correspondentiecontacten	0.3	8	0.0	2
Mensen die u op straat of in het café of buurthuis spreekt	0.4	13	0.0	4
Mensen die u via b.v. een vereniging of de kerk kent	0.6	10	0.1	3
Andere belangrijke contacten	0.1	5	0.0	2
Totaal	17.5	63	7.1	8

Bij het invullen van de lijst hebben de meeste respondenten een -voor hen- duidelijk onderscheid gehanteerd tussen de nauwe, persoonlijke relaties en andere relaties. Het is daarmee overigens niet duidelijk of al de genoemde primaire relaties gekenmerkt worden door eenzelfde ondersteunende inhoud. Idealiter zouden we daarom de ondersteunende inhoud van alle genoemde relaties nauwkeurig moeten vastleggen. Dit is echter ondoenlijk. We besloten tot een nadere inperking van het aantal relaties tot maximaal acht waarvan de ondersteunende inhoud vastgelegd zou worden. Daartoe is -in het geval men negen of meer personen genoemd had- een tweede vraag gesteld waarmee de acht personen geïdentificeerd werden met wie de ondervraagden de nauwste band hadden. Deze vraag is aan 333 respondenten gesteld. Bij het beantwoorden van deze vraag hebben 34 ondervraagden minder dan acht relaties genoemd. Als reden hiervoor werd ondermeer genoemd dat er een groot verschil was tussen de nauwste relaties (de in antwoord op de tweede identificatievraag genoemde relaties) en de overige nauwe en persoonlijke relaties.

In de derde kolom van tabel 4.5 is aangegeven hoeveel relaties uiteindelijk gemiddeld door de ondervraagden genoemd werden. Het betreft gegevens van alle ondervraagden, zowel de ondervraagden die in antwoord op de eerste identificatievraag minder dan acht relaties genoemd hebben, als de ondervraagden aan wie de tweede identificatievraag gesteld is. Deze kolom bevat dus het totale aantal primaire relaties, respectievelijk de nauwste onder de primaire relaties. We vatten deze maximaal acht relaties voortaan samen onder de term 'nauwste relaties'. Het blijkt dat vooral de partner, de ouders en de kinderen (ook wanneer het schoonfamilie betreft), broers en zussen, vrienden en vriendinnen vaak genoemd worden als behorend tot de nauwste relaties. Ook nu zien we grote individuele verschillen: uit de vierde kolom blijkt dat minstens één respondent uitsluitend acht zoons en/of dochters genoemd heeft, een ander heeft uitsluitend acht vrienden en/of vriendinnen genoemd.

Het doel van de identificatieprocedure was relaties te identificeren waarvan de ondersteunende inhoud nauwkeurig zou kunnen worden vastgelegd. Daarbij kozen we voor een procedure waarbij het in de identificatievraag gelegen criterium 'nauwe en persoonlijke band' enige verwantschap heeft met het begrip ondersteuning. We mogen dan ook verwachten dat elk van de genoemde relaties gekenmerkt wordt door een zekere mate van ondersteuning. Dit geldt nog sterker voor die relaties waarover we gegevens hebben verzameld: de acht nauwste relaties van de ondervraagden. Bij een controle bleek uit de antwoorden op de tien vragen naar ondersteunende aspecten dat slechts

voor acht (0.3 %) van de in totaal 2987 genoemde relaties in de visie van de ondervraagden geen van deze aspecten van toepassing was. Onze verwachting wordt dan ook ondersteund.

Een tweede aspect bij de gehanteerde procedure betreft het gebruik van een lijst waarop categorieën van relaties waren aangegeven. Het doel hiervan was te voorkomen dat bepaalde typen relaties ten onrechte niet genoemd worden. Uit de gegevens van tabel 4.5 blijkt dat kennissen, collega's, burens, kinderen van anderen, correspondentiecontacten, mensen van straat en van verenigingen in antwoord op de eerste identificatievraag vaak genoemd worden. Een groot deel van deze personen behoort echter niet tot de acht met wie men de nauwste relaties heeft. Daarmee zijn deze typen relaties nog niet onbelangrijk: 11.8 % van de 2987 nauwste relaties behoort tot deze typen.

Dat het hanteren van een hulpmiddel zoals een lijst met soorten relaties, zinvol kan zijn om een groot aantal verschillende soorten primaire relaties te identificeren, blijkt uit een vergelijking van onze resultaten met die van andere onderzoeken. In een onderzoek onder ouderen, verricht door Kahn, Wethington en Ingersoll-Dayton (1987), is eveneens gebruik gemaakt van een affectieve benaderingswijze om de primaire relaties te identificeren, echter zonder een hulpmiddel zoals een lijst met soorten relaties. De ondervraagden in dit onderzoek noemden gemiddeld 8.9 relaties. In een Nederlands onderzoek (Van Sonderen, Ormel, Brilman & Van Linden van den Heuvel, in press) werden met behulp van eenzelfde affectieve benaderingswijze gemiddeld 12.9 personen geïdentificeerd. Het hanteren van een lijst met soorten relaties kan ertoe bijdragen dat met de affectieve identificatieprocedure niet voornamelijk mensen met wie men een duurzame relatie heeft (zoals familieleden en vrienden) geïdentificeerd worden, maar ook andere mensen die men regelmatig ontmoet en met wie men vaak spreekt (zoals bekenden, burens en collega's) geïdentificeerd worden. Ook kan de betrouwbaarheid van het noemen van niet-familieleden in antwoord op de affectieve identificatievraag waarschijnlijk verbeterd worden door een lijst te gebruiken (Broese van Groenou, Ormel, Van Sonderen, in press).

Ter controle op de volledigheid van de lijst met personen inventariseerden we, vrijwel aan het eind van het vraaggesprek, of de respondenten gedurende het gesprek nog bedacht hadden dat zij bepaalde personen vergeten waren. 72 respondenten antwoordden bevestigend en noemden vervolgens vooral vrienden en vriendinnen (26 maal) en 'andere familieleden' (12 maal).

Verder bleek ons dat drie respondenten in hun netwerk een partnerrelatie hebben, maar deze niet noemden in antwoord op de eerste identificatievraag. In één geval bleek dit een zodanig slechte relatie dat de respondent de partner niet wilde rekenen tot de mensen met wie een nauwe en persoonlijke band werd onderhouden. In de twee andere gevallen is mogelijk vergeten de partner op de lijst te plaatsen. Naast deze drie respondenten waren er drie andere respondenten welke in antwoord op de eerste identificatievraag een partner noemden, maar deze niet noemden in antwoord op de tweede identificatievraag. Eén respondent motiveerde dit door te zeggen dat het moeilijk gevonden werd over de partner te praten. Een andere respondent was het door de partner niet toegestaan in het interview over de (relatie met de) partner informatie te verstrekken. Van de derde respondent is geen motivering bekend.

De door ons gehanteerde identificatieprocedure heeft als resultaat een uitgebreide groslijst van personen na de eerste stap, welke het mogelijk maakt in tweede instantie een zorgvuldig afgewogen lijst van personen samen te stellen waarmee de nauwste banden worden onderhouden; de ondersteuning binnen deze relaties kan nu, naar wij verwachten, nauwkeurig beschreven worden.

#### §4.2.2 Controlering van de operationalisering van het begrip ondersteuning

Eerst gaan we in op de wijze waarop de intensiteit van de steun binnen de afzonderlijke relaties van het individu gemeten is. Aan de ondervraagden hebben we voor elk van de (maximaal) acht nauwste relaties ondermeer tien vragen gesteld naar de ondersteunende inhoud. We veronderstellen dat deze vragen een uni-dimensioneel begrip ondersteuning indiceren.

De aannemelijkheid van deze veronderstelling zijn we nagegaan door de gegevens van de verschillende relaties te analyseren. Voor elk van de tien vragen naar positieve inhoudelijke aspecten in een relatie waarop een antwoord 'vaak' of 'zeker' is gegeven, wordt een (extra) punt op een ordinale schaal van intensiteit van ondersteuning binnen de relatie toegekend. Het bereik van de schaa score varieert tussen nul en tien voor elke relatie. Voor een controle op de homogeniteit en de betrouwbaarheid van deze schaal voerden we de volgende procedure uit. Op willekeurige wijze is één relatie uit de (maximaal) acht nauwste relaties geselecteerd. Van deze relatie van de 418 respondenten zijn de homogeniteit (H) van de tien vragen

Tabel 4.6 Homogeniteit en betrouwbaarheid van de schaal voor ondersteuning binnen de afzonderlijke nauwste relaties

	willekeurig gekozen relaties								gem.
N	418	412	403	393	377	357	328	299	373
Homogeniteit	.35	.41	.37	.37	.40	.39	.39	.38	.38
rho	.76	.80	.78	.79	.80	.79	.79	.79	.79

bepaald met behulp van MOKKEN-schaalanalyse; ook is de betrouwbaarheid ( $\rho$ ) bepaald. De gegevens zijn opgenomen in de eerste kolom van tabel 4.6. Vervolgens is uit de resterende relaties (maximaal zeven) een tweede relatie op willekeurige wijze geselecteerd, en zijn op vergelijkbare wijze de schaalgegevens bepaald (kolom 2). De procedure is herhaald tot schaalgegevens van alle relaties bepaald waren (kolom 3 tot en met 8). De waarden voor de acht afzonderlijke relaties zijn gemiddeld waardoor een totaalindruk verkregen kan worden (kolom 9; \*2). De H-waarde voor de schaal (gemiddeld .38) en de betrouwbaarheid (gemiddeld .79) zijn bevredigend.

In tabel 4.7 zijn de  $H(i)$ -waarden van de afzonderlijke vragen vermeld. In de eerste tot en met achtste kolom zijn voor de afzonderlijke op willekeurige wijze geselecteerde relaties van de 419 ondervraagden de  $H(i)$ -waarden vermeld. In de negende kolom is het gemiddelde van de  $H(i)$ -waarden gegeven. De  $H(i)$ -waarden zijn bevredigend. In de laatste kolom zijn de percentages instemmende antwoorden vermeld. De vragen zijn gerangschikt naar een toenemend aantal instemmende antwoorden.

Zoals in hoofdstuk 2 is aangegeven, hebben we getracht een set vragen naar de ondersteunende inhoud van de relaties te hanteren, die geschikt is om de intensiteit van ondersteuning binnen allerlei typen relaties vast te stellen. De homogeniteit van de schaal voor ondersteuning is daarom ook berekend voor de relaties behorend tot een bepaalde type (met uitzondering van de categorieën binnen de typologie waarin weinig relaties genoemd zijn). De gegevens die in tabel 4.8 opgenomen zijn, geven aan dat de homogeniteit van de schaal binnen elk van de specifieke relatiecategorieën voldoende is. Daarmee is aangegeven dat allerlei typen nauwste relaties een

Tabel 4.7 H(i)-waarden van de schaal-items voor ondersteuning binnen de afzonderlijke nauwste relaties en percentage instemmende antwoorden ('vaak' of 'zeker')

	H(i)-waarden									%
	willekeurig gekozen relaties tot.									
N	418	412	403	393	377	357	328	299	373	2987
4 Laat u stommi- teiten aan hem/haar merken?	.33	.37	.41	.31	.32	.43	.42	.45	.38	20.8
5 Wordt u door hem/ haar geholpen met kleine dingen?	.35	.45	.38	.37	.40	.41	.40	.33	.39	37.0
3 Wordt u door hem/haar aangehaald ...?	.29	.30	.30	.30	.33	.37	.27	.31	.31	42.9
7 Zou u in tranen naar hem/haar toe kunnen gaan?	.36	.43	.40	.40	.40	.40	.42	.40	.40	45.3
6 Zou u met hem/haar uw gevoelens kunnen delen?	.41	.45	.40	.39	.45	.43	.43	.44	.43	52.7
10 Zou hij/zij met u meegaan ...?	.32	.43	.36	.38	.41	.37	.41	.39	.38	56.3
1 Voelt u zich bij hem/haar veilig?	.35	.37	.32	.31	.36	.32	.35	.37	.34	56.6
8 Zou hij/zij u goede raad geven?	.32	.38	.33	.34	.34	.40	.34	.34	.35	60.8
9 Zou hij/zij u prak- tische hulp geven?	.40	.45	.40	.43	.45	.40	.45	.40	.42	69.3
2 Merkt u dat hij/ zij om u geeft?	.39	.48	.47	.45	.50	.40	.48	.44	.45	74.7

Tabel 4.8 Homogeniteit van de schaal voor ondersteuning voor verschillende typen nauwste relaties (N= 2984)

---

	N	H
Ouders	282	.33
Schoonouders	114	.30
Eigen, stief- of pleegkinderen	572	.33
Schoondochters of -zons	118	.32
Broers, zussen	363	.36
Zwagers, schoonzussen	185	.33
Andere familieleden	166	.31
Partner	231	.35
Ex-partner	18	
Vrienden	573	.34
Kennissen	86	.45
Collega's, studiegenoten	95	.37
Buren	92	.45
Kinderen (niet de eigen)	25	
Correspondentiecontacten	12	
Mensen van straat, café of buurthuis	13	
Mensen van vereniging of kerk	29	
Andere belangrijke contacten	10	

---

gemeenschappelijke kern hebben, waardoor het mogelijk wordt de ondersteuning binnen deze relaties onderling te vergelijken.

Na ingegaan te zijn op karakteristieken van de schaal voor ondersteuning binnen afzonderlijke nauwste relaties, presenteren we enkele gegevens over de schaal voor ondersteuning binnen het netwerk als geheel, de zogenaamde globale bepaling van ondersteuning. De homogeniteit van de tien items voor de ondersteuning binnen het relatienetwerk als geheel is onvoldoende ( $H = .27$ ; zie tabel 4.9). Een MOKKEN-zoekprocedure leverde twee deelschalen op, respectievelijk gevormd door de items 2, 7, 8, 9 en 10 en de items 1, 3, 4 en 5. Een verklaring voor deze onvoldoende uni-dimensionaliteit is moeilijk te geven. Wellicht is de reden dat de vragen in twee series waren opgenomen, één voor de steun in alledaagse situaties (items 1 tot en met 5) en één voor de (verwachte of verkregen)

steun in probleemsituaties (items 6 tot en met 10); item 2 zou dan echter in de tweede deelschaal moeten passen. Uit de resultaten is niet af te leiden dat emotionele en instrumentele aspecten tot verschillende dimensies behoren. Vanwege het ontbreken van een goede verklaring, en verder uit pragmatische overwegingen, sommeren we de antwoorden op deze items toch tot een schaalscore voor steun binnen het relatienetwerk als geheel.

Tabel 4.9 H(i)-waarden van de items voor ondersteuning binnen het relatienetwerk als geheel en percentage instemmende antwoorden ('vaak' of 'zeker') (N= 416)

	H(i)-waarden			%
	a	b	c	
4 Laat u stomiteiten merken ...?	.23		.36	17.3
10 Zouden de mensen ... met u meegaan ...?	.35	.48		30.3
3 Wordt u aangehaald ...?	.24		.34	32.5
8 Zou u goede raad krijgen ...?	.24	.34		33.6
6 Zou u ... kunnen laten merken hoe u zich echt voelt?	.21			35.2
5 Wordt u ... geholpen met kleine, praktische dingen ...?	.25		.33	43.3
7 Zou u troost en persoonlijke aandacht krijgen ...?	.31	.34		44.6
9 Zou u praktische hulp krijgen ...?	.31	.40		45.3
2 Merkt u dat de mensen ... om u geven?	.31	.32		61.4
1 Voelt u zich bij veilig ...?	.31		.31	69.2

<sup>a</sup> Schaal tien items; H= .27; rho= .71; gem.= 4.1, s.d.= 2.5

<sup>b</sup> Deelschaal van vijf items; H= .38

<sup>c</sup> Deelschaal van vier items; H= .33

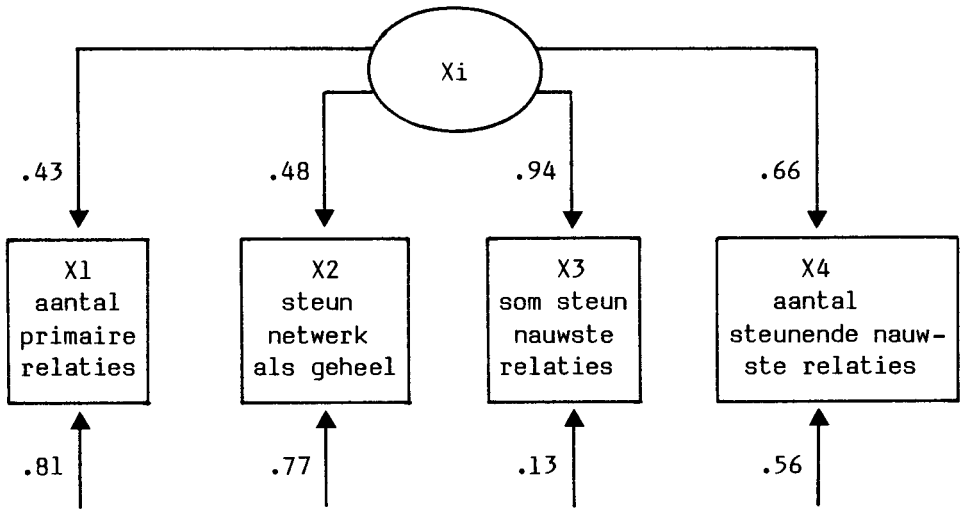


#### §4.2.3 Vergelijking van de uitkomsten van vier meetinstrumenten

Zoals in hoofdstuk 2 aangegeven is, zijn er vier indicatoren voor 'de kwaliteit van het gerealiseerde netwerk van relaties': het totale aantal primaire relaties (X1), de steun binnen het netwerk, vastgesteld aan de hand van tien items betreffende het relatienetwerk als geheel (X2), de steun binnen de acht nauwste relaties, vastgesteld aan de hand van tien items betreffende de afzonderlijke nauwste relaties (X3), en het aantal nauwste relaties dat sterk of zeer sterk ondersteunend genoemd wordt in reactie op de directe vraag daaromtrent (X4). In elk van deze meetinstrumenten is namelijk een kwaliteitscriterium gehanteerd. We gaan nu na of deze instrumenten hetzelfde, achterliggende begrip meten.

Voor X1 en X2 hebben we reeds de karakteristieken gegeven. Ten behoeve van X3 sommeren we de steun binnen de acht afzonderlijke nauwste relaties, bepaald aan de hand van de tien vragen naar positieve inhoudelijke aspecten, om een score voor de totale steun binnen de nauwste relaties van een ondervraagde vast te stellen; het bereik van de schaal varieert dan tussen 0 en 80. We veronderstellen hierbij dat voor die respondenten die minder dan acht nauwste relaties genoemd hebben, de steun binnen niet genoemde relaties gelijk is aan nul. De gemiddelde score op de schaal voor ondersteuning binnen alle acht nauwste relaties tezamen is 36.7 (s.d.= 15.0, N= 419). Ten behoeve van X4 tellen we het aantal nauwste relaties waarvan in antwoord op de directe vraag naar ondersteuning gesteld is dat zij sterk of zeer sterk ondersteunend zijn. Gemiddeld bleek dit aantal 5.0 te zijn (s.d.= 2.3, N= 419).

We willen toetsen of onze opvatting omtrent de meting van 'de kwaliteit van het gerealiseerde netwerk van relaties' houdbaar is. In het meetmodel worden de gemeten variabelen X1, X2, X3 en X4 gekoppeld aan het theoretische, ongemeten begrip, aangeduid door  $\xi_i$  (figuur 4.3). Het meetmodel veronderstelt dat de gemeten variabelen onafhankelijk van elkaar gemeten zijn; we komen zullen op dit punt terug. Met behulp van het programma LISREL kan getoetst worden of het model past bij de data. Indien het model past, mogen we aannemen dat de vier meetinstrumenten indicatoren zijn van het achterliggende begrip. De hoogte van de factorladingen (de parameters voor het effect van  $\xi_i$  op de X-variabelen) geeft in dat geval aanwijzingen voor de geschiktheid van de verschillende indicatoren.



Figuur 4.3 Meetmodel voor aspecten van de kwaliteit van de relaties

De correlatiematrix die ten grondslag ligt aan de berekeningen van het programma LISREL is in tabel 4.10 opgenomen. De correlatiematrix laat zien dat er een sterke samenhang is tussen de som van de steun binnen de acht nauwste relaties (X3) en het aantal ondersteunende nauwste relaties (X4). We willen benadrukken dat aan deze samenhang twee onafhankelijke metingen van de inhoud van de relaties ten grondslag liggen. Binnen elke relatie is immers de steun vastgelegd respectievelijk door tien indirecte vragen te stellen (X3) en door een directe vraag te stellen (X4) (\*3). De overige onderlinge samenhangen zijn zwakker.

De resultaten van de LISREL-analyse geven aan dat het model past bij de data ( $\chi^2 = 5.3$ ,  $df = 2$ ,  $p = .07$ ; \*4). De schatting van de parameter voor de relatie tussen het ongemeten begrip Xi en het totale aantal primaire relaties is .43, voor de parameter tussen Xi en de steun binnen het netwerk als geheel .48, voor de parameter tussen Xi en de som van de steun binnen de acht nauwste relaties .94 en voor de parameter tussen Xi en het aantal ondersteunende nauwste relaties .66 (voor alle parameters geldt  $t > 3.3$ ). Aangezien het model past bij de data, kunnen de vier gemeten variabelen gelden als indicatoren voor één achterliggend begrip. De som van de steun binnen de acht nauwste relaties is, gegeven het meetmodel, de meest betrouwbare van deze vier instrumenten.

Tabel 4.10 Correlatiematrix van vier meetinstrumenten voor de kwaliteit van de relaties (N= 416)

	X1	X2	X3
X1 Aantal primaire relaties			
X2 Steun binnen netwerk als geheel	.19		
X3 Som steun binnen de nauwste relaties	.39	.46	
X4 Aantal ondersteunende nauwste relaties	.34	.28	.62

Aan de hand van de beslissingsregels die we in hoofdstuk 2 (§2.2.4) aangegeven hebben, bespreken we nu de verhouding tussen de verschillende instrumenten. Eerst vergelijken we de uitkomsten van de meting van steun binnen de afzonderlijke relaties met die van de andere meetinstrumenten.

We volgden een procedure waarmee het aantal nauwste relaties vast te stellen is als een deelverzameling van het aantal primaire relaties. Het aantal primaire relaties kan dan ook sterk samenhangen met de intensiteit van de totale steun binnen de acht nauwste relaties. We hebben verschillende aanwijzingen voor de onjuistheid van deze verwachting. Zo blijkt er een behoorlijke variantie te zijn in de intensiteit van de steun binnen de nauwste relaties, ondanks het feit dat bij een groot aantal ondervraagden eenzelfde aantal nauwste relaties nader onderzocht is. Verder blijkt het meetmodel te passen, zonder dat het bestaan van een gecorreleerde foutterm tussen beide indicatoren gesuggereerd wordt. Bovendien is de correlatie tussen het totale aantal primaire relaties en de intensiteit van de steun binnen de maximaal acht nauwste relaties niet sterk ( $r = .39$ ). Daarmee kan gesteld worden dat ten onrechte geen gegevens zijn verzameld over de steun binnen een aantal van de relaties (namelijk de negende tot en met -in één geval- de drieënzestigste relatie) van de 333 ondervraagden die in antwoord op de eerste identificatievraag meer dan acht relaties noemden. We vinden het daarom wenselijk aan de hand van de gestelde vragen naar de ondersteunende inhoud van de genoemde maximaal acht relaties een indicatie te verkrijgen of het niet verzamelen van gegevens over een aantal relaties van deze 333 respondenten een omissie betekent. Daartoe voeren we de volgende procedure uit.

We veronderstellen dat de 86 respondenten die in antwoord op de eerste identificatievraag acht of minder relaties genoemd hebben, al hun ondersteunende relaties hebben genoemd. Dit is aannemelijk omdat aan hen niet de tweede identificatievraag gesteld is; zij waren niet genoodzaakt relaties waarvan zou kunnen blijken dat het ondersteunende zijn, van de lijst te schrappen. We berekenen vervolgens de gemiddelde intensiteit van de steun binnen de minst-ondersteunende relatie van de relaties van de respondenten uit deze categorie, en beschouwen dit gemiddelde als een maatstaf waarmee ondersteunende relaties onderscheiden worden van niet-ondersteunende relaties. De vraag kan dan beantwoord worden of de gemiddelde steun binnen de minst-steungevende relatie van de 333 respondenten die in antwoord op de eerste identificatievraag meer dan acht relaties noemden, hoger is dan de gemiddelde steun binnen de minst-steungevende relatie van de 86 respondenten die in antwoord op de eerste identificatievraag acht of minder relaties noemden. Wanneer het antwoord op deze vraag bevestigend is, mogen we aannemen dat we door ons te beperken tot het onderzoeken van maximaal acht relaties, ten onrechte geen gegevens verzameld hebben over een aantal relaties van de respondenten die in antwoord op de eerste identificatievraag meer dan acht relaties genoemd heeft. Met andere woorden, deze respondenten hebben meer dan acht ondersteunende relaties. Wanneer de gemiddelden gelijk zijn, nemen we aan dat de minst-ondersteunende relatie van de acht genoemde een goede indicatie geeft van de meest waarschijnlijke schatting van de omvang van het ondersteunend netwerk. Het kan ook blijken dat de gemiddelde steun binnen de minst-steungevende relatie van de 333 respondenten die in antwoord op de eerste vraag meer dan acht relaties genoemd hebben, minder is dan voor de andere 86 respondenten. In dat geval kunnen we concluderen dat de eerst genoemde categorie respondenten het in de eerste identificatievraag gelegen criterium anders, laag-drempeliger, interpreteert dan de laatst genoemde categorie. Het aantal van maximaal acht relaties dat door de eerste categorie respondenten in antwoord op de tweede identificatievraag genoemd is, geeft dan weinig informatie over het aantal relevante ondersteunende relaties.

Het blijkt dat de steun binnen de minst-steungevende relatie van de 86 respondenten die in antwoord op de eerste identificatievraag acht of minder relaties noemden, gemiddeld 2.3 is (s.d.= 2.2). Dit gemiddelde kan als maatstaf gebruikt worden om een onderscheid te maken tussen ondersteunende en niet-ondersteunende relaties bij de categorie respondenten die in antwoord op de eerste identificatievraag meer dan acht relaties genoemd hebben (n= 333). Het blijkt

dat bij deze categorie de steun binnen de minst-steungevende relatie gemiddeld 2.5 is (s.d.= 2.2). Het verschil met de eerste categorie respondenten is niet significant ( $t = .7$ ,  $p > .05$ ). We concluderen dat de kans groot is dat andere relaties buiten de acht waarover we gegevens verzameld hebben niet-ondersteunend zijn. Het aantal van acht relaties geeft derhalve een goede indicatie van het aantal ondersteunende relaties van veel respondenten. De keuze voor het nader onderzoeken van (maximaal) acht primaire relaties is daarmee achteraf verantwoord.

Hiermee is de verhouding tussen de som van de steun binnen de nauwste relaties en het totale aantal primaire relaties nog niet vastgelegd. Wellicht indiceert de som van de steun binnen de acht nauwste relaties andere aspecten van de kwaliteit van het gerealiseerde relatiernetwerk dan het aantal genoemde primaire relaties. We stellen ons daarom voor de betekenis van beide gegevens nader te onderzoeken in de samenhang met het ervaren van eenzaamheid en rapporteren hierover in hoofdstuk 5.

De samenhang tussen de op globale wijze gemeten steun binnen het netwerk als geheel en de som van de steun binnen de acht nauwste relaties is niet erg sterk (we vonden  $r = .46$ ). Dit is voor ons aanleiding geweest deze samenhang nader te onderzoeken. We vragen ons af of de op globale wijze gemeten steun wellicht gebaseerd is op de steun binnen een geringer aantal relaties dan de acht nauwste relaties. Het is immers mogelijk dat de taak die we aan de onder-vraagden voorlegden, namelijk een geheel netwerk te beschouwen, te zwaar geweest is. Mogelijk zijn slechts enkele relaties in de globale beschouwing betrokken. Daarnaast willen we ook onderzoeken of evaluatieve factoren achterhaald kunnen worden die de uitkomst van de globale meting van steun mede hebben bepaald. De reden hiervoor is dat algemeen aangenomen wordt dat meer globale meetinstrumenten gevoeliger zijn voor vertekeningen dan meer specifieke instrumenten. Verder willen we voorkomen dat de globale vaststelling van de steun uit het netwerk als geheel gecontamineerd is met het meten van eenzaamheid. We vatten de resultaten van deze studie hier kort samen (zie voor een uitvoeriger verslag Van Tilburg, 1987).

Het blijkt dat de globaal gemeten steun sterker samenhangt met de som van de steun binnen acht nauwste relaties dan met de som van de steun binnen zeven of minder relaties. De meting van de intensiteit van steun door een globale bepaling is dus gebaseerd op informatie over een groot aantal relaties. Bij sommige respondenten wijkt de globaal bepaalde totaalsteun echter af van hetgeen op basis van de gegevens van alle respondenten gemiddeld verwacht mag worden. Som-

migen onderschatten de totale steun, anderen overschatten deze. De onder- en overschatting hangt mede samen met factoren waarin een evaluatie van de relatie tot uitdrukking komt. Wanneer de onder- vraagden de verkregen steun als voldoende evalueren, rapporteert men meer dan evenredig veel steun in antwoord op de globale vragen; men overschat dan. Wanneer de ondervraagden zich zorgen maken over de situatie waarin andere personen, in de naaste omgeving van de ondervraagden, verkeren, rapporteert men minder dan evenredig veel steun; men onderschat dan. Daarmee is aangegeven dat de meting van ondersteuning via een globale bepaling vertekeningen heeft waardoor ondersteuning gecontamineerd kan zijn met een evaluatie van de kwaliteit van de relaties, c.q. eenzaamheid.

We vonden een sterke samenhang tussen de som van de steun binnen de nauwste relaties en het aantal ondersteunende onder de nauwste relaties (bepaald aan de hand van de directe vraag naar steun). Dit geeft aan dat de tien vragen naar positieve, inhoudelijke aspecten binnen relaties vragen zijn naar ondersteunende aspecten. Een belangrijke veronderstelling betreffende de operationalisering wordt hiermee ondersteund. We betrekken het meetinstrument betreffende het aantal ondersteunende relaties niet verder in de analyses (een enkele uitzondering daargelaten). Beide instrumenten meten immers ongeveer hetzelfde, terwijl de betrouwbaarheid van het eerst genoemde instrument groter is.

Tenslotte willen we nog nagaan of de schaalscore gebaseerd op de tien vragen naar inhoudelijke aspecten voldoende discrimineert tussen de partnerrelatie en andere typen relaties. Dit komt aan de orde in §4.2.5. Het is namelijk nodig eerst na te gaan hoe we de steun binnen één afzonderlijke relatie kunnen vaststellen.

#### §4.2.4 Bepaling van de intensiteit van steun binnen de afzonderlijke nauwste relaties

Tot dusverre hebben we de gegevens over de ondersteuning binnen de acht relaties gesommeerd tot één indicator voor steun uit het netwerk. Voor een nadere analyse van de betekenis van afzonderlijke relaties is het noodzakelijk een modus te vinden om de gegevens van één bepaalde relatie van een respondent te vergelijken met één bepaalde relatie van andere respondenten. De vraag moet dan beantwoord worden op welke grond de bedoelde relaties uit de nauwste relaties gekozen zijn. Een matrix waarin de verschillende relaties

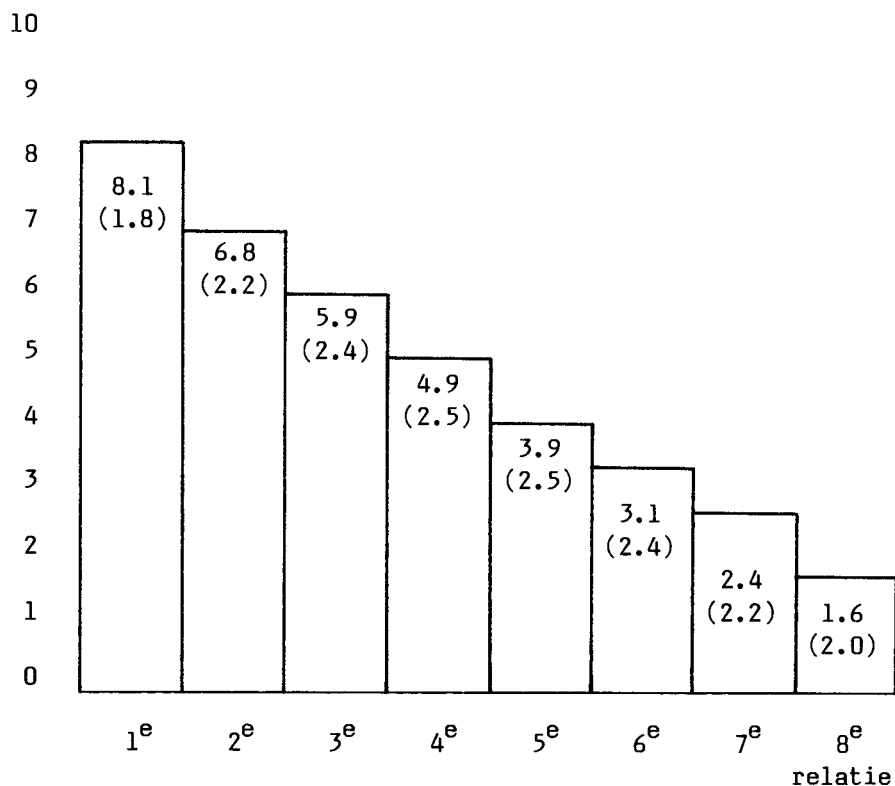
gepositioneerd zijn op basis van een min of meer toevallige volgorde op de lijst van personen of op basis van toeval, is namelijk niet geschikt om de betekenis van de verschillende relaties over de respondenten heen vast te stellen. Immers, waarom zouden we relatie  $Y(1)$ , en niet relatie  $Y(2)$  van respondent 1 vergelijken met relatie  $Y(1)$  van respondent 2, respondent 3, enzovoorts?

Teneinde bepaalde relaties over de verschillende respondenten heen te kunnen vergelijken, moeten we een tussenstap maken. We stellen ons voor de verschillende nauwste relaties te ordenen op basis van de intensiteit van steun binnen de relatie, waarmee elk van de relaties een bepaalde positie verkregen heeft ten aanzien van een onderliggend kenmerk. De matrix van gegevens over de steun binnen de relaties kan gereorganiseerd worden door eerst de acht relaties van de respondenten op hiërarchische wijze te rangschikken op basis van de intensiteit van steun binnen de relatie (\*5). De tweede stap is de vergelijking van de gerangschikte relaties, bijvoorbeeld naar frequentie van het voorkomen van een bepaald type relatie. Een dergelijke procedure is verantwoord omdat de verschillende inhoudelijke aspecten en de verschillende relaties wat betreft de indicering van ondersteuning onderling vergelijkbaar zijn.

De verdeling van de gemiddelde intensiteit van de steun binnen de verschillende relaties van de respondenten (figuur 4.4) vertoont een regelmatig en duidelijk aflopend patroon. Deels is dit patroon het gevolg van de procedure waarmee de acht relaties aflopend gerangschikt zijn naar intensiteit van de steun. Verder is een oorzaak dat de onvolledige matrix van gegevens van de ondervraagden die minder dan acht nauwste relaties genoemd hebben, gevuld is door voor de niet genoemde relaties of ontbrekende relaties de ondersteuning op nul te stellen. Deze procedure had echter ook een vlakere verdeling kunnen opleveren in geval de variantie in de steun over verschillende relaties heen van de afzonderlijke respondenten geringer was geweest, of een steilere verdeling wanneer van vele respondenten was gebleken dat slechts een enkele relatie relatief sterk ondersteunend is.

Het is na deze rangschikking mogelijk de (steun binnen) afzonderlijke relaties over de respondenten heen te vergelijken. De intensiteit van de steun binnen de verschillende gerangschikte relaties van één respondent is uiteraard sterk gecontamineerd. Wanneer we bijvoorbeeld de intensiteit van de steun binnen de als tweede gerangschikte relatie weten, is bekend binnen welke marges de steun binnen de als eerste gerangschikte relatie valt. De intensiteit van steun binnen een afzonderlijke (gerangschikte) relatie is ook gere-

intensiteit  
steun



Figuur 4.4 Histogram van de gemiddelde intensiteit van de ondersteuning (s.d. tussen haakjes) binnen de acht nauwste relaties, gerangschikt in aflopende volgorde op basis van intensiteit van steun (N= 419)



Tabel 4.11 Verdeling van steun over de acht gerangschikte relaties, ondervraagden uitgesplitst naar vier kwartielen op basis van de intensiteit van totale steun binnen de nauwste relaties

	1e kwartiel (0-26, n=103)		2e kwartiel (27-36, n=100)		3e kwartiel (37-46, n=107)		4e kwartiel (47-77, n=107)	
	gem.	%	gem.	%	gem.	%	gem.	%
1e	6.3	36.2	8.2	25.9	8.6	21.0	9.1	16.3
2e	4.3	24.7	6.6	20.9	7.6	18.5	8.6	15.4
3e	2.9	16.7	5.7	18.0	6.8	16.6	8.2	14.7
4e	1.7	9.8	4.2	13.3	5.9	14.4	7.5	13.5
5e	1.1	6.3	2.9	9.2	4.6	11.2	6.9	12.4
6e	.6	3.4	2.0	6.3	3.4	8.3	6.3	11.3
7e	.4	2.3	1.3	4.1	2.5	6.1	5.2	9.3
8e	.1	.6	.7	2.2	1.6	3.9	3.9	7.0
Tot.	17.4	100.0	31.6	100.0	41.0	100.0	55.7	100.0

lateerd aan de intensiteit van de totale steun. Zo hebben de ondervraagden die veel steun verkrijgen gemiddeld een sterker ondersteunende meest-ondersteunende relatie dan de ondervraagden die weinig steun krijgen. Verder is bij deze laatsten een groter percentage van de steun geconcentreerd bij de meest-ondersteunende relatie (zie tabel 4.11).

Uit de gegevens van figuur 4.4 blijkt dat de intensiteit van steun voor elke gerangschikte nauwste relatie behoorlijk gespreid is rond het gemiddelde. Dit duidt erop dat we met behulp van de tien vragen over de (maximaal) acht nauwste relaties de respondenten op een verantwoorde wijze kunnen onderscheiden naar intensiteit van de verkregen en verwachte ondersteuning binnen elk van de gerangschikte relaties. De minst-ondersteunende relatie van de nauwste relaties wordt gekenmerkt door een gemiddelde steun van 1.6, hetgeen er nogmaals op duidt dat het uitvoerig vaststellen van de intensiteit van steun binnen meer dan acht nauwste relaties mogelijk minder zinvol geweest zou zijn.

De spreiding van de steun binnen de meest-ondersteunende is geringer dan voor de andere relaties. De meest-ondersteunende relatie kan een relatie met een partner betreffen, met een vriend of vriendin, met een zoon of dochter, enzovoorts. Wanneer partnerrelaties gemiddeld sterker ondersteunend zijn dan andere typen relaties, zouden we een grotere spreiding verwachten binnen de meest-ondersteunende relatie. Dit kan er op duiden dat het instrument voor het meten van de steun binnen de afzonderlijke relaties onvoldoende discrimineert tussen partnerrelaties en andere typen relaties. Dit is in overeenstemming met de gemaakte kanttekening bij het door ons ontwikkelde meetinstrument, namelijk dat dit instrument wellicht onvoldoende specifiek ondersteunende aspecten van een partnerrelatie zou meten. We gaan daarom nu verder in op de partnerrelatie en de steun binnen deze relatie.

#### §4.2.5 De steun binnen de partnerrelatie

Met de tien vragen over de ondersteunende inhoud van de nauwste relaties veronderstelden we de meest relevante variaties in de inhoud van de nauwste primaire relaties te kunnen vastleggen. We hebben echter alleen naar die ondersteunende aspecten gevraagd die in allerlei typen relaties kunnen voorkomen. We willen nu nagaan of het instrument voor het meten van de intensiteit van ondersteuning verschillen kan meten tussen de inhoud van een partnerrelatie en van overige relaties.

Uit de gegevens van tabel 4.12 blijkt dat de partnerrelatie in de meeste gevallen de als eerste gerangschikte relatie, de meest-ondersteunende onder de nauwste relaties, is. Van 34 respondenten die wel een partnerrelatie hebben, blijkt de partnerrelatie niet de meest-ondersteunende te zijn; verder rekende één respondente de partner niet tot de primaire relaties. De meest-ondersteunende relatie van de ondervraagden die geen partnerrelatie hebben of waarvan de partnerrelatie niet de meest-ondersteunende is, is vaak de relatie met één van de kinderen, met een vriend of vriendin, met één van de ouders, en met een broer of zus, zo kan uit de eerste kolom van de tabel afgelezen worden.

Voor een vergelijking tussen intensiteit van steun binnen de partnerrelatie en binnen andere typen relaties concentreren we ons op de categorie van de meest-ondersteunende relaties. In enkele gevallen voegen we verschillende typen relaties samen om een voldoende aantal relaties in één type te verkrijgen. Deze samenvoeging leidt tot de volgende indeling: (-) de partnerrelatie, (-) een

Tabel 4.12 Frequentie van typen relaties voor acht gerangschikte  
nauwste relaties

	1 <sup>e</sup>	2 <sup>e</sup>	3 <sup>e</sup>	4 <sup>e</sup>	5 <sup>e</sup>	6 <sup>e</sup>	7 <sup>e</sup>	8 <sup>e</sup>
Ouders	34	81	58	30	33	21	14	11
Schoonouders	2	14	16	15	17	16	17	16
Kinderen	69	118	104	86	65	48	42	37
Schoondochters of -zoons	4	12	26	22	15	10	19	10
Broers, zussen	31	42	55	54	50	53	40	38
Zwagers, schoonzussen	7	17	21	23	30	30	28	29
Andere familieleden	8	8	12	19	24	29	29	37
Partner	197	10	10	5	2	5	2	0
Ex-partner	3	3	1	1	3	1	2	4
Vrienden	44	85	64	99	84	77	71	48
Kennissen	5	7	6	11	11	20	11	15
Collega's, studiegenoten	1	5	10	5	17	13	18	26
Buren	7	7	11	13	11	17	13	13
Kinderen (niet de eigen)	0	0	1	2	2	5	9	6
Correspondentiecontacten	0	0	1	1	5	2	0	3
Mensen van straat	0	1	2	2	1	3	2	2
Mensen van vereniging	1	2	2	4	5	4	9	2
Andere belangrijke	0	0	2	1	2	3	1	1
Totaal	413	412	402	393	377	357	327	298

relatie met een ouder of schoonouder, (-) een relatie met een kind, schoondochter of schoonzoon, (-) een relatie met een ander familie-lid, en (-) een relatie met een vriend of vriendin; zeventien respondenten die een relatie van een ander type als meest-ondersteunende relatie hebben, worden niet in de vergelijking betrokken.

De resultaten van de vergelijkingen tussen de intensiteit van de steun binnen verschillende typen relaties zijn in tabel 4.13 opgenomen. Het blijkt dat onder de meest-ondersteunende relaties de gemiddelde steun binnen de partnerrelaties significant groter is dan binnen de relaties met (schoon-)ouders, (schoon-)dochter en -zoons, overige familieleden, en vrienden en vriendinnen. Het verschil met de vriend(inn)enrelaties is echter relatief gering. Het meetinstrument voor ondersteuning binnen de nauwste relaties

Tabel 4.13 Vergelijking binnen de categorie van de meest-ondersteunende nauwste relatie van de intensiteit van de steun binnen de partnerrelatie met de intensiteit van de steun binnen andere typen relaties (N= 395)

	n	gem.	s.d.	t	p
Partnerrelatie	197	8.7	1.5		
Relatie met (schoon-)ouder	36	7.4	2.2	3.3	<.001
Relatie met (schoon-)dochter/zoon	73	7.7	1.5	4.6	<.001
Andere familie	45	7.1	1.8	6.1	<.001
Vriend(inn)enrelatie	44	8.1	1.8	2.0	<.05

discrimineert dus maar zwak tussen die vriend(inn)enrelaties en partnerrelaties die de meest-ondersteunende onder de nauwste relaties zijn. Vooralsnog moeten we de mogelijkheid open houden dat de typering van de meest-ondersteunende relatie als 'partner' een indicatie kan geven van de kwaliteit van de relatie, aanvullend op de gegevens van de intensiteit van de steun binnen de relatie. In hoofdstuk 5 onderzoeken we dit nader door de gegevens betreffende de typering van de relatie in verband te brengen met de ervaren eenzaamheid.

#### §4.2.6 Conclusies

In deze paragraaf hebben we aangegeven welke gegevens verzameld zijn met de instrumenten voor meting van de kwaliteit van het gerealiseerde netwerk van relaties, en zijn we ingegaan op de geschiktheid van de instrumenten voor gebruik in analyses.

Wanneer we de kwaliteit van het primaire relatienetwerk willen beschrijven aan de hand van één indicator, geeft de volgende procedure betrouwbare en valide resultaten. Eerst dienen relevante relaties geïdentificeerd te worden. Deze identificatie kan in twee stappen plaats vinden. In de eerste stap worden primaire relaties geïdentificeerd door een vraag te stellen naar de personen waarmee men nauwe en persoonlijke relaties onderhoudt. Als hulpmiddel kan een lijst van typen relaties aangeboden worden. Vervolgens kan men uit dit netwerk van relaties de acht nauwste relaties identifice-

ren. Het aantal van acht te identificeren relaties lijkt een geschikt aantal aangezien in dit onderzoek gebleken is dat elk van de genoemde nauwste relaties als regel gekenmerkt wordt door een ondersteunend aspect, terwijl de minst-ondersteunende relatie gekenmerkt wordt door een gemiddeld relatief geringe ondersteuning. Vervolgens dient de intensiteit van de steun binnen de afzonderlijke relaties bepaald te worden, bijvoorbeeld aan de hand van de tien door ons gebruikte vragen. De vragenserie zou eventueel uitgebreid kunnen worden met vragen naar aspecten van ondersteuning die van specifiek belang zijn in bepaalde typen relaties, bijvoorbeeld in de partnerrelatie. De steun binnen de verschillende relaties kan vervolgens gesommeerd worden tot een maat voor de intensiteit van steun binnen het netwerk.

Nader onderzocht moet worden of het totale aantal primaire relaties aanvullend een indicator kan zijn van de kwaliteit van het relatiernetwerk. Het is mogelijk dat het behoren tot een grotere kring van mensen waarmee men een nauwe en persoonlijke band heeft, een ander aspect van de kwaliteit van de gerealiseerde relaties aangeeft dan de som van de steun binnen de acht nauwste relaties.

Inzicht in de betekenis van een verschillende 'opbouw' van het netwerk van de nauwste relaties kan verkregen worden door de steun binnen de afzonderlijke relaties uit dit netwerk in onderlinge samenhang nader te bestuderen.

### §4.3 STANDAARDS TEN AANZIEN VAN RELATIES

In hoofdstuk 2 hebben we aangegeven dat we drie meetinstrumenten aan de ondervraagden wilden voorleggen die standaards ten aanzien van relaties indiceerden. Het instrument voor het meten van de mate waarin men verbondenheid in relaties nastreeft, komt in §4.3.1 aan de orde. Het instrument voor het meten van het belang dat gehecht wordt aan de partnerrelatie behandelen we in §4.3.2, en de antwoorden op de vragen naar de concrete wens die de ondervraagden hebben een relatie aan te gaan worden in §4.3.3 gerapporteerd.

#### §4.3.1 Het nastreven van verbondenheid

De antwoorden op de zestien uitspraken betreffende de mate waarin men verbondenheid in de relaties nastreeft, blijken onderling niet zodanig homogeen te zijn dat we deze kunnen samenvoegen tot een schaalscore. Ten behoeve van de analyses die in de onderhavige

studie gepresenteerd worden, hebben we daarom door middel van de MOKKEN-zoekprocedure een schaal van elf items geconstrueerd (tabel 4.14). De schaalscore is berekend door een (extra) punt te geven wanneer een antwoord 'eens' of 'sterk mee oneens' is gegeven op de uitspraken 4, 9, 14, 15 of 16, en wanneer een antwoord 'oneens' of 'sterk mee oneens' op de uitspraken 5, 6, 7, 10, 11 of 13 is gegeven.

De in de schaal opgenomen uitspraken duiden op de wenselijkheid van het zich met anderen verbinden, met als doel ondersteuning te verkrijgen (uitspraken 4, 9, 14, 15, 16), of op het tegenovergestelde, namelijk het niet willen uitwisselen van gevoelens (uitspraken 5, 6, 7, 10, 11, 13). De volgorde waarin de uitspraken met behulp van de MOKKEN-zoekprocedure in de schaal zijn opgenomen, is: eerst de uitspraken 13 en 7, vervolgens zijn toegevoegd de uitspraken 5, 14, 6, 11, 10, 4, 15, 16 en als laatste uitspraak 9. De eerste zeven in de schaal opgenomen uitspraken zijn alle, behalve uitspraak 14, niet in de schaalrichting geformuleerd, terwijl de laatste vier in de schaal opgenomen uitspraken alle in de schaalrichting geformuleerd zijn. Dit geeft aan dat het ook bij de constructie van deze schaal (net als bij de eenzaamheidsschaal) moeilijk is gebleken zowel uitspraken op te nemen die in de schaalrichting geformuleerd zijn, als uitspraken die niet in de schaalrichting geformuleerd zijn. De homogeniteit van de set van elf uitspraken en de  $H(i)$ -waarden zijn overigens ruim voldoende. De volgende uitspraken pasten niet in de schaal:

- 1 Intense relaties zijn niets voor mij
- 2 Je moet 'klein' kunnen zijn waar anderen bij zijn
- 3 Ik wil me niet aan mensen binden
- 8 Ik heb behoefte aan mensen die me moed inspreken als iets me mislukt is
- 12 Als ik problemen heb wil ik graag weten welke oplossingen anderen daarvoor hebben

Het is niet precies duidelijk waarom de semantische betekenis van deze uitspraken anders zou zijn dan die van de overige elf uitspraken. We doen toch een poging. Misschien benadrukken de uitspraken 2, 8 en 12 sterker dan de elf in de schaal opgenomen uitspraken dat het vragen van steun uit eigen zwakte of dysfunctioneren voortkomt. 'Klein zijn' (uitspraak 2), 'mislukt zijn' (uitspraak 8) en het ongeconditioneerd om oplossingen voor problemen vragen (uitspraak 12), zijn aspecten die op deze zwakte duiden. De in de uiteindelijke schaal opgenomen uitspraken lijken overwegend meer te duiden op een eigen, niet persé noodzakelijke keuze voor het al dan niet vragen om steun.

Tabel 4.14 H(i)-waarden van de items voor gewenste verbondenheid en percentage instemmende antwoorden in de schaalrichting

	H(i)	%
13 Verdriet probeer ik zelf te verwerken	.54	19.3
7 Emotionele problemen houd ik liever voor me	.52	37.5
11 Ik vind het beter om me emotioneel in te houden	.44	37.9
6 Gevoelens zijn m'n eigen zaak	.42	40.1
9 Als ik met iets zit stap ik graag naar iemand toe	.36	50.1
15 Ik wil met anderen praten over wat ik voel, wat ik innerlijk meemaak	.37	53.9
5 Ik kijk wel uit anderen te vertellen dat ik problemen heb	.39	56.8
16 Juist wanneer ik het moeilijk heb wil ik graag tegen iemand aanleunen	.38	59.7
10 Ik vind het vervelend raad te moeten vragen	.33	60.4
14 Ik wil m'n gevoelsleven delen	.43	66.6
4 Als ik in moeilijkheden zit heb ik behoefte aan hulp en steun van anderen	.38	76.6

N= 416; H= .41, rho= .82; schaalscore varieert tussen 0 (zwakke wens tot verbondenheid) en 11 (sterke wens tot verbondenheid); gem.= 5.6, s.d.= 3.1

#### §4.3.2 Het belang gehecht aan een partnerrelatie

De uitspraken over het belang van een partnerrelatie hebben we voorgelegd aan zowel de ondervraagden zonder een partnerrelatie als de ondervraagden met een partnerrelatie. Laatst genoemden kregen een inleiding voorgelezen waarmee gevraagd werd zich te verplaatsen in de situatie dat zij geen partnerrelatie zouden hebben.

Uit analyses onder respondenten zonder partnerrelatie respectievelijk met partnerrelatie blijkt dat het aantal respondenten dat een groot belang hecht aan een partnerrelatie in de tweede categorie steeds hoger is (tabel 4.15); een uitzondering hierop vormen de gegevens betreffende uitspraak 5. Uit de gegevens blijkt verder dat

Tabel 4.15 Percentage instemmende antwoorden in de schaalrichting op de items voor belang van een partnerrelatie, naar ondervraagden zonder en met een partner

	allen	zonder	met	t	p
	(N=417)	(n=180)	(n=237)		
1 Hoewel ik goede vrienden heb, mis ik die ene vaste partner	75.7	66.7	83.1	-3.8	<.001
2 Het missen van een levensgezel is jammer, maar ik acht het niet onoverkomelijk	29.4	23.3	34.2	-2.4	<.05
3 Het is onzin dat iedereen beslist een vaste levensgezel nodig heeft	31.5	31.3	32.1	-.2	
4 Ervaring leert dat je uiteindelijk zonder partner toch beter af bent	77.8	68.2	86.4	-4.4	<.001
5 Het is het lot van mensen zoals ik om zonder partner te leven	14.8	26.4	6.0	5.6	<.001
6 Juist door zonder partner te leven kan je tot een sterke persoonlijkheid uitgroeien	55.4	45.3	64.0	-3.9	<.001
7 In m'n eentje blijf ik als mens onaf	23.9	21.5	26.2	-1.1	

ook onder de respondenten met een partnerrelatie gevarieerd gedacht wordt over het belang van een partnerrelatie; een belangrijke vereiste voor schaling van de verschillende items is hiermee vervuld.

De zeven uitspraken over het belang van een partnerrelatie vormen geen schaal. Uitspraak 5, "Het is het lot van mensen zoals ik om zonder partner te leven", blijkt een negatieve H(i)-waarde te hebben en dient uit de schaal verwijderd te worden. Zoekprocedures, zowel binnen de totale steekproef als binnen de categorieën met en zonder een partnerrelatie, leveren geen betere schaal op dan die bestaande uit de zes resterende uitspraken. De schaalbaarheid van



Tabel 4.16 H(i)-waarden van de items voor belang van een partnerrelatie, naar ondervraagden zonder en met partner

	allen	zonder	met
7 In m'n eentje blijf ik als mens onaf	.26	.27	.24
2 Het missen van een levensgezel is jammer, maar ik acht het niet onoverkomelijk	.33	.25	.36
3 Het is onzin dat iedereen beslist een vaste levensgezel nodig heeft	.28	.26	.30
6 Juist door zonder partner te leven kan je tot een sterke persoonlijkheid uitgroeien	.29	.28	.23
1 Hoewel ik goede vrienden heb, mis ik die ene vaste partner	.36	.37	.27
4 Ervaring leert dat je uiteindelijk zonder partner toch beter af bent	.48	.45	.46

Voor alle ondervraagden (N= 416):  $H = .33$ ,  $\rho = .61$ , de schaa score varieert tussen 0 (weinig belang gehecht aan een partnerrelatie) en 6 (veel belang),  $\text{gem.} = 3.0$ ,  $\text{s.d.} = 1.5$ . Voor ondervraagden zonder partner ( $n = 179$ ):  $H = .31$ ,  $\text{gem.} = 2.5$ ,  $\text{s.d.} = 1.6$ . Voor ondervraagden met partner ( $n = 237$ ):  $H = .30$ ,  $\text{gem.} = 3.3$ ,  $\text{s.d.} = 1.4$ .

de items is in beide categorieën nagenoeg hetzelfde. De indices voor de homogeniteit en betrouwbaarheid van de schaal zijn niet hoog (tabel 4.16). De schaa score is berekend door een (extra) punt te geven wanneer een antwoord 'eens' of 'sterk mee eens' is gegeven op de uitspraken 1 of 7, en wanneer een antwoord 'oneens' of 'sterk mee oneens' op de uitspraken 2, 3, 4 of 6 is gegeven.

#### §4.3.3 De wens tot het aangaan van nieuwe relaties

We stelden de vraag: "Zijn er naast de relaties die u heeft, en die u zojuist genoemd heeft, nog relaties die u graag erbij zou willen hebben?" (antwoordmogelijkheden: nee, ja). De vraag werd gesteld nadat in antwoord op de identificatievragen een lijst van nauwe en persoonlijke relaties was samengesteld. Deze formulering

maakt het mogelijk naast denkbeeldige relaties ook relaties te noemen met personen die men reeds kent, als deze niet op de lijst voorkomen. Na een bevestigend antwoord op de vraag is vervolgens gevraagd welk soort relaties men wenst aan te gaan.

Uit de antwoorden blijkt dat 146 ondervraagden (34.8 %, N= 419) een nieuwe relatie wenst aan te gaan. Uitgesplitst naar het type van de persoon waarmee men een relatie wenst: een collega werd door 20 ondervraagden genoemd, een studiegenoot werd 10x genoemd, een kennis 34x, een kind 24x, een ouder 18x, een broer of zus 31x, een ander familielid 25x, een buurtgenoot 28x, een partner 49x, een vriend of vriendin 55x, een hobbyvriend(-in) 22x, een sportvriend(-in) 15x, en een ander persoon 16x.

## 5 TOETSING VAN DE HYPOTHESEN

In dit hoofdstuk presenteren we gegevens uit het empirisch onderzoek en toetsen we de in hoofdstuk 1 geformuleerde hypothesen. In §5.1 besteden we aandacht aan de betekenis van burgerlijke staat, sexe, samenstelling van het huishouden en leeftijd voor eenzaamheid. Vervolgens gaan we in §5.2 op de samenhang tussen de kwaliteit van het gerealiseerde netwerk van relaties en eenzaamheid, en toetsen we hypothese 1. In §5.3 gaan we in op de samenhang tussen de persoonlijke standaards ten aanzien van relaties en eenzaamheid, en toetsen we hypothese 2. In §5.4 toetsen we hypothese 1 en 2 integraal. Vervolgens differentiëren we in §5.5 de ondervraagden in verschillende categorieën, gebaseerd op een onderscheid naar een situatie voor en na een ingrijpende verandering in het leven van de ondervraagden.

### §5.1 EENZAAMHEID EN SOCIALE KENMERKEN

In de theoretische benadering voor het verklaren van het ontstaan en het voortbestaan van eenzaamheid (hoofdstuk 1, §1.1) hebben we weinig aandacht besteed aan maatschappelijke achtergronden van eenzaamheid. Onze aandacht ging uit naar factoren die een directe betekenis (kunnen) hebben voor het ontstaan en voortbestaan van eenzaamheid. Verschillen in maatschappelijke achtergronden kunnen van belang zijn, bijvoorbeeld voor de mate waarin mensen erin slagen een relatienetwerk te realiseren van hoge kwaliteit, of voor de wijze waarop men persoonlijke standaards ten aanzien van relaties invult. Daarmee veronderstellen we dat sociale kenmerken die een maatschappelijke positie aanduiden, zoals burgerlijke staat, sexe, samenstelling van het huishouden en leeftijd, indirect van betekenis kunnen zijn voor de intensiteit van eenzaamheid.

Uit het onderzoek van De Jong-Gierveld (1984) bleek binnen bepaalde categorieën uit de bevolking de kans op eenzaamheid relatief groot te zijn. Zo bleek onder alleenwonenden en ouders die alleen de verantwoordelijkheid dragen voor de opvoeding van kinderen, vaak eenzaamheid voor te komen. Daartegenover waren er weinig eenzamen onder de ondervraagden die met een partner samenwonen. De

samenstelling van het huishouden bleek dus van betekenis te zijn voor de kans op eenzaamheid. Tussen mannen en vrouwen werden geen (grote) verschillen in aantal eenzamen geconstateerd. De leeftijd en de burgerlijke staat waren niet van betekenis wanneer deze kenmerken in samenhang met de samenstelling van het huishouden onderzocht werden. De indirecte samenhang tussen de samenstelling van het huishouden en eenzaamheid wordt door De Jong-Gierveld (1984, p. 188) als volgt verwoord:

Die leefvormen waarin mensen als partners samenwonen, bieden klaarblijkelijk in onze samenleving meer aanleiding tot het ervaren van gevoelens van 'erbij horen'. De verklaring voor de samenhang zou gevonden kunnen worden in de wederzijdse ondersteuning bij alledaagse probleempjes en bij eventueel grotere problemen, waardoor cumulatie van spanningen en gevoelens van niet-welbevinden tot op zekere hoogte kunnen worden voorkomen. Anderzijds kan een verklaring gezocht worden in de aan de partnerrelatie als regel verbonden grotere mate van gemeenschappelijkheid en intimiteit.

In deze paragraaf willen we enkele gegevens uit het onderhavige onderzoek presenteren over de intensiteit van eenzaamheid zoals deze in dit onderzoek is vastgesteld, en de samenhang tussen sociale kenmerken en eenzaamheid.

Voor de bepaling van de intensiteit van eenzaamheid is een acht-puntsschaal gebruikt (zie hoofdstuk 4, §4.1). In tabel 5.1 is het relatieve aantal ondervraagden aangegeven dat met 0 of 1 uitspraken in de schaalrichting instemt, met 2, 3 of 4 uitspraken instemt, en met 5 of meer uitspraken instemt. Ook is de gemiddelde score op de acht-puntsschaal vermeld (de minimale score is 0, de maximale score is 7). We zagen reeds dat relatief weinig ondervraagden zeer sterk eenzaam zijn. De volgende gegevens zijn vast te stellen. 158 ondervraagden (37.8 %) stemden met maximaal één eenzaamheidsuitspraak min of meer in. 145 ondervraagden (34.7 %) stemden (min of meer) in met twee, drie of vier uitspraken. Een score op de schaal van 5 of hoger is vast te stellen voor 115 ondervraagden (27.5 %); dat wil zeggen dat deze ondervraagden met minstens vijf van de elf voorgelegde eenzaamheidsuitspraken min of meer instemden.

Door de ondervraagden uit te splitsen naar verschillende categorieën van burgerlijke staat, sexe, samenstelling van het huishouden (\*1), en leeftijd van de ondervraagden, kunnen we voor elk van de categorieën de verdeling over verschillende schaalscores en de gemiddelde intensiteit van eenzaamheid bepalen. Ook deze gegevens zijn in tabel 5.1 opgenomen. De gescheidenen en verweduwdenscoren

Tabel 5.1 Intensiteit van eenzaamheid naar samenstelling van het huishouden, burgerlijke staat, sexe en leeftijd

	N	0-1	2-4	>5	gem.	s.d.	afw.*
		%	%	%			
<u>Burgerlijke staat</u>							
Ongehuwd	97	41.2	37.1	21.6	2.5	2.3	.2
Gehuwd	102	51.0	29.4	19.6	2.2	2.1	-.2
Gescheiden	127	28.3	36.2	35.4	3.4	2.5	.3
Weduwstaat	92	32.6	35.9	31.5	3.1	2.3	-.4
<u>Sexe</u>							
Man	212	34.4	35.8	29.7	3.0	2.3	.2
Vrouw	206	41.3	33.5	25.2	2.7	2.4	-.2
<u>Samenstelling huishouden</u>							
In ouderlijk gezin	35	48.6	31.4	20.0	2.3	2.3	-.3
Met partner, geen kdr.	82	48.8	36.6	14.6	2.1	2.0	-.7
Met partner en kdr.	99	46.5	32.3	21.2	2.3	2.2	-.5
Geen partner, met kdr.	59	35.6	30.5	33.9	3.3	2.6	.4
Woont alleen	135	23.0	38.5	38.5	3.6	2.4	.6
<u>Leeftijd</u>							
20 - 29 jaar	92	47.8	35.9	16.3	2.2	2.2	-.6
30 - 39 jaar	92	37.0	35.9	27.2	2.8	2.4	-.0
40 - 49 jaar	75	38.7	32.0	29.3	2.9	2.5	.1
50 - 59 jaar	60	28.3	33.3	38.3	3.4	2.5	.5
60 - 69 jaar	56	39.3	30.4	30.4	2.9	2.4	.2
70 jaar en ouder	43	27.9	41.9	30.2	3.1	2.2	.2
Totaal	418	37.8	34.7	27.5	2.8	2.4	0

\* Afwijking van gemiddelde gecontroleerd voor de andere kenmerken; N= 410; F= 1.4, df= 95,  $p < .05$ , multipele  $r = .32$ ; Beta voor burgerlijke staat .11, voor sexe .08, voor samenstelling huishouden .23, en voor leeftijd .15

gemiddeld hoger op de eenzaamheidsschaal dan de gehuwden en de ongehuwden. Ongeveer één op de drie gescheidenen en verweduwdens scoort 5 of hoger op de schaal, en ongeveer één op de vijf gehuwden en de ongehuwden scoort 5 of hoger op de schaal. De mannen scoren gemiddeld iets hoger op de eenzaamheidsschaal dan de vrouwen; het verschil in gemiddelde eenzaamheid is klein. Grotere verschillen zien we wanneer we de ondervraagden onderscheiden naar de samenstelling van het huishouden. Het laagste gemiddelde (namelijk 2.1) vinden we onder degenen die met een partner samenwonen zonder dat kinderen deel uitmaken van het huishouden. Ook de gemiddelden voor degenen die met een partner en met kinderen samenwonen en voor de ongehuwden die in het ouderlijk gezin wonen, zijn relatief laag (respectievelijk 2.3 en 2.3). Relatief hoge gemiddelden vinden we binnen de categorie van degenen die zonder partner en met kinderen wonen (de alleenstaande ouders; gem. = 3.3) en onder de alleenwonenden (gem. = 3.6). Gemeten aan het maximale bereik van de schaal, 7, zijn deze gemiddelden niet extreem hoog (\*2). Verschillen in leeftijd zijn van minder belang; iets hogere gemiddelde scores vinden we onder 50 tot 60-jarigen en onder 70-plussers. Een lagere score is te constateren bij de jongsten.

De verschillende sociale kenmerken zijn niet onafhankelijk van elkaar. Zo zijn bijvoorbeeld weduwen en weduwnaren gemiddeld ouder dan de ondervraagden met een andere burgerlijke staat; ook wonen de weduwen en weduwnaren vaak alleen. Met behulp van multi-variate analyse kunnen we een schatting verkrijgen van de betekenis van elk van de kenmerken, gecontroleerd voor de andere sociale kenmerken. Uit variantieanalyse (ANOVA) blijkt dat de gemiddelde eenzaamheid significant verschillend is tussen de onderscheiden categorieën van samenstelling van het huishouden ( $F = 4.0$ ,  $df = 4$ ,  $p < .01$ ). Verschillen in burgerlijke staat ( $F = 1.2$ ,  $df = 3$ ,  $p > .05$ ), sexe ( $F = 2.4$ ,  $df = 1$ ,  $p > .05$ ), en in leeftijd ( $F = 1.1$ ,  $df = 5$ ,  $p > .05$ ) zijn niet significant van betekenis, evenmin als de interacties tussen de verschillende kenmerken. In de laatste kolom van de tabel is de voor de andere sociale kenmerken gecontroleerde afwijking van het gemiddelde vermeld. Over het geheel genomen en gerelateerd aan de schaalscore zijn deze afwijkingen klein. De grootste afwijkingen vinden we voor de categorieën van de samenstelling van het huishouden; degenen die met een partner samenwonen zijn gemiddeld minder eenzaam dan degenen die niet met een partner samenwonen (het maximale contrast is een verschil van 1.3 op de schaal). Verder zijn de ondervraagden in de leeftijd van 20 tot en met 29 jaar gemiddeld relatief zwak eenzaam, terwijl de 50 tot en met 59-jarigen gemiddeld relatief sterk eenzaam zijn.

Samenvattend, de samenstelling van het huishouden van de ondervraagden discrimineert als enige van de onderzochte sociale kenmerken significant tussen relatief zwak eenzamen en sterk eenzamen. Vooral de ondervraagden die met een partner samenwonen, zijn gemiddeld relatief zwak eenzaam.

Vooruitlopend op de resultaten van de toetsing van hypothese 1 in §5.2, kunnen we nu reeds stellen dat het samenwonen met een partner duidt op de aanwezigheid van een sterk ondersteunende relatie. Daarmee kan het samenwonen met een partner als een indirecte aanwijzing beschouwd worden voor één van de aspecten van de kwaliteit van de gerealiseerde relaties die de kans op eenzaamheid verkleint. Of voor elke ondervraagde de relatie met de partner waarmee men samenwoont deze betekenis heeft, en welke betekenis relaties hebben anders dan met de partner in het huishouden, is daarmee nog niet vastgesteld. In §5.2 gaan we dan ook nader in op de betekenis van de partner waarmee men samenwoont, en op de betekenis van relaties met een partner waarmee men niet samenwoont, familieleden, vrienden en vriendinnen en andere primaire relaties.

## §5.2 DE KWALITEIT VAN HET RELATIENETWERK GERELATEERD AAN EENZAAMHEID

In hoofdstuk 1 (§1.1.1) werd de opvatting weergegeven dat eenzaamheid een ervaring is die zal kunnen ontstaan wanneer de kwaliteit van de gerealiseerde relaties gering is. We formuleerden als hypothese 1:

De kwaliteit van het gerealiseerde netwerk van relaties (c.q. de intensiteit van de ondersteuning die binnen primaire relaties verkregen wordt) hangt negatief samen met de intensiteit van de eenzaamheid.

We deze hypothese uit in verschillende deelhypothesen (§5.2.1). Dit doen we op zo'n wijze dat de formuleringen van deze deelhypothesen aansluiten bij de opzet van het uitgevoerde onderzoek. Vervolgens toetsen we de deelhypothesen (§5.2.2). De resultaten bespreken we in §5.2.3.

### §5.2.1 Uitwerking van de eerste hypothese

Onze aanpak richt zich ondermeer op een beschrijving van de kwaliteit van het relatienetwerk door de ondersteunende inhoud van verschillende relaties vast te leggen, en de intensiteit van deze ondersteuning te relateren aan die van eenzaamheid. Met de tien vragen naar positieve, inhoudelijke aspecten binnen de (maximaal) acht nauwste relaties, menen we binnen deze relaties onderscheidingen te kunnen maken naar ondersteunende kwaliteit. Eerst gaan we na of de intensiteit van steun binnen de meest-ondersteunende relatie van de nauwste relaties van betekenis is, en formuleren hypothese 1-1:

De intensiteit van steun binnen de meest-ondersteunende nauwste relatie hangt negatief samen met de intensiteit van de eenzaamheid.

Zoals uiteengezet is (hoofdstuk 4, §4.2.5), achten we het echter mogelijk dat de ondersteuning binnen een relatie niet volledig is beschreven met de vragen naar ondersteuning. Zo hebben we vragen gesteld die van toepassing geacht kunnen worden op de ondersteuning binnen allerlei typen relaties, waarbij we wellicht voorbijgegaan zijn aan de specifieke inhoud van een partnerrelatie. Vaak wordt verondersteld en aannemelijk gemaakt dat een sterk-ondersteunende partnerrelatie kwalitatief gezien een unieke relatie is (Argyle & Furnham, 1983; Berger & Kellner, 1977; Lieberman, 1982; Saal, 1985; Weeda, 1984). We formuleren daarom hypothese 1-2:

Wanneer de meest-ondersteunende relatie uit het netwerk een partnerrelatie is, is de intensiteit van de eenzaamheid geringer.

Zoals gerapporteerd is in hoofdstuk 3 (§3.3.4), is er een aanzienlijk aantal ondervraagden met een partner die geen huwelijkspartner is. We veronderstellen dat niet het kenmerk 'niet of wel samenwonen met de partner' of het kenmerk 'niet of wel gehuwd' van betekenis is, maar de kwaliteit van de relatie. We zullen deze veronderstelling controleren door na te gaan of een onderscheid tussen ondervraagden met een huwelijkspartner, een partner waarmee men ongehuwd samenwoont, en een partner waarmee men niet samenwoont (een LAT-relatie) van betekenis is voor het ervaren van eenzaamheid; we verwachten geen verschil aan te treffen in gemiddelde intensiteit van eenzaamheid tussen de onderscheiden categorieën ondervraagden, gegeven eenzelfde intensiteit van steun binnen de relatie.



In hoofdstuk 1 hebben we uiteengezet dat de steun binnen verschillende primaire relaties uit het netwerk van betekenis kan zijn voor het ervaren van eenzaamheid. Voor het onderzoeken van deze samenhang formuleren we hypothese 1-3:

De intensiteit van het totaal van de steun binnen de acht relaties uit het primaire netwerk waarmee men de nauwste banden heeft, hangt negatief samen met de intensiteit van de eenzaamheid.

We stelden voor (hoofdstuk 2, §2.2.5) de steun binnen de acht nauwste relaties te sommeren. De som wordt bepaald door eerst binnen elk van de nauwste relaties het aantal ondersteunende aspecten op te tellen. De som van steun binnen elk van de relaties wordt vervolgens opgeteld om een score voor de totale steun binnen de nauwste relaties van een ondervraagde vast te stellen. Somming van de steun binnen de acht relaties waarmee men de nauwste banden heeft, is een additieve transformatie van de gegevens van de steun binnen afzonderlijke relaties tot één indicator van steun binnen deze relaties. Een additieve transformatie veronderstelt dat elk ondersteunend element in elke relatie van betekenis is, en bijdraagt aan de samenhang tussen de totaal van het netwerk verkregen steun en eenzaamheid (Cantor, 1979). Achterliggend idee is dat er geen 'verzadigingspunt' is: méér steun is altijd beter. De samenhang tussen steun en eenzaamheid moet dan ook negatief lineair zijn, wil deze additieve transformatie de meest geschikte zijn. Met als uitgangspunt de gegevens uit de matrix  $XY(i,j)$  van de tien aspecten van ondersteuning binnen de (maximaal) acht nauwste relaties, kunnen we van additiviteit spreken wanneer bij een toename van het aantal relaties  $j$  dat ondersteunend is ten aanzien van aspect  $i$  de kans op eenzaamheid afneemt, en wanneer bij een toename van het aantal ondersteunende aspecten  $i$  in elk van de relaties  $j$  de kans op eenzaamheid afneemt.

De keuze voor een additieve transformatie is betwistbaar. Zo zou ook gekozen kunnen worden voor een benadering waarin de steun binnen de relatie met één vertrouwenspersoon centraal staat. In dat geval wordt verondersteld dat met name de ondersteuning in de relatie met een vertrouwenspersoon bijdraagt aan het welbevinden van het individu. Dat de aanwezigheid van een vertrouwenspersoon van betekenis is (met name wanneer het een partner is), is in verschillende onderzoeken aangetoond (zie ondermeer Berkman & Syme, 1979; Gove, 1972; House, Robbins & Metzner, 1982; De Jong-Gierveld, 1984; Knipscheer, 1980; Kobrin & Hendershot, 1977; Lieberman, 1982; Lowenthal & Haven, 1968; Ormel, 1980). Ook wij zijn hier vanuit gegaan en formuleerden hiervoor hypothese 1-2.

Er zijn echter redenen om de nadruk op één vertrouwenspersoon te nuanceren. De eerste reden is dat de relatie met één vertrouwenspersoon een kwetsbare is (Hammer, 1983; Longino & Lipman, 1981): door bijvoorbeeld (echt-)scheiding of overlijden (van de partner) of verhuizing (van een vriend of vriendin) kan deze relatie beëindigd worden of sterk aan betekenis inboeten. Een tweede reden is dat het niet waarschijnlijk wordt geacht dat één relatie in alle omstandigheden adequaat tegemoet kan komen aan allerlei voor het individu van belang zijnde behoeften (Hirsch, 1981; Langeveld, 1985; Thoits, 1982; Wilcox, 1981). Een benadering die meer gewicht geeft aan verschillende relaties, zoals de additieve, wordt dan ook als juister gezien.

In plaats van een additieve benadering of een benadering die een vertrouwenspersoon centraal stelt, wordt ook wel gekozen voor een zogenaamde compensatorische benadering. Het uitgangspunt in deze benadering is dat binnen relaties bepaalde 'taken' vervuld dienen te worden. Wanneer een relatie geen of te weinig steun geeft, kunnen andere relaties de steun aanvullen. Daarbij is het slechts noodzakelijk dat deze compensatie plaats vindt tot een bepaald nivo bereikt is: de steun die boven dit nivo gegeven wordt, draagt niet meer bij aan een verkleining van de kans op eenzaamheid. Ten aanzien van (elk aspect van) ondersteuning is er dus een verzadigingspunt dat meer of minder snel bereikt wordt.

De keuze voor een additieve benadering is nog vanwege een tweede reden betwistbaar. In de additieve benadering worden namelijk verschillende typen relaties, zoals relaties met vrienden of vriendinnen, met familieleden en met de partner, als gelijkwaardig en daarmee als onderling substitueerbaar aangemerkt. Echter, soms wordt wel betoogd dat verschillende typen relaties specifieke functies vervullen. Familieleden zouden van belang zijn waar het langdurende hulp betreft, burens zouden van belang zijn in situaties waar direct hulp geboden moet worden (Litwak & Szelenyi, 1969). Relaties met kennissen, vrienden of vriendinnen zouden toegang kunnen geven naar een wijder netwerk van ondersteunende relaties, bijvoorbeeld wat betreft het verkrijgen van informatie (Oosterbaan & Zeldenrust, 1985). Ook zijn vrienden of vriendinnen van belang doordat men als gelijken, in dezelfde levensomstandigheden verkerenden, kan praten over problemen die in een bepaalde levensfase voorkomen (Cantor, 1979). Vrienden- of vriendinnenrelaties zijn op vrije keuze gebaseerd, in tegenstelling tot het meer verplichte karakter van familierelaties; dit aspect zou maken dat deze relaties een eigen plaats binnen een netwerk innemen (Dykstra, 1987b). Het onderscheid tussen familieleden en niet-familieleden (burens, kennissen, vriend-

en, vriendinnen) wordt dan ook vaak gehanteerd in het onderzoek naar ondersteuning binnen primaire relaties (zie bijvoorbeeld Brannen, 1985; Knipscheer, 1980).

Het controleren van de veronderstelde (lineaire) additiviteit van de samenhang tussen steun en eenzaamheid krijgt bij de toetsing van hypothese 1-3 ruime aandacht.

Behalve de ondersteuning binnen de acht nauwste relaties, kan ook de ondersteuning binnen andere primaire relaties van betekenis zijn. Zoals gebleken is in hoofdstuk 4 (§4.2.1) hebben verschillende ondervraagden een netwerk van meer dan acht primaire relaties. Over de steun binnen deze relaties hebben we echter geen gegevens verzameld. Het aantal genoemde primaire relaties zou, aanvullend op de gegevens over de steun binnen de acht nauwste relaties, een indicatie kunnen zijn van de ondersteuning die van het primaire netwerk verkregen wordt. We veronderstellen daarom (hypothese 1-4):

Naarmate men meer relaties genoemd heeft in antwoord op de eerste vraag waarmee de primaire relaties geïdentificeerd zijn, is de intensiteit van de eenzaamheid geringer.

### §5.2.2 Toetsing van de deelhypothesen

Hypothese 1-1 veronderstelt dat de intensiteit van de steun binnen de meest-ondersteunende van de nauwste relaties negatief samenhangt met de intensiteit van eenzaamheid. Op een schaal met een bereik van 0 tot 10 is de gemiddelde intensiteit van de steun binnen de meest-ondersteunende relatie 8.1; veel ondervraagden hebben op z'n minst één relatie die gekenmerkt wordt door veel ondersteunende aspecten. Van de ondervraagden die weinig steun verkrijgen van de meest-ondersteunende relatie weten we dat zij (als gevolg van de hiërarchische rangschikking van de relaties) in totaal weinig steun van hun netwerk van nauwste relaties krijgen. Van de overige ondervraagden is dat met deze gegevens nog niet bekend; zij kunnen zowel in totaal relatief weinig als relatief veel steun verkrijgen, afhankelijk van de steun binnen de overige nauwste relaties.

Uit tabel 5.2 blijkt dat de intensiteit van steun binnen de meest-ondersteunende relatie van betekenis is voor de kans op eenzaamheid. De ondervraagden van wie binnen de meest-ondersteunende nauwste relatie weinig steun aanwezig is, namelijk 4 of minder op de schaal met een bereik van 0 tot 10, zijn gemiddeld het sterkst eenzaam. De ondervraagden met een meest-ondersteunende relatie die een intensiteit van steun van 5 of 6 heeft, nemen een middenpositie

Tabel 5.2 Gemiddelde eenzaamheid naar intensiteit van de ondersteuning binnen de meest-ondersteunende relatie (N= 418)

intensiteit steun	N	eenzaamheid	
		gem.	s.d.
0 - 4	22	5.0	2.1
5 - 6	51	3.7	2.3
7	53	2.7	2.4
8	68	2.8	2.2
9	135	2.6	2.5
10	89	2.2	2.1

in wat betreft gemiddelde eenzaamheid. Ondervraagden die binnen de meest-ondersteunende relatie steun verkrijgen met een intensiteit van 7 of meer, zijn gemiddeld relatief zwak eenzaam. De samenhang tussen de steun binnen de meest-ondersteunende relatie en eenzaamheid kan uitgedrukt worden in een correlatie; deze is  $-.27$  ( $p < .001$ ). Hypothese 1-1 wordt dus ondersteund door de resultaten van het empirisch onderzoek.

Met de intensiteit van de steun hebben we waarschijnlijk niet alle relevante aspecten van de kwaliteit van de relaties vastgelegd. Daarom formuleerden we hypothese 1-2, die betrekking heeft op het type van de meest-ondersteunende relatie. We veronderstelden dat wanneer de meest-ondersteunende relatie een partnerrelatie is, de kans op eenzaamheid kleiner is dan wanneer deze relatie van een ander type is.

In tabel 4.12 hebben we de verdeling van de typen relaties gegeven over de verschillende gerangschikte nauwste relaties. De gegevens uit deze tabel geven aan dat voor veel ondervraagden, namelijk 197 (47.6 %, N= 414), de meest-ondersteunende een partnerrelatie is. 34 ondervraagden die wel een partnerrelatie hebben, hebben door middel van beantwoording van de tien vragen naar ondersteuning aangegeven dat de partnerrelatie niet de meest-ondersteunende relatie is, terwijl één ondervraagde de partnerrelatie niet tot de nauwste relaties rekende. Voor de ondervraagden die een partnerrelatie

hebben, is deze dus vaak een heel belangrijke relatie temidden van de andere (nauwste) relaties. Uit de gegevens blijkt dat dit zowel geldt voor de gehuwd en ongehuwd samenwonenden als voor degenen die een LAT-relatie hebben (van respectievelijk 90.0 %, 84.8 % en 75.5 % blijkt de partner de meest-ondersteunende relatie te zijn; n respectievelijk 100, 79 en 53; het verschil is niet significant:  $\chi^2 = 5.7$ ,  $df = 2$ ,  $p > .05$ ). Voor degenen van wie de partner niet de meest-ondersteunende is, is de meest-ondersteunende vaak een (schoon-)zoon of dochter ( $n = 73$ ), een (schoon-)ouder ( $n = 36$ ), een ander familielid ( $n = 46$ ), of een vriend of vriendin ( $n = 44$ ). Relaties met burens, kennissen, collega's, en dergelijke, zijn niet vaak de meest-ondersteunende relatie ( $n = 17$ ).

Eerst gaan we na of het onderscheid naar type van de relatie van betekenis is voor de intensiteit van de eenzaamheid, aanvullend op de gegevens over de intensiteit van steun in de meest-ondersteunende relatie. Als typen van relaties onderscheiden we een relatie met de partner waarmee men niet samenwoont, een relatie met de partner waarmee men ongehuwd samenwoont, een relatie met de partner waarmee men gehuwd samenwoont, een relatie met een (schoon-)ouder, een relatie met een (schoon-)dochter of -zoon, een relatie met een ander familielid en een relatie met een vriend(-in). Ondervraagden die een ander type relatie als meest-ondersteunende relatie hebben, worden niet in de analyse betrokken. We hebben een variantieanalyse (ANOVA) uitgevoerd, waarbij de intensiteit van de steun binnen de relatie als covariaat is opgenomen. De resultaten van deze analyse zijn in tabel 5.3 opgenomen.

De resultaten geven aan dat de ondervraagden van wie de meest-ondersteunende relatie de partnerrelatie is, gemiddeld minder eenzaam zijn dan de overige ondervraagden. Het verschil varieert tussen één en twee punten op de eenzaamheidsschaal. Zowel tussen de eerst genoemden onderling als tussen de overigen onderling, zijn de verschillen in gemiddelde eenzaamheid gering (respectievelijk  $F = .3$ ,  $p > .05$  en  $F = .3$ ,  $p > .05$ ). Met andere woorden, wanneer de meest-ondersteunende relatie de relatie met de partner is, is niet van betekenis of men gehuwd samenwoont, ongehuwd samenwoont, of niet samenwoont met de partner (\*3); wanneer de meest-ondersteunende relatie niet de of een partnerrelatie is, is niet van betekenis of men een (schoon-)ouder, een (schoon-)zoon of dochter, een ander familielid of een vriend(-in) als meest-ondersteunende relatie heeft. Of de meest-ondersteunende relatie als een vriend(-in) getypeerd is of als een familielid getypeerd is, heeft dus geen nadere betekenis voor de kans op het ervaren van eenzaamheid (zie ook Van Tilburg, in press a).

Tabel 5.3 Afwijking ten opzichte van gemiddelde eenzaamheid voor ondervraagden met een verschillend type meest-ondersteunende relatie (n= 395)

	N	afw.	afw.*
Partnerrelatie, niet samenwonend	40	-.9	-.8
Partnerrelatie, ongehuwd samenwonend	66	-.6	-.5
Partnerrelatie, gehuwd samenwonend	90	-.8	-.6
Relatie met (schoon-)ouder	36	.7	.6
Relatie met (schoon-)dochter/zoon	73	.6	.5
Relatie met ander familielid	46	1.1	.9
Vriend(inn)enrelatie	44	.5	.5

$F = 7.7$ ,  $df = 7$ ,  $p < .001$ , multiële  $r = .35$

\* Afwijking van gemiddelde gecontroleerd voor intensiteit steun

In de nu gerapporteerde analyse veronderstellen we dat ondervraagden die geen partnerrelatie hebben tot eenzelfde categorie gerekend kunnen worden als degenen die wel een partnerrelatie hebben, maar waarvan deze niet de meest-ondersteunende relatie is. Reden hiervoor is dat we de kwaliteit van de relatie als uitgangspunt nemen, en aannemen dat de partnerrelatie alleen een hoge kwaliteit heeft wanneer deze de meest-ondersteunende is. Deze veronderstelling hebben we willen controleren. In tabel 5.4 zijn de resultaten van een variantieanalyse gepresenteerd waarbij onderscheid gemaakt wordt tussen ondervraagden waarvan de partnerrelatie de meest-ondersteunende is, ondervraagden die een partnerrelatie hebben die niet de meest-ondersteunende is, en de ondervraagden zonder partnerrelatie.

Uit de gepresenteerde gegevens kunnen we concluderen dat de partnerrelatie vooral een specifieke, eenzaamheidsverminderende betekenis heeft indien het een zeer sterk ondersteunende relatie is. Ondervraagden met een dergelijke relatie scoren gemiddeld ruim een punt lager op de eenzaamheidsschaal dan de andere ondervraagden. De gemiddelde eenzaamheid voor ondervraagden zonder een partnerrelatie en voor ondervraagden met een partnerrelatie die niet de meest-ondersteunende is, is ongeveer gelijk wanneer gecontroleerd wordt

Tabel 5.4 Afwijking ten opzichte van gemiddelde eenzaamheid voor ondervraagden met een partnerrelatie als meest-ondersteunende relatie, andere ondervraagden met een partnerrelatie en ondervraagden zonder partner (N= 413)

---

	n	afw.	afw.*
Partnerrelatie is meest-ondersteunende	196	-.8	-.6
Partnerrelatie niet meest-ondersteunende	35	.5	.5
Geen partnerrelatie	182	.8	.6

---

F= 13.3, df= 2,  $p < .001$  voor het onderscheid naar type relatie;  
 F= 20.4, df= 3,  $p < .001$ , multiële  $r = .36$  voor totale vergelijking

---

\* Afwijking van gemiddelde gecontroleerd voor intensiteit steun

voor de intensiteit van de steun binnen de relatie. Dat de (intensiteit van de) gemiservaringen in deze twee verschillende situaties overeenkomsten heeft, blijkt ook uit de volgende gespreksfragmenten. Een vrouw zegt:

Ik mis een partner. Het warme zorgende om me heen. Het geborgen zijn. Samen overal op af gaan. Iemand die bij je hoort.

Een andere vrouw vertelt dat ze problemen in de relatie met haar partner heeft:

Hij heeft weinig aandacht voor me, hij luistert niet naar me en begrijpt me niet. Hij klaagt alleen maar, over allerlei dingen die hem niet bevallen. Hij vindt dat ik niks goed doe. Geeft me nooit een complimentje.

Halverwege het interview zegt een derde vrouw:

De relatie met mijn partner zou ik willen verbeteren. We moeten meer begrip voor elkaar krijgen.

De resultaten van de analyses betreffende de samenhang tussen eenzaamheid en het type van de meest-ondersteunende relatie, bevestigen de veronderstelling die als hypothese 1-2 werd geformuleerd. Wanneer er een partnerrelatie in het netwerk is en wanneer deze de meest-ondersteunende relatie is, is de kans op eenzaamheid kleiner.

Hypothese 1-3 heeft betrekking op de samenhang van de steun binnen de acht nauwste relaties en de intensiteit van de eenzaamheid. De som van de steun binnen de acht nauwste relaties, gemeten op een schaal met een bereik van 0 (minimale steun) tot 80 (maximale steun), is gemiddeld 36.7 (s.d.= 15.0). De frequentie van de op deze wijze berekende intensiteit van steun is in figuur 5.1 weergegeven. Veel ondervraagden hebben een intensiteit van steun van meer dan 20 en van minder dan 60. Uit de figuur is af te leiden dat de meeste ondervraagden naast steun binnen de meest-ondersteunende relatie nog steun binnen (een aantal) andere relaties verkrijgen. Immers, de steun binnen de meest-ondersteunende relatie kan maximaal 10 zijn; het overgrote gedeelte van de ondervraagden heeft een intensiteit van steun van groter dan 10.

Op basis van deze gegevens is het mogelijk op normatieve wijze een uitspraak te doen of de ondervraagden voldoende steun krijgen. Een maatstaf kan zijn dat individuen in hun netwerk bij voorkeur een sterk ondersteunende relatie met een vertrouwenspersoon zouden moeten hebben, en een tweede sterk ondersteunende relatie met een persoon die kan inspringen wanneer de relatie met de vertrouwenspersoon tekort schiet of beëindigd wordt. Zo'n netwerk treffen we bijvoorbeeld aan bij een mannelijke respondent:

Wanneer ik problemen zou hebben, zou ik eerst naar A. toegaan. Dat is mijn vaste partner, ze heeft zwakke en sterke kanten, maar met haar kan ik toch het meeste bepraten. Als ik bij haar niet voldoende steun vind, ga ik naar B. Dat is een hele goede vriend. Daar kan ik echt tegen leunen. Daar bespreek ik hele intieme problemen mee. Hij komt ook met dingen naar mij toe. We hebben belangstelling voor wat er bij elkaar leeft. Ze zeggen dat vrouwen kunnen ouwehoeren, maar als ik B. bel, zitten we rustig wel zo'n vier uur aan de telefoon met elkaar te kletsen.

We zagen reeds in het begin van deze paragraaf dat een aantal ondervraagden weinig steun krijgen; op basis van de gegevens uit de figuur is vast te stellen dat 21 ondervraagden (5.0 %, N= 419) een intensiteit van steun van 10 of minder verkrijgen (10 is het equivalent van de intensiteit van steun die maximaal binnen één relatie mogelijk is), terwijl nog eens 35 ondervraagden (8.4 %) een intensiteit van steun van 11 tot en met 20. Op basis van de gehanteerde norm kunnen we stellen dat 13.4 % van de ondervraagden een tekort aan ondersteuning binnen het netwerk van nauwste relaties heeft.

Deze cijfers kunnen we inhoudelijk relateren aan de gegevens die verkregen werden met de directe vraag naar ondersteuning binnen de nauwste relaties. Naast de tien vragen waarmee op indirecte wijze





de intensiteit van de steun binnen de relatie is vastgesteld, stelden we ook een directe vraag, namelijk "Hoe ondersteunend is deze relatie?" (antwoordmogelijkheden: niet, matig, sterk, zeer sterk). Uit de gegevens blijkt dat 13 ondervraagden (3.1 %) geen enkele persoon in hun naaste omgeving hebben waarvan ze de relatie beschrijven als een (sterk) ondersteunende. Verder blijken nog 22 ondervraagden (5.3 %) slechts één ondersteunende relatie te hebben, hetgeen een 'kwetsbare' situatie lijkt. De overige 384 ondervraagden hebben twee of meer (zeer) sterk ondersteunende relaties. Deze tweede bepaling geeft een iets geringer aantal ondervraagden met een 'tekort' aan ondersteuning dan de eerste bepaling.

Binnen de steekproef treffen we een, absoluut gezien, klein aantal mensen aan in een situatie van een beperkt en dus kwetsbaar ondersteunend netwerk van primaire relaties. Gerelateerd aan het aantal ondervraagde mensen gaat het echter om een aanzienlijk gedeelte, namelijk -afhankelijk van het gehanteerde criterium- tussen de 8.4 % en 13.4 % van de 419 ondervraagden. Voor een schatting van het aantal mensen in de nederlandse bevolking met een beperkt ondersteunend netwerk is een weging naar de strata van de steekproef noodzakelijk (zie hoofdstuk 3, §3.1); we komen tot respectievelijk 6.3 % en 9.8 %.

In tabel 5.5 zijn de gegevens over de schaalesscore voor intensiteit van ondersteuning binnen de nauwste relaties gerelateerd aan enkele sociale kenmerken. Aan de hand van de gepresenteerde gegevens is na te gaan of de 21 ondervraagden die in totaal een intensiteit van steun van 10 of minder hebben en de 35 ondervraagden met een intensiteit van steun tussen de 11 en 20 specifiek tot een bepaalde categorie behoren (tweede, derde en vierde kolom van de tabel). De verschillen naar burgerlijke staat zijn klein. Onder de gescheidenen zijn relatief de meeste ondervraagden met een (op basis van de door ons getrokken grenzen) niet adequaat ondersteunend netwerk, namelijk 24 (18.9 %; n= 127), en onder de gehuwden de minste, namelijk 8 (7.8 %; n= 102). Ook is er een verschil naar sexe: respectievelijk 39 (19.3 %) van de 213 mannen en 17 (8.3 %) van de 206 vrouwen hebben een normatief gezien niet adequaat ondersteunend relatienetwerk. De verschillen tussen de onderscheiden leeftijdscategorieën zijn klein, evenals die naar de samenstelling van het huishouden. De gegevens overziend, kunnen we vaststellen dat de ondervraagden met een normatief bepaald tekort aan ondersteuning in elke onderscheiden categorie voorkomen.

Wanneer we de samenhang tussen sociale kenmerken en gemiddelde ondersteuning (vijfde, zesde en zevende kolom) multi-variaat

Tabel 5.5 Intensiteit van ondersteuning binnen de nauwste relaties, naar samenstelling van het huishouden, burgerlijke staat, sexe en leeftijd

	N	<u>&lt;10</u>	11-20	<u>&gt;21</u>	gem.	s.d.	afw.*
		%	%	%			
<u>Burgerlijke staat</u>							
Ongehuwd	98	6.1	8.2	85.7	33.8	14.0	-6.2
Gehuwd	102	2.9	4.9	92.2	39.5	12.6	1.3
Gescheiden	127	6.3	12.6	81.1	35.1	16.4	-7.7
Widuwstaat	92	4.3	6.5	89.1	39.4	15.8	6.1
<u>Sexe</u>							
Man	213	8.5	9.9	81.7	33.5	15.1	-3.3
Vrouw	206	1.5	6.8	91.7	40.2	14.2	3.5
<u>Samenstelling huishouden</u>							
In ouderlijk gezin	35	2.9	8.6	88.6	36.1	14.4	2.8
Met partner, geen kdr.	83	2.4	9.6	88.0	37.1	14.2	1.1
Met partner en kdr.	99	4.0	2.0	93.9	38.6	12.4	1.2
Geen partner, met kdr.	59	0.0	8.5	91.5	38.0	14.4	-1.2
Woont alleen	135	9.6	12.6	77.8	35.5	17.5	-1.8
<u>Leeftijd</u>							
20 - 29 jaar	92	3.3	4.3	92.4	37.5	13.9	4.0
30 - 39 jaar	92	5.4	10.9	83.7	35.6	13.8	-1.1
40 - 49 jaar	75	5.3	10.7	84.0	36.5	16.1	-0.8
50 - 59 jaar	60	1.7	8.3	90.0	39.2	14.6	1.6
60 - 69 jaar	57	5.3	7.0	87.7	35.6	14.7	-3.1
70 jaar en ouder	43	11.6	9.3	79.1	36.6	18.8	-3.1
Totaal	419	5.0	8.4	86.6	36.7	15.0	0

\* Afwijking van gemiddelde gecontroleerd voor de andere kenmerken; N= 419; F= 1.4, df= 96,  $p < .05$ , multipale  $r = .33$ ; Beta voor burgerlijke staat .28, voor sexe .23, voor samenstelling huishouden .11, en voor leeftijd .17

analyseren, zijn enkele significante verschillen vast te stellen, namelijk die naar sexe ( $F = 21.2$ ,  $df = 1$ ,  $p < .001$ ) en burgerlijke staat ( $F = 4.7$ ,  $df = 3$ ,  $p < .01$ ). Mannen verkrijgen gemiddeld iets minder steun dan vrouwen (een verschil van ongeveer 7 punten op de schaal van 0 tot 80); ongehuwden krijgen relatief weinig steun (ongeveer 6 punten minder dan het gemiddelde) en verweduwd krijgen relatief veel steun (ongeveer 6 punten meer dan het gemiddelde). Het onderscheid naar de samenstelling van het huishouden is niet significant ( $F = .7$ ,  $df = 4$ ,  $p > .05$ ), evenmin als het onderscheid naar leeftijd ( $F = 1.4$ ,  $df = 5$ ,  $p > .05$ ).

De conclusie die we aan deze gegevens kunnen verbinden is dat de verschillen in verkregen ondersteuning samenhangen met de onderzochte sociale kenmerken. Wanneer we de gegevens over deze samenhangen vergelijken met die tussen eenzaamheid en de sociale kenmerken (gepresenteerd in tabel 5.1), zien we overeenkomsten. Zo stelden we vast dat de gehuwden en ondervraagden in weduwstaat relatief gemiddeld minder eenzaam zijn; binnen deze categorieën kunnen we ook gemiddeld relatief een intensere ondersteuning binnen de nauwste relaties vaststellen. Deze overeenkomst tussen de samenhang tussen sociale kenmerken en eenzaamheid en de samenhang tussen sociale kenmerken en intensiteit van ondersteuning kunnen we ook vaststellen voor het onderscheid naar sexe en naar de samenstelling van het huishouden. Voor de meeste kenmerken bestaat dus een tendens in dezelfde richting: categorieën ondervraagden die gemiddeld relatief sterker eenzaam waren, verkrijgen minder steun, en omgekeerd. Dit verband kunnen we nauwkeuriger bepalen door gegevens over de intensiteit van ondersteuning en eenzaamheid van individuele ondervraagden te analyseren.

In deze studie staat niet centraal of de ondervraagden op basis van onze normen een tekort aan steun hebben, maar staat centraal of zij zelf hun situatie rond relaties evalueren als een situatie van een te geringe kwaliteit. Daarom gaan we nu in op de samenhang tussen de intensiteit van de steun binnen de nauwste relaties en de intensiteit van de ervaren eenzaamheid, en toetsen hypothese 1-3.

Als maat voor de samenhang tussen beide gegevens gebruiken we de correlatie. Deze is  $-.30$  ( $p < .001$ ). De samenhang is significant en in de verwachte richting. Wanneer de intensiteit van de ondersteuning binnen de acht nauwste relaties groter is, is de kans op eenzaamheid kleiner. Deze samenhang kan geïllustreerd worden door een samenvatting van het verhaal van een jonge ondervraagde:

Hij vertelt dat hij ervan geschrokken is dat hij geen enkele vriend heeft. De vrienden van zijn opleiding is hij kwijt geraakt omdat ieder z'n eigen weg gegaan is. In dezelfde tijd is

hij gaan samenwonen, nu zit hij veel thuis samen met zijn vriendin. Rustig thuis te zijn, vind hij prettig vanwege zijn drukke baan. Maar hij voelt toch wel een leegte en isolement. Alles draait om zijn vriendin; ze hebben het meeste contact met haar familie en bezoeken leggen ze altijd samen af. Hij werkt op een kleine afdeling van een groot bedrijf. Op zijn werk heeft hij ook niet veel contacten. De sfeer is niet prettig, veel ellebogenwerk. Daardoor raakt hij ook daar geïsoleerd.

Er is dus een samenhang tussen de intensiteit van de steun binnen de maximaal acht nauwste relaties en de intensiteit van eenzaamheid. We constateerden hiervoor al dat de steun binnen de meest-ondersteunende van betekenis is. Bij een nadere toetsing van hypothesen 1-3 willen we daarom vooral aandacht besteden aan de betekenis van relaties, naast die van de meest-ondersteunende. In §5.2.1 stelden we daarom voor de lineaire additiviteit te onderzoeken.

Om de lineariteit van de samenhang te beoordelen, hebben we de respondenten verdeeld in tien decielen (ongeveer even grote categorieën gebaseerd op de frequentieverdeling van de intensiteit van de ondersteuning). Binnen elk deciel is de gemiddelde intensiteit van de eenzaamheid bepaald. In tabel 5.6 zijn de resultaten van deze analyse opgenomen. Uit de gegevens kunnen we afleiden dat met name de respondenten uit het eerste deciel, die een intensiteit van steun tussen de 0 en 15 verkrijgen, gemiddeld relatief sterk eenzaam zijn. De respondenten uit het tweede, derde en vierde deciel scoren ook relatief hoog, namelijk 4.9 op een schaal met een bereik van 0 tot en met 7; de onderlinge verschillen tussen deze drie decielen en de verschillen ten opzichte van de hogere decielen zijn echter gering. Ook tussen de vijfde tot en met tiende decielen zijn alleen geringe variaties in de gemiddelde intensiteit van de eenzaamheid te herkennen. Een voorlopige conclusie kan zijn dat de lineaire additiviteit van de steun in relaties tot op zekere hoogte geldt. Méér steun uit het netwerk verkleint de kans op eenzaamheid; de sterkte van dit verband lijkt met het toenemen van de steun af te nemen (zie ook Van Tilburg, in press b).

Een nauwkeuriger inzicht kunnen we verkrijgen door de samenhang te onderzoeken tussen de intensiteit van eenzaamheid en de gegevens uit de matrix  $XY(i,j)$  van de tien aspecten van ondersteuning binnen de acht nauwste relaties.

Voor elk van de tien ondersteunende aspecten zijn we nagegaan hoeveel van de acht relaties gekenmerkt worden door het betreffende aspect. Vervolgens is de gemiddelde eenzaamheid berekend van de categorie van ondervraagden die nul relaties hebben die ondersteu-

Tabel 5.6 Gemiddelde eenzaamheid naar intensiteit van de steun binnen de acht nauwste relaties\* (N= 418)

N	intensiteit steun	eenzaamheid	
		gem.	s.d.
37	0 - 15	4.9	2.1
47	16 - 24	3.4	2.2
37	25 - 28	3.2	2.6
43	29 - 32	3.0	2.5
38	33 - 36	2.4	2.0
37	37 - 39	2.9	2.2
52	40 - 44	2.2	2.3
37	45 - 49	2.7	2.2
44	50 - 55	2.0	2.3
46	56 - 77	2.0	2.3

Toets op gemiddelde:  $F = 5.8$ ,  $p < .001$

Toets op lineariteit:  $F = 1.7$ ,  $p > .05$

\* Intensiteit gecategoriseerd naar decielen frequentieverdeling

nend zijn ten aanzien van een aspect. Ook de gemiddelde eenzaamheid van de overige ondervraagden (de categorie van ondervraagden die één of meer relaties hebben die ten aanzien van dat aspect ondersteunend zijn) is berekend. Getoetst is of de gemiddelden verschillen. Daarna is vergeleken tussen enerzijds ondervraagden met nul of één relaties en anderzijds de ondervraagden met twee of meer relaties die ten aanzien van dat aspect ondersteunend zijn. Door voortzetting van deze procedure zijn voor elk aspect acht vergelijkingen uitgevoerd. In tabel 5.7 zijn respectievelijk opgenomen: het gemiddelde van de categorie met weinig steunende relaties (de eerste regel, aangeduid met <), het gemiddelde van de categorie met meer ondersteunende relaties (de tweede regel, aangeduid met >), en de t-waarden van de vergelijkingen (de derde regel).

De tabel kan als volgt gelezen worden. We geven een voorbeeld voor het eerste aspect. De 50 ondervraagden zonder een relatie die

Tabel 5.7 Gemiddelde eenzaamheid van ondervraagden met minder dan j ondersteunende relaties (<), j of meer (>), t-waarden van de vergelijking tussen beide categorieën, voor verschillende aspecten van steun (N= 418)

	j	1	2	3	4	5	6	7	8
1 Veilig voelen bij	<	3.2	3.1	3.2	3.0	3.1	3.0	3.0	2.9
	>	2.8	2.8	2.6	2.7	2.5	2.4	2.3	2.2
	t	1.3	1.2	2.3	1.6	2.6	2.5	2.6	2.3
2 Geven om	<		4.1	3.8	3.6	3.5	3.3	3.2	3.1
	>	2.8	2.7	2.7	2.6	2.5	2.3	2.3	2.2
	t		3.1	3.5	3.7	4.2	4.3	3.8	3.5
3 Aangehaald worden	<	4.0	3.4	3.2	3.1	3.0	2.9	2.9	2.9
	>	2.6	2.5	2.4	2.4	2.3	2.3	2.2	2.3
	t	4.3	3.6	3.4	3.0	2.7	2.1	2.2	1.5
4 Stomm. laten merken	<	3.0	2.9	2.9	2.9	2.9	2.9	2.8	2.8
	>	2.6	2.6	2.6	2.5	2.1	2.2	2.5	
	t	1.7	1.5	1.3	1.2	2.1	1.8	.7	
5 Helpen kl. dingen	<	3.9	3.4	3.2	3.0	2.9	2.9	2.9	2.9
	>	2.6	2.5	2.4	2.4	2.4	2.2	2.3	
	t	4.4	3.9	3.8	2.4	1.6	1.8	1.2	
6 Gevoelens k. delen	<	4.7	4.0	3.4	3.2	3.1	3.0	3.0	2.9
	>	2.7	2.6	2.6	2.5	2.3	2.1	1.7	1.9
	t	4.3	4.9	3.5	3.3	3.5	3.4	3.8	2.2
7 In tranen k. gaan	<	3.3	3.3	3.1	3.1	3.1	3.0	3.0	2.9
	>	2.7	2.6	2.6	2.4	2.3	2.1	2.0	1.7
	t	2.2	2.7	2.3	3.0	3.3	3.4	3.2	3.1
8 Goede raad krijgen	<	3.4	3.6	3.5	3.3	3.2	3.2	3.0	2.9
	>	2.8	2.7	2.6	2.5	2.5	2.3	2.3	2.2
	t	1.7	3.0	3.4	3.2	3.0	3.8	2.9	2.2
9 Hulp kunnen krijgen	<		4.8	4.2	3.6	3.4	3.3	3.1	3.0
	>	2.8	2.6	2.6	2.5	2.4	2.3	2.3	2.3
	t		5.4	5.3	4.1	4.1	4.3	3.3	2.4
10 Men zal meegaan	<	3.7	3.3	3.3	3.2	3.2	3.1	3.0	2.9
	>	2.7	2.7	2.6	2.5	2.4	2.2	2.2	2.2
	t	2.3	1.9	2.5	2.9	3.5	3.6	2.6	2.0

gekenmerkt wordt door het aspect 'veilig voelen' scoren gemiddeld 3.2 op de eenzaamheidsschaal (s.d.= 2.5), de 368 ondervraagden met één of meer relaties die gekenmerkt worden door dit aspect scoren gemiddeld 2.8 (s.d.= 2.4). Voor de vergelijking van de gemiddelde eenzaamheid in beide categorieën is een t-waarde vastgesteld van 1.3; deze t-waarde is op de derde regel van de eerste cel van de tabel opgenomen. De eerst genoemde categorie ondervraagden is gemiddeld sterker eenzaam dan de als tweede genoemde categorie, maar het verschil is niet significant ( $p > .05$ ).

Uit de gegevens opgenomen in de eerste rij van de tabel blijkt dat de ondervraagden zonder ondersteunende relaties voor dat aspect ( $j < 1$ ) gemiddeld het sterkst eenzaam zijn. De gemiddelde eenzaamheid in deze rij daalt; dat betekent dat het hebben van meer ondersteunende relaties samengaat met gemiddeld zwakkere eenzaamheid. Het laatste gegeven van deze rij is gebaseerd op een groot gedeelte van de ondervraagden, zodat het gerapporteerde gemiddelde het algemeen gemiddelde (2.8) benadert. Ook voor de tweede rij zien we een daling van de gemiddelde eenzaamheid wanneer  $j$  toeneemt. Het eerste gegeven van deze rij ( $j \geq 1$ ) is gebaseerd op een groot gedeelte van de ondervraagden, zodat ook nu dit gegeven het algemeen gemiddelde benadert. Het dalen van het gemiddelde impliceert weer dat het hebben van meer ondersteunende relaties samengaat met gemiddeld zwakkere eenzaamheid. Het verschil tussen de beide rijen neemt met het groter worden van  $j$  iets toe, hoewel niet continu. Voor  $j = 1$  kunnen we vaststellen dat het verschil in gemiddelde eenzaamheid tussen de categorie ondervraagden met  $j < 1$  en de categorie met  $j \geq 1$ , .4 is. Vervolgens stellen we een verschil vast van .3, .6, .3, .6, .6, .7 en .7. Uit de t-waarden blijkt dat de laatste zes verschillen significant zijn. Op dezelfde wijze waarop we nu de gegevens betreffende het eerste ondersteuningsaspect hebben besproken, kunnen de gegevens betreffende de andere negen aspecten gelezen worden (een lege cel duidt er op dat de betreffende categorie minder dan twintig respondenten bevat). We zullen deze gegevens niet zo nauwkeurig gespreken, en nu overgaan naar een meer globale bespreking van de gegevens in de tabel.

Het blijkt dat alle t-waarden in de tabel positief zijn: naarmate men meer ondersteunende relaties heeft, is de kans op eenzaamheid kleiner. De conclusie dat de additiviteit van de steun in relaties geldt, wordt ook door deze gegevens bevestigd. Evenzo bevestigen de resultaten de kanttekening dat deze additiviteit tot op zekere hoogte geldt. De 'meerwaarde' van het kunnen beschikken over verschillende ondersteunende relaties, is namelijk niet voor alle aspecten dezelfde.



Zo zien we dat het grootste verschil tussen beide onderzochte categorieën voor verschillende aspecten (bijvoorbeeld 'aangehaald worden' en 'gevoelens kunnen delen') vastgesteld wordt indien we een onderscheid maken tussen ondervraagden zonder één, wat betreft dat aspect, ondersteunende relatie en de ondervraagden die één of meer van dergelijke relaties hebben. De 'meerwaarde' van een tweede ondersteunende relatie ten opzichte van de situatie waarin men kan beschikken over één relatie, is kennelijk relatief gering in vergelijking met de 'meerwaarde' van het kunnen beschikken over een eerste relatie ten opzichte van de situatie waarin men niet één dergelijke relatie heeft. Anders gezegd: vooral wanneer men niet over één zo'n relatie kan beschikken is de kans op eenzaamheid groot. Voor de (overigens slecht discriminerende) aspecten 'veilig voelen bij' en 'stommiteiten laten merken', en voor het aspect 'in tranen naar toe kunnen gaan' vinden we de grootste verschillen in gemiddelde wanneer  $j \geq 5$ ; voor deze aspecten geldt dat een groot aantal ondersteunende relaties de kans op eenzaamheid het meest verkleint en is de additieve benadering het meest geschikt.

Op vergelijkbare wijze als nu voor de aspecten is gedaan, onderzoeken we de samenhang tussen de intensiteit van de ondersteuning binnen de verschillende relaties (bepaald op een schaal van 0 tot 10) en eenzaamheid. We vergelijken de gemiddelde eenzaamheid in de categorie ondervraagden die in een bepaalde relatie geen steun verkrijgen met de gemiddelde eenzaamheid in de categorie die in deze relatie een intensiteit van steun van één of meer verkrijgen, enzovoorts. We vergelijken steeds voor de relaties van eenzelfde rangschikking (zie hoofdstuk 4, §4.2.4). De gegevens zijn opgenomen in tabel 5.8.

Ook deze presentatie van de samenhang tussen gegevens uit de matrix XY (ondersteuningsaspecten, nauwste relaties) en eenzaamheid laat zien dat meer steun de kans op eenzaamheid verkleint: alle t-waarden zijn positief. Met het toenemen van de steun binnen de meest-ondersteunende relatie (de als eerste gerangschikte relatie) neemt de kans op eenzaamheid af. Het verschil is het grootst wanneer de intensiteit van steun binnen deze relatie toeneemt van vijf naar zes, met een verdere toename van de steun neemt het verschil af. Voor de als tweede gerangschikte relatie zien we dat de grootste verschillen waar te nemen zijn voor  $i=4$ ,  $i=5$  en  $i=6$ ; of deze tweede relatie een intensiteit van steun van negen of tien heeft, is van minder betekenis voor de gemiddelde eenzaamheid. Uit de gegevens voor de vierde tot en met achtste relatie blijkt dat de variaties in de intensiteit van de steun binnen de relatie nog

Tabel 5.8 Gemiddelde eenzaamheid van ondervraagden met een intensiteit van ondersteuning in de relatie van minder dan i (<), i of meer (>), t-waarden van de vergelijking tussen beide categorieën, voor verschillende gerangschikte relaties (N= 418)

	i	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1e relatie	<					5.0	4.8	4.1	3.5	3.3	3.0
	>	2.8	2.8	2.8	2.8	2.7	2.6	2.6	2.5	2.4	2.2
	t					4.4	5.6	5.2	4.0	3.6	3.0
2e relatie	<				4.5	4.4	3.8	3.5	3.2	3.0	2.9
	>	2.8	2.8	2.7	2.7	2.6	2.5	2.5	2.4	2.3	2.5
	t				4.4	5.6	4.9	4.2	3.6	2.5	.8
3e relatie	<	4.5	4.7	4.6	4.3	3.8	3.6	3.1	2.9	2.9	2.9
	>	2.7	2.7	2.6	2.6	2.5	2.4	2.5	2.5	2.0	
	t	3.5	4.3	5.0	5.5	4.9	4.8	2.9	1.5	2.6	
4e relatie	<	4.0	4.0	3.9	3.6	3.3	3.1	3.0	2.9	2.9	2.8
	>	2.7	2.7	2.6	2.5	2.5	2.5	2.4	2.4	1.6	
	t	3.2	3.6	4.1	4.5	3.8	2.6	2.5	1.4	2.6	
5e relatie	<	4.0	3.9	3.7	3.4	3.2	3.1	3.0	2.9	2.9	2.8
	>	2.7	2.6	2.5	2.3	2.2	2.1	1.8	1.9		
	t	3.9	4.2	4.8	5.0	4.3	3.9	3.7	2.4		
6e relatie	<	4.0	3.9	3.6	3.3	3.1	3.0	2.9	2.9	2.8	2.8
	>	2.5	2.4	2.2	2.2	2.2	2.1	2.0	2.2		
	t	5.2	5.9	6.0	4.8	3.5	3.3	2.6	1.2		
7e relatie	<	3.6	3.5	3.2	3.1	3.0	2.9	2.9	2.8	2.8	2.8
	>	2.5	2.4	2.3	2.1	2.2	1.9	2.2			
	t	4.5	4.8	3.9	3.8	2.9	2.8	1.5			
8e relatie	<	3.5	3.3	3.1	3.0	2.9	2.9	2.9	2.8	2.8	2.8
	>	2.3	2.3	2.1	2.0	2.0	1.5				
	t	5.0	4.4	3.7	3.4	2.5	2.8				

betekenis hebben voor de gemiddelde eenzaamheid. De verschillen in gemiddelde zijn echter minder groot.

De resultaten van de toetsing van hypothese 1-3 vatten we als volgt samen. De hypothese behoeft niet verworpen te worden. De samenhang tussen de intensiteit van de steun binnen de nauwste relaties en eenzaamheid is significant en in de verwachte, negatieve, richting. De veronderstelde additieve lineariteit kan tot op zekere hoogte in de empirische gegevens terug gevonden worden. We constateren dat de ondervraagden die veel steun binnen de nauwste relaties verkrijgen, relatief een geringe kans op eenzaamheid hebben. Variaties in intensiteit van steun binnen de ondervraagden die veel steun verkrijgen, hebben echter minder effect voor de sterkte van de eenzaamheid; de vorm van de samenhang kan het best getypeerd worden als één van een afnemend grensnut van steun.

Hypothese 1-4 heeft betrekking op de samenhang tussen de intensiteit van eenzaamheid en het aantal primaire relaties dat genoemd is in antwoord op de eerste identificatievraag. In hoofdstuk 4, §4.2.1, presenteerden we gegevens over het aantal primaire relaties. Gemiddeld werden 17.5 relaties genoemd, hetgeen een groot aantal is (zie voor de preciese gegevens figuur 4.2).

We formuleerden hypothese 1-4 omdat we immers bij slechts (maximaal) acht relaties uit het netwerk de intensiteit van de steun nauwkeurig hebben vastgesteld, terwijl gebleken is dat verschillende ondervraagden meer dan acht primaire relaties hebben. Het aantal primaire relaties kan gezien worden als aanvullende indicator van de kwaliteit van het netwerk, en met name dat deel van het netwerk dat niet betrokken is in de inventarisatie van steun door middel van de uitgebreide vraagstelling over de acht nauwste relaties.

Het blijkt dat de correlatie tussen eenzaamheid en het aantal primaire relaties  $-.30$  is ( $p < .001$ ). De samenhang is in de verwachte richting en is significant, zodat de hypothese niet verworpen kan worden. Evenals hiervoor besteden we aandacht aan de lineariteit van de samenhang. Ook nu hebben we de gemiddelde score op de eenzaamheidsschaal berekend binnen de decielen van de frequentieverdeling van het aantal primaire relaties.

Uit de gegevens opgenomen in tabel 5.9 blijkt dat gemiddeld sterkere eenzaamheid vooral in het eerste en tweede deciel wordt aangetroffen, dat wil zeggen onder diegenen die vijf of minder primaire relaties genoemd hebben. Gemiddeld zwakkere eenzaamheid treffen we vooral aan in de drie hoogste decielen, dat wil zeggen onder diegenen die 22 of meer primaire relaties genoemd hebben. De lineariteit

Tabel 5.9 Gemiddelde naar aantal primaire relaties\* (N= 418)

N	aantal relaties	eenzaamheid	
		gem.	s.d.
37	0 - 5	4.4	2.5
48	6 - 8	3.6	2.3
44	9 - 10	3.3	2.4
35	11 - 12	3.1	2.6
44	13 - 15	2.8	2.0
37	16 - 18	2.8	2.3
40	19 - 21	3.1	2.4
47	22 - 25	1.9	2.2
38	26 - 30	2.0	1.8
48	31 - 63	1.7	2.2

Toets op gemiddelde:  $F = 6.8$ ,  $p < .001$

Toets op lineariteit:  $F = 1.0$ ,  $p > .05$

\* Aantal gecategoriseerd naar decielen frequentieverdeling

van de samenhang tussen het aantal primaire relaties en de intensiteit van eenzaamheid is hiermee voldoende aangetoond.

Nu we de deelhypothese afzonderlijk getoetst hebben, toetsen we hypothese 1 in één keer door gebruik te maken van resultaten van multi-variate analyse. Als uitgangspunt hierbij nemen we de bevinding dat een toename van de totale steun binnen de nauwste relaties de kans op eenzaamheid vermindert; we maken dus geen onderscheid naar de steun binnen verschillende hiërarchisch gerangschikte relaties. Bij de opzet van de multi-variate analyse vragen we ons af of een onderscheid naar de typering van de relatie als een partnerrelatie de totale samenhang versterkt, en derhalve of met een dergelijk onderscheid nader inzicht verkregen kan worden in relevante aspecten van de kwaliteit van het gerealiseerde relatienetwerk. Verder vragen we ons af of het aantal primaire relaties nog van betekenis is, wanneer we reeds de steun binnen de (maximaal acht)

nauwste relaties hebben vastgesteld. We rapporteerden in hoofdstuk 4 (§4.2.3) dat beide gegevens omtrent de kwaliteit van het relatienetwerk onderling samenhangen ( $r = .39$ ). Uit multi-variate analyse kan blijken of het aantal primaire relaties een van de steun binnen de (maximaal) acht nauwste relaties onafhankelijke betekenis heeft in de samenhang met eenzaamheid.

We analyseren eerst de samenhang tussen enerzijds de steun binnen de nauwste relaties en de typering van de meest-ondersteunende relatie als een partnerrelatie (de predictieve variabelen), en anderzijds eenzaamheid. Omdat de predictieve variabelen een verschillend meetnivo hebben, geven we de resultaten van de analyse op twee wijzen weer. In tabel 5.10 zijn de ondervraagden ingedeeld naar het type van de meest-ondersteunende relatie, waarbij onderscheid gemaakt wordt tussen een partnerrelatie en een relatie van een ander type. Verder zijn de ondervraagden ingedeeld naar intensiteit van steun binnen de nauwste relaties; daarvoor hebben we de oorspronkelijke indeling van de ondervraagden op basis van de schaalscore vervangen door een indeling naar vier categorieën van ondersteuning, gevormd door de kwartielen van de frequentieverdeling. De gegevens van beide predictieve variabelen zijn gecombineerd, zodat acht klassen ontstaan. Voor elke klasse is de gemiddelde eenzaamheid berekend.

Uit de gegevens blijkt dat zowel de respondenten zonder een partnerrelatie als meest-ondersteunende relatie als de ondervraagden met een dergelijke relatie ongeveer gelijk zijn verdeeld over de vier kwartielen van ondersteuning. Met andere woorden, de ondervraagden zonder een partnerrelatie als meest-ondersteunende relatie scoren ongeveer even hoog op de schaal voor ondersteuning binnen de nauwste relaties als de ondervraagden met een partnerrelatie als meest-ondersteunende relatie (de preciese gegevens zijn: respectievelijk  $n = 217$  en  $197$ ,  $\text{gem.} = 36.4$  en  $37.3$ ,  $\text{s.d.} = 15.7$  en  $14.3$ ;  $t = -.6$ ,  $p > .05$ ).

Uit de gegevens blijkt verder dat beide predictieve variabelen onafhankelijk van elkaar de kans op eenzaamheid verminderen. Ondervraagden die meer steun krijgen, zijn gemiddeld minder eenzaam. Dit geldt zowel voor ondervraagden die geen partnerrelatie als meest-ondersteunende relatie hebben als voor de ondervraagden waarvan de meest-ondersteunende relatie een partnerrelatie is. Wanneer we de intensiteit van steun constant houden en vergelijken binnen de kwartielen van steun, zijn steeds de ondervraagden met een partnerrelatie als meest-ondersteunende relatie gemiddeld minder eenzaam dan de andere ondervraagden. Uit de tabel is verder af te lezen dat

Tabel 5.10 Gemiddelde intensiteit van eenzaamheid naar intensiteit van ondersteuning binnen de nauwste relaties en type van de meest-ondersteunende relatie

alle ondervraagden				type meest-ondersteunende relatie										
				partnerrelatie			andere relatie							
N    gem.    s.d.				n    gem.    s.d.			n    gem.    s.d.			t	p			
<u>Steun</u>														
0 - 26				102	3.9	2.3	44	2.9	2.2	56	4.7	2.2	-4.0	<.001
27 - 36				100	2.8	2.3	49	2.3	2.2	51	3.3	2.3	-2.1	<.05
37 - 46				107	2.5	2.2	50	1.5	1.7	55	3.5	2.2	-4.9	<.001
47 - 77				109	2.1	2.3	53	1.6	2.1	55	2.7	2.4	-2.6	<.05
Totaal				418	2.8	2.4	196	2.1	2.1	217	3.5	2.4	-6.6	<.001
				F= 11.4, p<.001			F= 7.2, p<.001			F= 5.1, p<.01				
				r= -.30, p<.001			r= -.31, p<.001			r= -.31, p<.001				

de ondervraagden zonder partner niet altijd gemiddeld sterker eenzaam zijn dan de ondervraagden met een partner. De ondervraagden met een partner als meest-ondersteunende relatie en met relatief weinig ondersteuning binnen de nauwste relaties, zijn namelijk gemiddeld ongeveer even eenzaam als de ondervraagden zonder partner als meest-ondersteunende relatie die relatief veel steun krijgen.

Ook met een regressieanalyse kan de samenhang berekend worden tussen eenzaamheid en de predictieve variabelen. Als indicatoren van de kwaliteit van het netwerk van relaties worden in de eerste analyse in de vergelijking opgenomen: de intensiteit van de gesommeerde steun binnen de nauwste relaties en het gegeven of de meest-ondersteunende relatie al dan niet een partnerrelatie is. De beta's van de regressievergelijking geven het gewicht aan van de bijdrage in de samenhang met eenzaamheid van de predictieve variabelen, rekening houdend met de onderlinge samenhangen tussen deze variabelen. De totale samenhang wordt uitgedrukt in een multi-pele correlatie.

De resultaten van de regressieanalyse zijn opgenomen in tabel 5.11. De resultaten van de eerste analyse komen uiteraard sterk overeen met de hiervoor gepresenteerde gegevens. Zowel de steun binnen de nauwste relaties als het gegeven of de meest-ondersteunende relatie een partnerrelatie is, hangen samen met eenzaamheid. De beta's zijn vrijwel hetzelfde, hetgeen aangeeft dat beide factoren ongeveer even belangrijk zijn. De beta's wijken nauwelijks af van de correlaties, hetgeen de uitdrukking is van de onafhankelijkheid van beide factoren. De variantie binnen de eenzaamheidsscore hangt voor 18 % systematisch samen met verschillen in de nu onderzochte factoren van de kwaliteit van het gerealiseerde netwerk. (Nadere analyse gaf aan dat de interactietermen tussen de verschillende predictieve variabelen niet significant zijn in de regressievergelijking.)

We nemen vervolgens in de regressievergelijking op het aantal primaire relaties, als indicator van de steun binnen de relaties die niet gemeten is door de vragen over de acht nauwste relaties (tweede analyse in tabel 5.11). Toevoeging van deze variabele verhoogt de sterkte van de totale samenhang significant. De in vergelijking met de correlaties wat lagere beta's van de intensiteit van de totale steun binnen de nauwste relaties en van het aantal primaire relaties worden vooral veroorzaakt door de onderlinge samenhang tussen deze twee variabelen. We kunnen concluderen dat ook een groter aantal primaire relaties de kans op eenzaamheid vermindert.

Tabel 5.11 Samenhang tussen eenzaamheid en aspecten van de kwaliteit van de relaties (N= 413)

---

	r	beta	p
Steun binnen de acht nauwste relaties	-.30	-.29	<.001
Meest-ondersteunende relatie is partner	-.31	-.30	<.001
F= 45.8, p<.001, multipele r= .43			
Steun binnen de acht nauwste relaties	-.30	-.22	<.001
Meest-ondersteunende relatie is partner	-.31	-.29	<.001
Aantal primaire relaties	-.30	-.18	<.001
F= 36.1, p<.001, multipele r= .46, verandering F= 14.2, p<.001			

---

### §5.2.3 Conclusies

In deze paragraaf zijn we ingegaan op de samenhang tussen de kwaliteit van het gerealiseerde netwerk van relaties en de evaluatie van de kwaliteit van deze relaties in termen van eenzaamheid. We roepen in herinnering dat we bij het vaststellen van de sterkte van deze samenhang hebben getracht zodanige meetinstrumenten in te zetten voor de kwaliteit van de relaties dat de beschrijving en niet de evaluatie in waarderende termen van de relaties centraal staat. Daarmee is vermeden dat de meting van de kwaliteit van het netwerk gecontamineerd is met de meting van eenzaamheid.

Analyses van de verzamelde empirische gegevens gaf aan dat de geformuleerde hypothese 1 ondersteuning vindt. Samenvattend kunnen we eerst stellen: als binnen de nauwste relaties meer ondersteuning verkregen wordt, en als het netwerk van primaire relaties groter is, is de kans op eenzaamheid kleiner. We moeten de kanttekening maken dat de sterkte van het verband met het toenemen van de intensiteit van steun en met een groter aantal primaire relaties zwakker wordt (overeenkomend met de theoretische verwachtingen van Cobb & Jones, 1984). In enkele andere onderzoeken (Coyne & De Longis,



1986; Rook, 1984b) werd een curvilineair verband vastgesteld: het verkrijgen van veel ondersteuning leidt tot een grotere kans op onwelbevinden dan het verkrijgen van een middelmatige ondersteuning. Door genoemde onderzoekers wordt verondersteld dat de sterke betrokkenheid van anderen leidt tot een overbelasting van degenen die veel steun krijgen, en de zelfstandigheid ontmoedigt. In het onderhavige onderzoek kunnen we dit verband echter niet vaststellen; het blijkt dat meer steun (ook veel steun) de kans op eenzaamheid verkleint (zie ook Sarason, Sarason, Shearin & Pierce, 1987).

De steun binnen verschillende relaties is van belang. We zijn nagegaan of de af- of aanwezigheid van een sterk steunende partnerrelatie een factor is die van belang is voor de kans op het ervaren van eenzaamheid. Wanneer er geen partner in het netwerk is of wanneer deze wel aanwezig is maar niet de meest-ondersteunende van de relaties is, is de kans op eenzaamheid groter. Een nader onderscheid naar het type van de relatie, anders dan het onderscheid tussen de partnerrelatie en andere relaties, is niet van belang.

We kunnen concluderen dat de gevonden samenhangen overeenkomen met de veronderstelde, die in hypothese 1 werden samengevat. Er blijken negatieve samenhangen tussen aspecten van de kwaliteit van de gerealiseerde relaties en de intensiteit van de eenzaamheid te zijn. Deze samenhang hebben we op vereenvoudigde wijze weergegeven in figuur 5.2. Bij de interpretatie van de figuur is het noodzakelijk het waarschijnlijkheidskarakter van de uitspraken aan te geven: wanneer een individu bijvoorbeeld een sterk ondersteunende partnerrelatie heeft en een zwakke ondersteuning binnen het totaal van de nauwste primaire relaties heeft, is de kans relatief groot dat hij of zij zwak tot matig eenzaam is; daarover bestaat zonder nadere informatie geen zekerheid. Verder dient opgemerkt te worden dat de vier cellen van de figuur niet in dezelfde mate gevuld zijn. In de cel links boven, zwak tot zeer sterk eenzaam, zijn slechts een relatief klein aantal ondervraagden aan te treffen.

Van den Akker (1986) stelt dat eenzaamheid een verschijnsel is dat gerelateerd is aan het ontbreken van een partnerrelatie; onder gehuwden zou dan ook geen eenzaamheid voorkomen. De uitkomsten van het onderzoek van De Jong-Gierveld (1984) toonden aan dat nog altijd ongeveer één op de zeven gehuwden zich rekent tot de eenzamen. De vereenvoudigde presentatie in figuur 5.2 benadrukt nog eens dat in het onderhavige onderzoek vastgesteld is dat ook onder (gehuwde en niet-gehuwde) ondervraagden met een partnerrelatie eenzaamheid kan voorkomen. Een gemiddeld sterkere eenzaamheid werd aangetroffen onder de ondervraagden met een relatief zwak ondersteunende partnerrelatie, en onder ondervraagden met een relatief sterk onder-

	geen partnerrelatie of een zwak ondersteu- nende partnerrelatie	een sterk ondersteunende partnerrelatie
geen of zwakke ondersteuning binnen de nauwste primaire relaties	zwak tot zeer sterk eenzaam	zwak tot matig eenzaam
sterke ondersteuning binnen de nauwste primaire relaties	zwak tot matig eenzaam	niet of zeer zwak eenzaam

Figuur 5.2 Schematische voorstelling van de samenhang tussen aspecten van de kwaliteit van de relaties en eenzaamheid

steunende partnerrelatie die een in totaal relatief zwak ondersteunend relatienetwerk hebben.

In hoofdstuk 1 noemden we de visie van Weiss (1973) dat een eenzaamheidssituatie beëindigd kan worden door een verloren relatie te vervangen, gedateerd. Op basis van de gegevens welke we in deze paragraaf presenteerden, kunnen we deze beoordeling nu op één punt concretiseren. Van belang is dat het relatienetwerk als geheel voldoende kwaliteit heeft. Wanneer uit dit netwerk een relatie wegvault, kan de nadruk gelegd worden op het vervangen van dié relatie, met haar specifieke kwaliteiten. Een te grote nadruk op deze relatie beperkt echter onnodig de mogelijkheden vervanging te realiseren. Van belang is dat de verloren relatie vervangen wordt door een relatie die vergelijkbare kwaliteiten heeft of door één of meer relaties die andere kwaliteiten hebben. In principe geldt het voorgaande voor het verlies van elke relatie. Wanneer het verlies echter de partnerrelatie betreft, is in veel gevallen een zodanig groot verlies aan ondersteuning geleden dat het opvangen van dit verlies veel moeite zal kosten.

Wanneer het relatienetwerk reeds gekenmerkt werd door een groot aantal ondersteunende relaties, heeft het realiseren van 'vervanging' of aanvulling een betere kans van slagen dan wanneer het relatienetwerk zeer beperkt was. Voor een dergelijke reorganisatie

is het ondermeer noodzakelijk dat men positief staat ten opzichte van wat anderen kunnen bieden, en niet gefixeerd is op één relatie, of op de verloren relatie. Een weduwe, van wie de man vijf jaar geleden overleden is, vertelt dat haar belangrijkste probleem het alleenstaan op zich is:

Ik ben eenzaam sinds mijn man weg is. Alle gezamenlijke dingen, de gezelligheid is weg. Het is moeilijk te aanvaarden, maar er is geen oplossing voor. Het slijt niet als je het goed met elkaar gehad hebt.

Een vrouw die drie jaar is gescheiden, zegt dat ze na de scheiding heel sterk eenzaam was. De scheiding had invloed op de contacten met de familie, die de scheiding afkeurde. Deze contacten staan nu op een laag pitje.

Ik kan mijn gevoelsleven, de problemen met de scheiding en de verbroken relatie moeilijk uiten. Nu is mijn eenzaamheid wat minder. Met hulp van een maatschappelijk werkster kom ik daar langzaam uit. (...) Ik zou wel vrienden en kennissen erbij willen hebben. Mensen die meer van mij en mijn werk begrijpen, niet dat losse contact, maar een persoonlijker band.

In §5.5 gaan we nader in op de ondervraagden die een partner verloren hebben, en het (ondersteunend) relatienetwerk dat zij gerealiseerd hebben. In de nu volgende §5.3 en §5.4 gaan we eerst uitvoerig in op de samenhang tussen de hoogte van de persoonlijke standaards ten aanzien van relaties en de intensiteit van eenzaamheid.

### §5.3 STANDAARDS TEN AANZIEN VAN RELATIES GERELATEERD AAN EENZAAMHEID

Bij de evaluatie van de kwaliteit van de relaties kunnen persoonlijke standaards ten aanzien van relaties een belangrijke rol spelen. Ter illustratie van wat onder standaards verstaan kan worden, geven we uit enkele interviews een fragment weer. Een gescheiden man heeft lage standaards ten aanzien van relaties:

Ik heb aan iedereen vertrouwen gegeven. Maar ja, ik ben wel tegengekomen dat ze niet te vertrouwen zijn. Ze willen altijd beter van je worden. (...) Ik ben die tegenvallers tegengekomen in mijn leven, daarom ben ik ook helemaal zelfstandig nu. Ik trek mij van een hoop dingen terug.

Een vrouw die met een partner samenwoont, heeft hogere standaards. Zij zegt dat ze wil nastreven:

op een fijne manier met elkaar om te gaan. Dat je vooral in de relatie met je partner toch van een bepaalde vrijheid kan blij-

ven genieten. Vaak zie je in relaties dat mensen elkaars hand blijven vasthouden. Zelf beslissen vind ik belangrijk. Je moet aan kunnen kloppen bij vrienden en kennissen als er iets is, je moet voor alles bij ze terecht kunnen.

Vergelijk ook de standaard ten aanzien van een partnerrelatie van twee mannen. Eén zegt:

Wanneer je je niet kan uiten, ben je eenzaam. De kunst van het leven is om alles te delen en dat geldt ook voor je gevoel. Maar dan moet je wel een partner hebben.

Een andere man:

Je bent niet meer eenzaam zodra je een ander hebt gevonden, één of meer, dat doet niet ter zake. Of dat nou een partner is of een zoon, een zus of een vriend waar je je heel duidelijk mee verbonden voelt, waar je alles mee samen kan oplossen, die begrip toont.

In hoofdstuk 1 (§1.1.2) hebben we als de kern van een procesmatige cognitieve theoretische benadering geformuleerd dat individuen de situatie waarin zij zich bevinden steeds interpreteren en voortdurend proberen hun situatie te veranderen in een door hen gewenste richting. Een als negatief beleefde situatie, gekenmerkt door eenzaamheid, zal men in principe willen veranderen.

De samenhang tussen standaards en eenzaamheid moet beschreven worden binnen dit proces. De kern van dit proces kan als volgt samengevat worden. Hoge standaards ten aanzien van relaties vergroten de kans op een discrepantie tussen de kwaliteit van het gerealiseerde relatiernetwerk en deze standaards, en daarmee de kans op eenzaamheid. Een eventueel bestaande eenzaamheidssituatie kan beëindigd of in ernst verminderd worden door hetzij de kwaliteit van het gerealiseerde relatiernetwerk te verhogen, hetzij de standaards te verlagen. Na verlaging van standaards zal een situatie van zwakke(re) eenzaamheid ontstaan, zo is de veronderstelling welke afgeleid kan worden van de mentale incongruentietheorie.

Wanneer we dit proces door de tijd heen volgen, kunnen we bijvoorbeeld op tijdstip t1 een situatie aantreffen van relatief lage standaards. In dat geval verwachten we een relatief zwakke eenzaamheid vast te stellen. Op t1 kunnen we ook een situatie aantreffen waarin relatief hoge standaards ten aanzien van relaties bestaan. In dat geval verwachten we, afhankelijk van de gerealiseerde kwaliteit van het relatiernetwerk, relatief sterke eenzaamheid. Wanneer aansluitend bij deze laatste situatie vervolgens op t2 een verwerking van eenzaamheid op gang komt, kunnen de standaards verlaagd worden. In dat geval zal op t2 relatief sterke eenzaamheid samengaan met lage(re) standaards. Deze situatie op t2 zal gevolgd wor-

den door een situatie op  $t_3$  van lage(re) standaards en zwakke(re) eenzaamheid, zo veronderstellen we. Ervan uitgaande dat de situatie op  $t_2$  gedurende korte tijd bestaat, veronderstellen we een wederzijdse positieve samenhang tussen eenzaamheid en standaards aan te treffen. Hypothese 2 luidt dan ook:

In geval men relatief hoge standaards ten aanzien van relaties heeft, is de intensiteit van de eenzaamheid sterker dan wanneer men relatief lage standaards heeft, gegeven een bepaalde mate van kwaliteit van het gerealiseerde relatienetwerk.

### §5.3.1 Uitwerking van de tweede hypothese

In hoofdstuk 4 (§4.3) hebben we aangegeven op welke wijze we de standaards ten aanzien van relaties gemeten hebben. Hypothese 2 kan op basis van de gehanteerde vraagstellingen gespecificeerd worden in de volgende veronderstellingen:

#### Hypothese 2-1:

Naarmate men sterker verbondenheid in de relaties met anderen nastreeft, is de intensiteit van de eenzaamheid sterker.

#### Hypothese 2-2:

Naarmate men een groter belang hecht aan een partnerrelatie, is de intensiteit van de eenzaamheid sterker.

#### Hypothese 2-3:

In geval men de wens heeft (nieuwe) relaties aan te gaan, is de intensiteit van de eenzaamheid sterker dan in het geval men niet een dergelijke wens heeft.

Deze hypothesen toetsen we afzonderlijk. Vanwege de theoretisch verwachte samenhang tussen de kwaliteit van het gerealiseerde relatienetwerk en de standaards ten aanzien van relaties, controleren we daarbij de samenhang voor het effect van (aspecten van) de kwaliteit van de relaties.

### §5.3.2 Toetsing van de deelhypothesen

Hypothese 2-1 heeft betrekking op de samenhang tussen de intensiteit van de eenzaamheid en de mate waarin men verbondenheid in relaties nastreeft. Verbondenheid is gemeten door een schaal van elf uitspraken aan de ondervraagden voor te leggen. In tabel 4.14 hebben we de relatieve frequentie van antwoorden op de elf uitspraken weergegeven. Opvallend gegeven uit de tabel is dat tamelijk veel respondenten het eens zijn met uitspraken die indiceren dat

verbondenheid in relaties als een onbelangrijk ideaal gezien moet worden. Bijvoorbeeld, 62.5 % van de ondervraagden houdt de emotionele problemen liever voor zich, zo blijkt uit de antwoorden op uitspraak 7. Uitspraak 4, "Als ik in moeilijkheden zit heb ik behoefte aan hulp en steun van anderen", verkrijgt de meeste instemming in de schaalrichting (76.6 % van de ondervraagden stemt met deze uitspraak in). Over het geheel genomen zijn de ondervraagden op basis van de antwoorden op de elf uitspraken verspreid te plaatsen op de schaal voor gewenste ondersteuning: de gemiddelde score is 5.6, vrijwel in het midden van de schaal (het bereik loopt van 0 tot 11); de standaarddeviatie is 3.1.

Een relatief lage score op de schaal behoeft niet te betekenen dat men zich volledig afwendt van sociale relaties. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de toelichting die een vrouw spontaan geeft bij haar antwoord op één van de uitspraken:

Als ik problemen heb met het speeltuinwerk dan praat ik daar wel graag over. En als ik problemen heb in mijn gezin dan is het wel eens moeilijk om 't voor je te houden, soms moet je er wel over praten om niet te stikken. Aan zeer vertrouwde personen vertel ik het natuurlijk wel. Ik ben er mettertijd wel achter gekomen dat je voorzichtig moet zijn, dat het ook fout kan gaan wanneer je je hart op je tong hebt liggen.

We veronderstellen een positief verband tussen de mate waarin men verbondenheid nastreeft en eenzaamheid. De veronderstelde samenhang treffen we aan bij bijvoorbeeld een gehuwde man. Hij zegt matig eenzaam te zijn en geeft als toelichting:

Ik voel me niet echt eenzaam. Ik heb weinig relaties, maar ik mis ze ook niet. Als ik relaties zou missen, dan zou ik er moeite voor doen, en dan zou ik ze ook aan kunnen gaan. Van jongs af aan ben ik altijd al op mezelf geweest en heb ik nooit veel contacten gehad. Echt belangrijk is het contact met mijn vrouw en de kinderen, en dat is ook voldoende.

Zoals hiervoor uiteengezet is, is het waarschijnlijk dat de samenhang beïnvloed wordt door aspecten van de kwaliteit van de gerealiseerde relaties. Vanwege de overeenkomsten tussen de inhoudelijke aspecten die in de schaal voor verbondenheid aan de orde komen en die in het instrument voor het meten van steun binnen de nauwste relaties opgenomen zijn, berekenen we de sterkte van de samenhang tussen verbondenheid en eenzaamheid onder het constant houden van de intensiteit van ondersteuning binnen de nauwste relaties. Voor categorieën van ondervraagden met dezelfde schaalscore (waarbij 0 en 1 samengevoegd zijn) is met behulp van ANOVA de afwijking van

Tabel 5.12 Afwijking ten opzichte van gemiddelde eenzaamheid voor ondervraagden met een verschillende schaalscore voor gewenste verbondenheid in relaties (N= 415)

<u>schaalscore</u> <u>verbondenheid</u>	N	afw.	afw.*
0,1	46	.5	.1
2	33	.1	.2
3	45	.3	.2
4	32	1.0	.8
5	50	.0	.1
6	45	.1	.1
7	43	.2	.1
8	31	-.6	-.4
9	27	-.2	-.0
10	38	-1.0	-.8
11	25	-.9	-.6

$F = 1.2$ ,  $df = 7$ ,  $p > .05$ ,  $r^2 = .03$  voor het directe effect van verbondenheid op eenzaamheid;  $F = 26.5$ ,  $df = 11$ ,  $p < .001$ ,  $r^2 = .12$  voor het totale effect van ondersteuning en verbondenheid op eenzaamheid

\* Afwijking van gemiddelde gecontroleerd voor de intensiteit van de steun binnen de (maximaal) acht nauwste relaties

de gemiddelde eenzaamheid berekend. De resultaten zijn in tabel 5.12 opgenomen.

De ondervraagden met schaalscores 0 tot en met 7 scoren gemiddeld op of boven het gemiddelde van de schaalscore voor eenzaamheid. Ondervraagden met hogere schaalscores voor verbondenheid hebben gemiddeld een zwakkere eenzaamheid. In de ANOVA-analyse is dit verband niet significant. Wanneer we de ordinaal gemeten verbondenheid en eenzaamheid aan elkaar relateren door de correlatie te berekenen, blijkt deze  $-.18$  te zijn; de correlatie wijkt wel significant af van  $.00$  ( $p < .001$ ).

De eerste deelhypothese dient verworpen te worden. We vinden een samenhang tussen verbondenheid en eenzaamheid, maar in negatieve en

dus niet verwachte richting. De samenhang is zwak, en wanneer we controleren voor de intensiteit van de steun binnen de nauwste relaties niet significant. We verwachtten dat een relatief sterke mate van gewenste verbondenheid met anderen een grotere kans op eenzaamheid zou geven. Het blijkt echter dat een relatief zwakke mate van gewenste verbondenheid met anderen een grotere kans op eenzaamheid geeft. Voordat we deze bevinding interpreteren, gaan we eerst na of de deelhypothesen 2-2 en 2-3 wel ondersteund worden door de empirische gegevens.

Hypothese 2-2 heeft betrekking op de samenhang tussen eenzaamheid en het belang dat men hecht aan het hebben van een partnerrelatie. Voor de meting van deze standaard legden we een lijst van zes uitspraken voor aan de ondervraagden. In hoofdstuk 4 rapporteerden we enkele gegevens over de beantwoording van de zes uitspraken. Met deze gegevens wordt duidelijk dat niet iedereen positief denkt over een partnerrelatie. Zo wordt bijvoorbeeld de over een partnerrelatie sterk negatieve uitspraak 4, "Ervaring leert dat je uiteindelijk zonder partner toch beter af bent", door 33.0 % van de 180 respondenten zonder een partnerrelatie ingestemd. Ook van de 237 ondervraagden met een partnerrelatie, die geïnstrueerd waren zich te verplaatsen in de situatie dat zij geen partnerrelatie zouden hebben, stemde nog 13.9 % met deze uitspraak in! Voor alle zes schaaluitspraken was het aantal instemmende antwoorden in de schaalrichting voor de ondervraagden met een partnerrelatie groter dan voor de ondervraagden zonder een partnerrelatie.

Ook ten aanzien van deze standaard veronderstellen we een positieve samenhang met eenzaamheid. Het blijkt dat de correlatie tussen de schaalscore voor het belang dat gehecht wordt aan een partnerrelatie en de schaalscore voor eenzaamheid .08 ( $p > .05$ ) is. Uit de gegevens van tabel 5.13 blijkt dat het verband onder de ondervraagden met een partnerrelatie als meest-ondersteunende relatie, niet lineair is, maar u-vormig. Gemiddeld zijn de ondervraagden met een lage score (0 of 1) op de schaal voor het belang gehecht aan een partnerrelatie en de ondervraagden met een hoge score (4, 5 of 6) het sterkst eenzaam. Gemiddeld minder eenzaam zijn de ondervraagden met een score 2 of 3. Voor deze ondervraagden is de correlatie .06 ( $p > .05$ ). Voor de ondervraagden die geen partnerrelatie als meest-ondersteunende nauwste relatie hebben, is de correlatie .22 ( $p < .001$ ). Voor hen is het verband geheel in de verwachte richting: de ondervraagden met een hoge schaalscore (4, 5 of 6) zijn gemiddeld sterker eenzaam dan de ondervraagden met een lagere schaalscore.



Tabel 5.13 Gemiddelde eenzaamheid, naar schaalscore voor belang gehecht aan een partnerrelatie en type meest-ondersteunende relatie (N= 410)

<u>schaalscore</u> <u>belang partner</u>	type meest-ondersteunende relatie					
	niet de partnerrelatie			partnerrelatie		
	n	gem.	s.d.	n	gem.	s.d.
0,1	52	3.2	2.4	17	(2.8)	(2.2)
2	50	2.9	2.3	39	2.0	2.2
3	51	3.2	2.4	60	1.5	1.8
4	34	4.7	2.3	39	1.9	2.0
5,6	27	4.4	2.2	41	2.8	2.3
Totaal	214	3.5	2.4	196	2.1	2.1
Toets gelijke gemiddelden	F= 4.4, p<.01			F= 3.1, p<.05		
Toets lineariteit	F= 2.2, p>.05			F= 3.9, p<.01		

Hypothese 2-2 moet verworpen worden. De kanttekening moet hierbij gemaakt worden dat de gevonden samenhang voor de ondervraagden zonder een partnerrelatie als meest-ondersteunende relatie samenhang wel in de verwachte richting en sterk genoeg is.

Hypothese 2-3 gaat in op de samenhang tussen de intensiteit van de eenzaamheid en het al of niet hebben van een concrete wens tot het aangaan van een nieuwe relatie. Daartoe stelden we de vraag: "Zijn er naast de relaties die u heeft (...) nog relaties die u graag erbij zou willen hebben?" Op deze vraag antwoordden 146 ondervraagden (34.9 %, N= 419) bevestigend. Er zijn dus nogal wat ondervraagden met de wens een nieuwe relatie aan te gaan. We moeten ons hierbij niet voorstellen dat de ondervraagden hier voortdurend

mee bezig zijn en dat deze activiteiten altijd een hoge prioriteit hebben. Dat blijkt ondermeer uit het volgende.

Aanvullend op de hiervoor genoemde vraag hebben we aan de ondervraagden die de wens hadden een nieuwe relatie aan te gaan, gevraagd of activiteiten ondernomen waren om de wens te realiseren. 43.6 % van deze ondervraagden (n= 140) antwoordde bevestigend. Uit toelichting op de antwoorden blijkt vervolgens dat sommige ondervraagden wel de intentie hebben hun relatienetwerk uit te breiden, maar dat zij niet altijd weten hoe zij dit aan kunnen pakken. Het is ook duidelijk dat de eventuele teleurstellingen die men opdoet een rol kunnen spelen bij het continueren van de activiteiten c.q. het vasthouden aan de intenties. Zo zegt een weduwe:

Ik wil graag nieuwe kennissen erbij. De kennissen die ik had, komen na het overlijden van mijn man niet meer. Het is ontzettend moeilijk nieuwe kennissen te krijgen. Ik ben naar verschillende clubs geweest, maar je komt er niet tussen. Bij een club van de kerk vond ik het moeilijk me aan te sluiten. Het zijn allemaal gereformeerden, net als ik. Maar in de kerk groeten ze je niet. Het is allemaal in z'n eigen kringetje. Hoor je daar niet bij dan is het moeilijk contacten te krijgen. Ik trok me daarom terug. Misschien leg ik wel moeilijk contacten.

Een gehuwde man zegt dat hij verschillende soorten relaties erbij wil hebben, waaronder vrienden:

Nou, wat verwacht ik van vrienden. Dan heb ik het eigenlijk over figuren die door dik en dun gaan, die je in alles terzijde blijven staan. Als je een binnenvetter bent, je kan je niet uiten, dan zou je daar met een echte vriend of vriendin een oplossing voor kunnen vinden. Van vrienden verwacht ik ook dat je samen bezig bent met een sport. Ik fiets nou vrij veel, en als je daar nou eens iemand zou kunnen vinden waarmee je er op uit kan trekken. Niet van wat gaat hij toch hard, laat hem maar gaan, of van wat gaat hij traag. Nee, echte sportiviteit, dan kan je daarover wat babbelen en de betrokkenheid is dan veel groter.

Interviewer: Heeft u de laatste tijd nog activiteiten ondernomen om uw wensen te realiseren?

Respondent: Nee. Bij bepaalde relaties klamp je je wel aan, maar dat groeit niet door omdat je daar niet op doorbouwt. Je gaat niet zeggen, we gaan er een club van maken. Ik ben daar niet bewust mee bezig, zeker niet.

Een gescheiden vrouw woont samen met haar jongste zoon en de 24-jarige ex-vrouw van haar oudste zoon, N. Deze laatste relatie is voor haar heel belangrijk:

Zij begrijpt mij beter dan alle anderen omdat ze in hetzelfde schuitje zit.

Over haar eenzaamheid vertelt ze:

Je zal jezelf uit de eenzaamheid moeten halen. In het begin was 't heel moeilijk, maar het wordt steeds gemakkelijker moet ik zeggen. Je hebt natuurlijk allemaal je dag weleens niet, een dag dat je heel sterk naar gezelschap verlangt. Ik ben blij met degenen die ik nu heb, maar ik heb wel verleerd hele hoge verwachtingen daarvan te hebben. Ik kijk allemaal wel hoe het rolt. Neem nou bijvoorbeeld N. Ik weet niet hoe het is als zij straks een ander tegen komt, wat natuurlijk onvermijdelijk gaat gebeuren. Of dan die relatie tussen mij en haar stand houdt zoals die de laatste jaren is geweest? Ik hoop van wel. Ik heb daar niet allemaal hoge verwachtingen van. Het klinkt misschien een beetje zuur, maar je komt met zo'n dreun op de grond terecht als ze je weer zomaar laten vallen (zoals mijn oudste zoon gedaan heeft). Dat probeer ik me te besparen, daarom neem ik zo'n houding aan.

We verwachten een positieve samenhang aan te treffen tussen het noemen van een wens tot het aangaan van een nieuwe relatie en eenzaamheid. Het blijkt dat de gemiddelde eenzaamheid binnen de categorie ondervraagden die geen wens heeft, lager is dan binnen de categorie ondervraagden die wel een wens heeft: respectievelijk 2.3 ( $n=271$ ,  $s.d.=2.3$ ) en 3.8 ( $n=146$ ,  $s.d.=2.3$ ),  $t=-6.3$ ,  $p<.001$ . Ook wanneer we controleren voor het effect van de totaal verkregen steun binnen het netwerk van nauwste relaties, is er een positieve samenhang tussen het hebben van de wens een nieuwe relatie aan te gaan en eenzaamheid (tabel 5.14). Het verschil in gemiddelde score op de eenzaamheidsschaal tussen ondervraagden die respectievelijk geen en wel een wens tot het aangaan van een nieuwe relatie hebben, is ongeveer 1.5.

De deelhypothese wordt dus ondersteund door de empirische gegevens. In geval men wensen heeft nieuwe relaties aan te gaan, is de kans op eenzaamheid groter dan in het geval men niet dergelijke wensen heeft. De betekenis die de standaard 'wens tot het aangaan van een nieuwe relatie' voor eenzaamheid kan hebben, wordt als volgt verwoord door een weduwnaar:

Als je weduwnaar wordt, zeggen ze dat ze langs zullen komen. Dat is niet gebeurd. Komt doordat ik man ben: mannen bezoeken elkaar niet zomaar. Ik berust hierin. Ik ben ook niet op zoek naar een partner. Ik heb nog twee kinderen thuis en ik werk. Ik heb de rol van mijn vrouw volledig overgenomen. Ik voel me niet ongelukkig, en voel me niet genoodzaakt een levenspartner te zoeken.

Tabel 5.14 Afwijking ten opzichte van gemiddelde eenzaamheid voor ondervraagden zonder en met een wens voor het aangaan van een nieuwe relatie (N= 417)

	N	afw.	afw.*
Geen wens	271	-.5	-.5
Wens	146	1.0	1.0

F= 44.8, df= 1,  $p < .001$ ,  $r = .30$  voor het directe effect van 'wenst nieuwe relatie aan te gaan' op eenzaamheid; F= 45.9, df= 2,  $p < .001$ , multipele  $r = .43$  voor het totale effect van ondersteuning en 'wenst nieuwe relatie aan te gaan' op eenzaamheid

\* Afwijking van gemiddelde gecontroleerd voor de intensiteit van de steun binnen de (maximaal) acht nauwste relaties

Mijn laatste dochter zal gauw uit huis gaan. Misschien zal ik me dan wel eenzaam gaan voelen.

De betekenis van standaardverlaging voor eenzaamheidsverwerking blijkt ook uit de woorden van een ongehuwde vrouw:

Ik heb lang met mijn ouders samengewoond. Toen die wegvielen, stond ik eenzaam in het leven. Ik kan nu beter leven met die situatie. Je bent zelf ook schuldig aan eenzaamheid. Ik vind het niet zo erg eenzaam te zijn. Dat komt misschien ook wel doordat ik veel lees en van muziek houd. Als ik daarmee bezig ben, vind ik het niet eens fijn dat er iemand op bezoek komt.

Exploratief zijn we nagegaan of van belang is of de wens betrekking heeft op een specifiek soort relatie. Daartoe hebben we eerst een nadere indeling willen aanbrengen in de antwoorden op de vraag. Het was namelijk voor de ondervraagden mogelijk verschillende typen relaties aan te geven waarmee men een nieuwe relatie wenste aan te gaan. In tabel 5.15 hebben we het aantal ondervraagden aangegeven dat een bepaald type relatie heeft genoemd. Het meest genoemd worden een vriend(-in) en een partner (\*4). Aan het voorkomen van deze twee typen relaties in het netwerk wordt kennelijk door veel ondervraagden een groot belang gehecht. De betekenis van (de wens tot het aangaan van) een partnerrelatie wordt geïllustreerd door de

Tabel 5.15 Frequentie van gewenst zijn van verschillende typen relaties (n= 146)

	gewenst	in combinatie met wens ander type	
		niet (n= 78)	wel (n= 68)
Collega	20	4	16
Studiegenoot	10	0	10
Kennis	34	2	32
Kind	24	2	22
Ouder	18	2	16
Broer of zus	31	5	26
Verdere familie	25	5	20
Buurtgenoot	28	5	23
Partner	49	26	23
Vriend of vriendin	55	15	40
Hobbyvriend(-in)	22	0	22
Sportvriend(-in)	15	1	14
Anders	16	11	5

toelichting van een gescheiden man. Hij zegt dat hij graag een relatie met een partner aan wil gaan. In antwoord op de vraag wat hij van zo'n relatie verwacht, zegt hij:

Een normaal leven. Het is in wezen niet normaal dat je alleen door 't leven moet, de meesten kunnen het niet. Er zijn maar enkele mensen die zich gelukkig voelen als ze alleen zijn. Als je alleen bent, heb je de neiging naar her en der te lopen. Als je in de weekenden geen zin hebt ook maar iets aan je huis te doen, dan ga je maar weg. Je bent op zoek, je zoekt de gezelligheid. Uit de tweede kolom van de tabel 5.15 blijkt vervolgens dat 78 ondervraagden niet verschillende typen relaties genoemd hebben, maar één type relatie genoemd hebben. Alleen de partnerrelatie wordt voldoende frequent genoemd om de 26 ondervraagden die dit type genoemd hebben als aparte categorie te onderzoeken. De andere typen

Tabel 5.16 Gemiddelde eenzaamheid voor ondervraagden zonder een partnerrelatie als meest-ondersteunende relatie (n= 217), naar al dan niet gewenst zijn van verschillende typen relaties

	n	gem.	s.d.
Geen wens voor nieuwe relatie	130	3.2	2.4
Wens voor partnerrelatie, niet voor andere relaties	26	4.1	2.3
Wens voor partnerrelatie en voor andere relaties	22	4.8	2.0
Geen wens voor partnerrelatie, wel voor andere relaties	39	3.7	2.3

relaties worden te weinig genoemd en/of te vaak in combinatie met minstens één ander type genoemd.

We beantwoorden nu de vraag of het noemen van de wens een partnerrelatie aan te gaan van betekenis is voor de kans op het ervaren van eenzaamheid. Daarvoor onderscheiden we, binnen de categorie ondervraagden zonder een partnerrelatie als meest-ondersteunende relatie, vier sub-categorieën. Dit zijn (1) degenen die geen wens noemen, (2) degenen die uitsluitend de wens noemen voor een partnerrelatie, (3) degenen die een wens hebben voor een partnerrelatie en voor een ander type relatie, en (4) degenen die wensen genoemd hebben, maar niet voor een partnerrelatie. De gemiddelde eenzaamheid voor de respondenten van deze vier sub-categorieën is opgenomen in tabel 5.16. Het blijkt dat de wens tot het aangaan van een nieuwe partnerrelatie de kans op eenzaamheid vergroot ten opzichte van het niet noemen van deze wens. Ondervraagden zonder een partner als meest-ondersteunende relatie die en een wens voor een partnerrelatie en een wens voor een ander type relatie hebben, zijn gemiddeld sterker eenzaam dan degenen die uitsluitend een wens noemen voor een andere relatie ( $t = 1.8$ ,  $p < .05$ ). De ondervraagden die uitsluitend een wens noemen voor een partnerrelatie zijn gemiddeld eenzamer dan degenen die geen wens noemen ( $t = 1.9$ ,  $p < .05$ ).

### §5.3.3 Conclusies

We zijn nagegaan of de empirische gegevens onze veronderstelling ondersteunen dat in het geval men relatief hoge persoonlijke standaards ten aanzien van relaties heeft, de kans op het ervaren van eenzaamheid groter is dan wanneer men relatief lage persoonlijke standaards heeft.

Deze (tweede) hypothese leidden we af uit het theoretisch kader waarin verondersteld werd dat aan het ervaren van eenzaamheid een proces ten grondslag ligt waarin de situatie met betrekking tot de relaties wordt geïnterpreteerd: in het geval men die situatie waarneemt als één waarin de kwaliteit van het gerealiseerde netwerk van relaties laag is en de standaards ten aanzien van relaties hoog zijn, is de kans op een discrepantie tussen beide factoren groot en is derhalve de kans op het ervaren van eenzaamheid groot. Bij het beschrijven van het proces waarin eenzaamheidservaringen kunnen ontstaan en voortbestaan, hebben we aangegeven dat een dergelijke evaluatie ondermeer kan leiden tot het bijstellen van de standaards. Door standaardverlaging kan de discrepantie tussen de kwaliteit van het gerealiseerde relatiernetwerk en de standaards verkleind worden, zodat een herinterpretatie van de situatie kan leiden tot een andere evaluatie. Het resultaat van deze evaluatie kan zijn dat geen of zwakkere eenzaamheid ervaren wordt.

Uit de gepresenteerde gegevens kunnen we afleiden dat een relatief lage standaard ten aanzien van het belang gehecht aan een partnerrelatie de kans op het ervaren van eenzaamheid verkleint, met name voor de ondervraagden zonder een partnerrelatie als meest-ondersteunende relatie. Verder blijkt dat wanneer men geen concrete wensen heeft relaties aan te gaan, de kans op eenzaamheid kleiner is dan in het geval dergelijke wensen wel bestaan. De wens tot het aangaan van een nieuwe partnerrelatie blijkt, vergeleken met de wens tot het aangaan van andere typen relaties, de kans op eenzaamheid extra te vergroten. We kunnen concluderen dat hypothese 2 gespecificeerd moet worden.

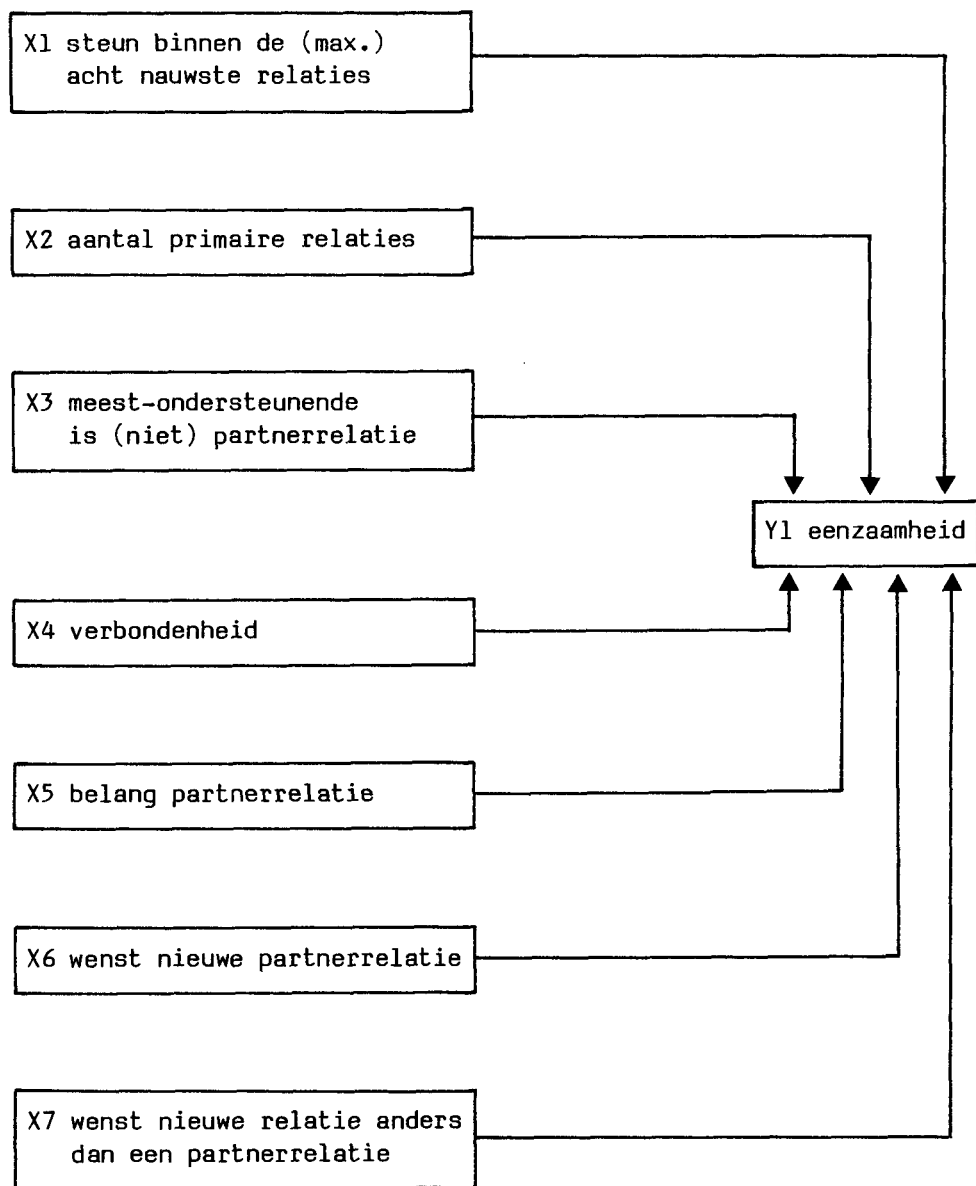
De standaard die betrekking heeft op verbondenheid in relaties blijkt echter niet dié betekenis te hebben welke verondersteld werd: er werd een negatieve samenhang met eenzaamheid vastgesteld. Hoe kan deze bevinding begrepen worden? Ondermeer op deze vraag gaan we in de volgende paragraaf in wanneer we de hypothesen 1 en 2 integraal toetsen.

#### §5.4 DE SAMENHANG TUSSEN EENZAAMHEID, DE KWALITEIT VAN HET RELATIENETWERK EN STANDAARDS TEN AANZIEN VAN RELATIES

In deze paragraaf betrekken we de resultaten van de in §5.2 en §5.3 gepresenteerde analyses op elkaar. Dit doen we door de resultaten van een integrale analyse te presenteren waarmee de sterkte van het verband berekend wordt tussen eenzaamheid enerzijds en de kwaliteit van het gerealiseerde relatiernetwerk en de persoonlijke standaards ten aanzien van relaties anderzijds. De theoretische verwachtingen die we als hypothese 1 en 2 formuleerden, hebben we geïllustreerd in figuur 5.3 (de onderlinge samenhangen tussen de X-variabelen zijn niet in de figuur opgenomen). De empirische variabelen die aspecten van de kwaliteit van het gerealiseerde relatiernetwerk aanduiden (X1, X2 en X3), hangen negatief samen met eenzaamheid (Y1); weergegeven als een pijl. In de figuur zijn als standaards opgenomen de mate waarin men verbondenheid nastreeft, gemeten door een schaalscore (X4), de mate waarin men belang hecht aan een partnerrelatie, eveneens gemeten door een schaalscore (X5), en de wens tot het aangaan van een nieuwe relatie. Op basis van de analyses die in §5.3 gepresenteerd werden, is een onderscheid gemaakt tussen het niet of wel hebben van een wens tot het aangaan van een partnerrelatie (X6) en het niet of wel hebben van een wens tot het aangaan van een relatie van een ander type (X7). Van deze standaards wordt verwacht dat zij positief samenhangen met eenzaamheid.

Voor de berekening van de parameters van het model gebruiken we regressieanalyse, gebaseerd op correlaties (tabel 5.17). Bij de correlatiematrix zijn nog enkele opmerkingen te maken. In §5.2.2 hebben we reeds uitvoerig de samenhang van .39 tussen X1 en X2 besproken. Verder is er een onderlinge significante correlatie van .25 tussen de schaalscore voor gewenste verbondenheid (X4) en de steun binnen de nauwste relaties (X1). Ook is er een significante correlatie (-.33) tussen het niet of wel wensen van een partnerrelatie (X6) en de variabele betreffende het type van de meest-ondersteunende relatie (X3), veroorzaakt doordat vrijwel geen van de ondervraagden die een partnerrelatie hebben als meest-ondersteunende relatie een wens noemen voor het aangaan van een nieuwe partnerrelatie. Tenslotte wijzen we nog op de significante correlatie (.15) tussen X6 en X7, mede veroorzaakt doordat voor het verkrijgen van deze gegevens één 'ingangsvraag' gesteld is.





Figuur 5.3 Model van de samenhang tussen aspecten van de kwaliteit van de relaties, persoonlijke standaards ten aanzien van relaties en eenzaamheid

Tabel 5.17 Correlatiematrix van eenzaamheid en variabelen betreffende aspecten van de kwaliteit van de relaties en persoonlijke standaards ten aanzien van relaties (N= 414)

---

	Y1	X1	X2	X3	X4	X5	X6
Y1 Eenzaamheid							
X1 Steun nauwste relaties	-.30						
X2 Aantal primaire relaties	-.30	.39					
X3 Meest-onderst. is partner	-.31	.03	.09				
X4 Schaalscore verbondenheid	-.18	.25	.18	.14			
X5 Belang partnerrelatie	.08	.05	.04	.21	.19		
X6 Wenst nieuwe partnerrelatie	.24	-.15	-.10	-.33	.03	-.01	
X7 Wenst nieuwe andere relatie	.24	.09	.03	.01	.08	.11	.15

---

De resultaten van de regressieanalyse zijn in tabel 5.18 opgenomen. De parameters voor de samenhang tussen de X-variabelen en eenzaamheid (Y1) worden aangeduid als beta's. Deze beta's variëren tussen .00 en +1.00 (of -1.00, afhankelijk van de richting van de samenhang). De beta's zijn gelijk aan de correlaties tussen de respectievelijke X-variabelen en Y1, gecontroleerd voor de onderlinge correlaties tussen de X-variabelen.

Alle X-variabelen zijn significant in de regressievergelijking, behalve die betreffende de wens tot het aangaan van een nieuwe partnerrelatie. Als gevolg van onderlinge samenhangen is de betekenis van enkele X-variabelen geringer dan op grond van de directe samenhangen met eenzaamheid verondersteld zou kunnen worden. Op te merken is ook dat de relatieve betekenis in de regressievergelijking van de variabele betreffende het belang dat gehecht wordt aan een partnerrelatie (X5) groter is dan op basis van de correlatie met eenzaamheid verondersteld zou kunnen worden; de reden hiervoor is dat min of meer gecorrigeerd wordt voor de aanwezigheid van een partnerrelatie door het opnemen van de variabele X3, het gegeven of de meest-ondersteunende relatie een partnerrelatie is (zie §5.3.2).

Met behulp van de gepresenteerde gegevens kan een redelijk goed beeld verkregen worden van enkele, theoretisch gezien belangrijke, met eenzaamheid samenhangende factoren. Conform de in hoofdstuk 1 uitgesproken verwachtingen zijn van betekenis voor het ervaren van eenzaamheid:

Tabel 5.18 Samenhang tussen de kwaliteit van de relaties, de persoonlijke standaards ten aanzien van relaties, en eenzaamheid, na controle voor samenhangen tussen de X-variabelen (N= 414)

---

	beta	p
X1 Totale steun acht nauwste relaties	-.22	<.001
X2 Aantal primaire relaties	-.17	<.001
X3 Meest-ondersteunende relatie is partner	-.28	<.001
X4 Gewenste verbondenheid	-.11	<.05
X5 Belang gehecht aan partnerrelatie	.15	<.001
X6 Wenst nieuwe partnerrelatie	.07	
X7 Wenst nieuwe andere relatie	.25	<.001

---

F= 26.0,  $p < .001$ , multipele  $r = .56$

---

- de kwaliteit van het gerealiseerde netwerk van relaties; een significante negatieve samenhang met eenzaamheid wordt gevonden voor de variabelen betreffende de steun binnen de acht nauwste relaties, het aantal primaire relaties, en het gegeven of de meest-ondersteunende onder de acht nauwste relaties een partnerrelatie is, en
- de standaards ten aanzien van relaties; een significante positieve samenhang met eenzaamheid wordt gevonden voor de variabelen betreffende het belang dat gehecht wordt aan een partnerrelatie en het noemen van de wens een nieuwe relatie anders dan met een partner aan te gaan, terwijl verder een niet significante positieve samenhang wordt gevonden met de wens een nieuwe partnerrelatie aan te gaan.

Bij deze conclusie kunnen we nog de kanttekening maken dat uit nadere analyses niet blijkt dat het onderscheid naar emotionele en sociale eenzaamheid het inzicht in de met eenzaamheid samenhangende factoren wezenlijk aanvult (zie verder bijlage 2).

Uit de nu gepresenteerde gegevens blijkt dat de variabele betreffende de gewenste verbondenheid, in tegenstelling tot de verwachting, negatief samenhangt met eenzaamheid. Een sterkere wens tot verbondenheid in relaties vergroot niet de kans op eenzaamheid,

maar verkleint de kans op eenzaamheid. Zoals uiteengezet is in §5.3.1, kunnen standards ook een motiverende functie hebben: wanneer men een hoge standaard heeft ten aanzien van relaties, kan daarvan een positief effect uitgaan op het aangaan en onderhouden van (ondersteunende) relaties. Zo zegt een vrouw die sinds enkele maanden een partnerrelatie heeft:

Ik moet mijn andere contacten niet verwaarlozen. Sinds ik een vriend heb, heb ik het gevoel dat een vriendin me een beetje afhoudt. Het was vroeger een heel goede vriendin, maar we betekenen nu veel minder voor elkaar. Ze schept een afstand. Dat vind ik vervelend. Zij zit met problemen, maar zoekt mij niet op om haar daarbij te helpen. We hebben nu een abonnement genomen op een cultureel centrum, zo zien we elkaar regelmatig.

Een zelfstandig wonende ongehuwde man, lid van een geestelijk orde, zegt:

Wij komen eens in de maand bij elkaar, en ik probeer bij die bijeenkomsten aanwezig te zijn. Waar ik contacten heb, wil ik die onderhouden. Maar voor de rest woon je op zo'n flat alleen. Je bent vriendelijk voor elkaar en als er problemen zijn, wil ik best helpen. Maar er is hier een grote afstand. Op jezelf blijven, ligt mij persoonlijk. Tegenover woont een man die alleen maar wil kletsen. Als ik die bij de lift tegen kom, denk ik 'Oh, mijn god'. Dat is mijn aard, ik ben niet zo'n gezelschapsmens.

Een man is sterk eenzaam sinds de echtscheiding vier jaar geleden. Hij vertelt dat hij een goed contact heeft met zijn moeder, die ongeveer 80 jaar is. Zij wordt als enige op de lijst van nauwe en persoonlijke relaties geplaatst. In het verleden had hij ook zo'n band met zijn vrouw, zo zegt hij. Een fragment uit het interview:

Respondent: Ik was stapelgek op mijn vrouw. Mijn vrouw heeft mij in de steek gelaten.

Interviewer: U heeft dus een goede band met uw moeder. Zou u er nog relaties bij willen hebben?

Respondent: Als ik een eerlijke, nette vrouw kon krijgen, eenvoudig. Kijk, ze gaan gelijk eisen stellen. (...)

Interviewer: U zou dus een goede vrouw willen hebben.

Respondent: Ja, kijk, alleen is maar alleen. Een vrouw die begrijpt en een vrouw die praat, een beetje aanspraak, een beetje gezelligheid. De drie maanden dat ik de hele dag thuis liep, waren vreselijk. Je zet de TV maar aan.

Interviewer: Wat zou u verwachten van het contact met een vrouw?

Respondent: Ik heb het nog niet geprobeerd. (...) Een vrouw die helder en schoon is, die geen eisen stelt van we willen op vakan-

tie, we willen dit, we willen dat. Ik ben geen man om op vakantie te gaan. Ik heb het nooit gehad en ik verlang er ook niet naar.

Interviewer: En verder, hoe wilt u met elkaar omgaan?

Respondent: Een eerlijke verhouding. Maar niet met Jan Rap en zijn maat in huis zitten. (Zijn ex-vrouw bracht veel mensen over de vloer.) Wel dat er eens iemand op visite komt. Maar niet zoals ik het heb meegemaakt dat iedere avond als je thuiskwam van je werk de hele keet volzat. En dan was het eten en drinken, alles best. Maar als je dan daar kwam, was Schraalhans keukenmeester.

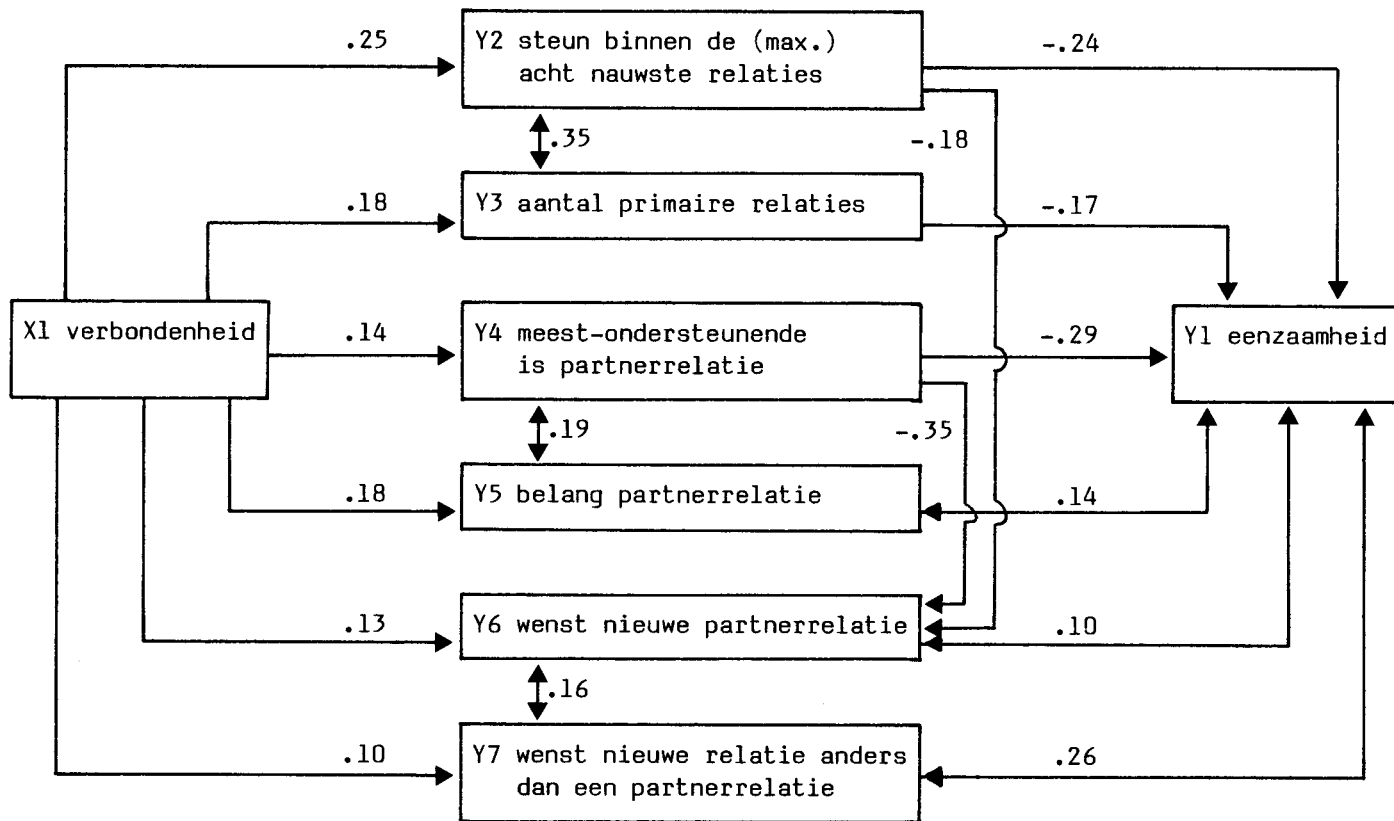
Interviewer: Zou u nog een vriend willen hebben?

Respondent: Nee. Als je veel geeft, ben je een goede jongen; als je iets van een ander wilt, zijn ze niet thuis. Nu doe ik ook niets meer. Ze bekijken het maar.

Uit de geselecteerde gespreksfragmenten blijkt dat persoonlijke standaards ten aanzien van relaties samen kunnen hangen met de kwaliteit van het gerealiseerde relatiernetwerk. De eerst geciteerde ondervraagde heeft vanuit een relatief hoge standaard energie gestoken in het onderhouden van de relatie met een vriendin, zodat ze elkaar weer vaker zien. Het onderschrijven van lage standaards bij de tweede ondervraagde gaat samen met het ontbreken van die relaties. De derde ondervraagde heeft lage standaards ten aanzien van vriendenrelaties, en heeft ook geen vrienden. Bij deze ondervraagde vinden we geen samenhang ten aanzien van een partner.

De samenhang tussen de kwaliteit van het gerealiseerde netwerk van relaties, de standaards ten aanzien van relaties en eenzaamheid hebben we nader willen beschrijven met behulp van een lineair structureel model (figuur 5.4). Doel van het ontwerpen van dit model was de, in vergelijking met twee andere standaards specifieke, betekenis van de standaard 'gewenste verbondenheid in relaties' te illustreren. We vermoeden namelijk dat deze standaard vooral een motiverende functie heeft en derhalve direct gekoppeld dient te worden aan de kwaliteit van het relatiernetwerk.

Het model veronderstelt dat aspecten van de kwaliteit van het netwerk een directe negatieve invloed hebben op de intensiteit van de eenzaamheid (variabele Y1); de onderscheiden aspecten zijn de steun binnen de nauwste relaties (Y2), het aantal primaire relaties (Y3), en het gegeven of de meest-ondersteunende van de nauwste relaties een partnerrelatie is (Y4). De wens tot het nastreven van verbondenheid, gemeten door de schaal van elf uitspraken (X1), wordt verondersteld de drie aspecten van de kwaliteit van het relatiernetwerk (Y2, Y3, Y4) positief te beïnvloeden, en daarmee indirect de kans op eenzaamheid te verkleinen. Ook wordt verondersteld



Figuur 5.4 Lineair structureel model van de samenhang tussen aspecten van de kwaliteit van de relaties, persoonlijke standaards ten aanzien van relaties en eenzaamheid (N= 418)

dat verbondenheid (X1) een positieve invloed heeft op de overige variabelen die standaards indiceren, namelijk het belang dat gehecht wordt aan de partnerrelatie (Y5), de wens een nieuwe partnerrelatie aan te gaan (Y6) en de wens een nieuwe andere relatie aan te gaan (Y7). De variabelen Y5, Y6 en Y7 worden verondersteld wederkerig samen te hangen met de intensiteit van eenzaamheid (Y1), daarmee aangevend enerzijds dat eenzaamheid verwerkt kan worden door deze standaards te verlagen en anderzijds dat hoge standaards de kans op eenzaamheid vergroten.

Voor de toetsing met behulp van LISREL wordt het model aangepast door aanvullend enkele (eerder besproken) samenhangen toe te staan. Deze zijn: een wederkerige samenhang tussen Y2 en Y3 (de steun binnen de nauwste relaties hangt positief samen met het aantal primaire relaties), een wederkerige samenhang tussen Y6 en Y7 (de twee variabelen betreffende een wens tot het aangaan van een nieuwe relatie hangen onderling samen), en een effect van Y4 op Y5 en op Y6 (gebleken was reeds dat ondervraagden met een partnerrelatie een groter belang hechten aan een partnerrelatie dan ondervraagden zonder een partnerrelatie, en dat de ondervraagden met een partnerrelatie als meest-ondersteunende relatie -op één na- geen wens formuleren voor het aangaan van een nieuwe partnerrelatie). Dit model past niet bij de data ( $\chi^2 = 25.6$ ,  $df = 12$ ,  $p = .01$ ). Een passing van het model bij de data kan verkregen worden ( $\chi^2 = 10.9$ ,  $df = 11$ ,  $p = .45$ ) wanneer een effect van Y2 op Y6 wordt toegestaan: de mate waarin men steun binnen de nauwste relaties verkrijgt, beïnvloedt het noemen van de wens tot het aangaan van een nieuwe partnerrelatie negatief. De beta-, gamma-, en psi-parameters van dit laatste model zijn in figuur 5.4 opgenomen; alle parameters zijn significant ( $t > 2.0$ ).

Het model illustreert, beter dan de in tabel 5.18 gepresenteerde resultaten van de regressieanalyse, dat de standaard ten aanzien van de gewenste verbondenheid een andere betekenis heeft dan de standaard betreffende het belang gehecht aan een partnerrelatie en de standaards welke uitdrukken dat men het min of meer concrete voornemen heeft een nieuwe relatie aan te gaan. De laatste drie hangen direct wederzijds en positief samen met eenzaamheid. De wens tot verbondenheid hangt negatief samen met eenzaamheid, namelijk door middel van indirecte effecten via de kwaliteit van het gerealiseerde netwerk van relaties (Y2, Y3 en Y4) ter grootte van in totaal  $-.13$ .

Deze negatieve samenhang kan begrepen worden door in te gaan op de vraag in welke situatie mensen de standaard ten aanzien van de

gewenste verbondenheid in relaties verlagen. Voor een antwoord op deze vraag grijpen we terug op de resultaten van het eerder genoemde explorerende onderzoek naar het verwerken van eenzaamheid (Van Tilburg, 1982). De beschrijving van het verwerkingsproces van eenzaamheid die in deze studie centraal stond, was vooral gebaseerd op gegevens van ondervraagden zonder partnerrelatie. Een verlaging van de standaards betrekking hebbend op een partnerrelatie droeg in sommige gevallen bij tot het vrijmaken van de weg voor het aangaan of het verbeteren van relaties van een ander type. Een dergelijke standaardverlaging behoeft dan ook niet negatief beoordeeld te worden: men trekt zich daarmee nog niet terug uit het sociale leven. Eerder valt een dergelijke verandering te karakteriseren als een bijstelling van wellicht onmogelijk te vervullen of overspannen verwachtingen die men heeft van de inhoud van een partnerrelatie of van de kansen die men heeft op het realiseren van een partnerrelatie. Een verlaging van de standaards betrekking hebbend op een partnerrelatie is dan reëel wanneer men het voor mogelijk houdt andere typen relaties aan te gaan of wanneer deze relaties reeds aangegaan zijn.

Een verlaging van standaards die niet specifiek gericht zijn op de betekenis van een partnerrelatie, maar in meer algemene zin de betekenis van ondersteunende relaties aanduiden, moet waarschijnlijk in een ander licht gezien worden. Wanneer we ervan uitgaan dat het onderhouden van primaire relaties een noodzakelijke en centrale voorwaarde is voor het zich welbevinden, is het moeilijk voor te stellen dat de standaards ten aanzien van relaties verlaagd worden zonder dat alternatieven voorhanden zijn. Mensen hebben immers tal van behoeften die het noodzakelijk maken relaties met andere mensen aan te gaan. Het verlagen van de standaard 'gewenste verbondenheid in relaties met anderen' zou dan ook het opgeven zijn van de hoop ondersteunende relaties te kunnen realiseren. Een dergelijke, min of meer definitieve, verandering zou betekenen dat men zich moet voorbereiden op het zinvol maken van een leven zonder dat wat men altijd als wenselijk zag: ondersteunende relaties, en een houding van onverschilligheid ten opzichte van andere mensen moet innemen die niet strookt met de houding die men eerder heeft gehad.

De resultaten van de analyses laten zien dat de variabele betreffende het belang van een partnerrelatie en de twee variabelen betreffende een wens tot het aangaan van een nieuwe relatie wel de verwachte betekenis hebben in samenhang met eenzaamheid. Het verlagen van deze standaards wordt wellicht als minder definitief of minder essentieel gezien. Het zoeken naar een passend lineair structureel model leverde verder nog op dat de ondervraagden die



relatief veel steun binnen de nauwste relaties verkrijgen, minder vaak een wens noemen tot het aangaan van een partnerrelatie. Deze bevinding versterkt het geopperde idee dat standaardverlaging (met betrekking tot de partnerrelatie) in het proces van eenzaamheidsverwerking met name reëel is wanneer alternatieven (i.c. steun binnen andere relaties dan de partnerrelatie) voorhanden is.

#### §5.5 DIFFERENTIATIE NAAR EEN SITUATIE VOOR EN NA EEN INGRIJPENDE VERANDERING OP HET GEBIED VAN DE PRIMAIRE RELATIES

In de voorgaande paragrafen zijn in het kader van een verklaring van het ontstaan en voortbestaan van eenzaamheid gegevens aangedragen die aangeven dat binnen de situatie met betrekking tot relaties verschillende factoren van bijzondere betekenis zijn. Wanneer een sterk ondersteunende partnerrelatie en/of andere ondersteunende, primaire relaties aanwezig zijn, is de kans op eenzaamheid relatief gering. Beide factoren zijn onderling vrijwel onafhankelijk. Daarnaast spelen persoonlijke standaards ten aanzien van relaties een rol; aangegeven is dat bepaalde hoge standaards de kans op eenzaamheid vergroten. De meer statische beschrijving van de onderlinge samenhangen tussen deze verschillende elementen uit het verklaringsmodel vullen we in deze paragraaf aan met een dynamischer benadering.

In hoofdstuk 1 (§1.1.3) hebben we verondersteld dat elke (nieuwe) levenssituatie een (nieuwe) afweging vraagt van de verschillende elementen binnen de situatie rond relaties. Deze reorganisatie maakt onderdeel uit van een proces. Om inzicht te verkrijgen in dit proces is het nodig aandacht te besteden aan de levensfase waarin mensen verkeren, waarbij in principe elke fase in aanmerking komt voor nader onderzoek. In deze paragraaf besteden we -binnen de beperkingen van een éénmalig survey- aandacht aan (de gevolgen van) het verlies van de partnerrelatie.

De situatie van mensen die een partner verloren hebben, is niet los te zien van de situatie die bestond voor het verlies van de partner. De laatste situatie kan immers geleidelijk of plotseling overgaan in de eerst genoemde situatie. Daarom besteden we eerst aandacht aan de situatie van mensen die een partnerrelatie zijn aangegaan. Daarbij kiezen we als uitgangspunt dat ook zo'n positief beleefde verandering een (re-)organisatie noodzakelijk maakt, namelijk om een netwerk van tevredenstellende relaties in stand te

houden (conform Schulz & Rau, 1985). In de eerste plaats betreft dit het onderhouden van de partnerrelatie als zodanig. Daarnaast dient aandacht besteed te worden aan het onderhouden van andere relaties, naast de partnerrelatie. Hiermee keren we ons tegen de gedachte dat een veelal als positief ervaren levensverandering geen uitdaging zou geven. Altergott (1985, p. 58) stelt:

It is not clear (...) whether marriage is in some sense privatizing, enclosing marital partners in a dyadic social world, or integrating, connecting the married individual to additional social actors.

Door het bestaan van deze mogelijkheden te suggereren, wordt er de aandacht op gevestigd dat een verandering als het huwelijk wijzigingen in het netwerk van relaties tot gevolg kan hebben. Deze wijzigingen kunnen van groot belang zijn voor het welbevinden van mensen op korte en lange termijn.

Uit het onderzoek van Altergott blijkt dat sommige gehuwden zich terugtrekken uit hun persoonlijke relaties, anders dan met de partner. Aan de hand van resultaten uit het onderzoek onder studenten van Milardo, Johnson en Huston (1983) en van Johnson en Milardo (1984) kan dit beeld genuanceerd worden. De resultaten geven namelijk aan dat de contacten met familie en de beste vriend(inn)en even frequent blijven wanneer twee individuen een paar gaan vormen, maar dat de contacten met andere vriend(inn)en en bekenden minder frequent worden. Verder zijn er aanwijzingen dat men gedurende dit proces en daarna meer gezamenlijke, aan de partnerrelatie gebonden relaties krijgt en minder relaties die gebonden zijn aan één van beide partners (zie ook Heller, 1979; Kooy, 1977; Langeveld, 1985; Rook, 1984c; Solano, 1986).

Samengevat, ook na een (positieve) verandering als het aangaan van een partnerrelatie is er de uitdaging een ondersteunend netwerk in stand te houden c.q. tot stand te brengen. De kans bestaat dat dit relatienetwerk eenzijdig wordt samengesteld, met sterk aan de partnerrelatie gebonden relaties. In §5.5.1 onderzoeken we of deze tendens in de door ons verzamelde empirische gegevens te herkennen is, aan de hand van de vraag: (1) Treden er veranderingen op in het relatienetwerk met het toenemen van de tijd dat men de partner kent, en zo ja, welke?

Met het beantwoorden van deze eerste vraag kunnen we inzicht krijgen in de uitgangssituatie van mensen die een partner verloren hebben als gevolg van echtscheiding of verweduwing. We gaan nu in op hun situatie.

Het verlies van de partnerrelatie markeert in verreweg de meeste gevallen een negatieve verandering in het leven. Het (op een andere wijze) organiseren van het leven na het verlies van de partnerrelatie vereist grote inspanningen van individuen (Lopata, 1979; Weiss, 1973). Allereerst betreft die reorganisatie het verlies van een relatie met een persoon waarmee men veel omging en die in veel gevallen een vertrouwenspositie bekleedde. Vanzelfsprekendheden, dingen die altijd tussen de partners besproken werden, liefde en aandacht, raakt men kwijt. Dit verlies kan in principe (ten dele) opgevangen worden door een nieuwe partnerrelatie aan te gaan. Ook is het mogelijk dat andere relaties het verlies compenseren. Wanneer deze reorganisatie plaats vindt, zijn daarmee nog niet alle veranderingen als gevolg van het verlies van de partnerrelatie opgevangen. De emotionele verwerking van het verlies, alsmede het vinden van een nieuwe plaats binnen een veranderde situatie, zijn belangrijke aan echtscheiding en verweduwing verbonden aspecten. Bij het verlies van een partnerrelatie kunnen andere sociale relaties een belangrijke rol vervullen:

Perhaps most important, however, and empirical research supports this, is the presence of, and interaction with, substitute figures who, by taking on the functions of the lost spouse, guide and help the bereaved or divorced person toward a new, positive self-concept that is in line with the changed circumstances in which the bereaved or divorced find themselves (Stroebe & Stroebe, 1986, p. 224).

Het reorganiseren van het netwerk op zo'n wijze dat ondersteuning binnen andere relaties verkregen wordt, is niet eenvoudig. Als gevolg van het wegvallen van de partnerrelatie kunnen de verhoudingen met andere mensen namelijk ook veranderen. De reacties van andere mensen kunnen afwijzend zijn, bijvoorbeeld ten aanzien van de echtscheiding als zodanig, of ten aanzien van het verdriet dat gepaard gaat aan het verlies van de partnerrelatie. Een verandering van de houding van andere mensen krijgt in deze situatie een des te groter gewicht omdat men voor het verkrijgen van steun, meer dan in het verleden, op de relaties met deze mensen aangewezen is. Het is dus de vraag of de relaties die vóór het verlies van de partnerrelatie als ondersteunend werden gezien, kunnen voldoen aan de verwachtingen van degene die de partnerrelatie verloren heeft (Gore, 1981; Morgan, 1986; O'Brien, 1985; Stueve & Gerson, 1977). Wanneer niet voldoende steun gemobiliseerd kan worden, is de kans op eenzaamheid groot.

Naast het 'vervangen' van de binnen de partnerrelatie verkregen ondersteuning, is waarschijnlijk een andere reorganisatie noodzake-

lijk. Wanneer men niet een nieuwe partnerrelatie aangaat, is het nodig de standaards ten aanzien van een partnerrelatie aan te passen bij de situatie. Deze aanpassing noemen we standaardverlaging. Op basis van eerder verkennend onderzoek en uit theorie afgeleide overwegingen (zie hoofdstuk 1), verwachten we dat degenen die het langst zonder partner zijn, de laagste standaards hebben.

Samengevat, we zullen de situatie van de ondervraagden die een partner verloren hebben als gevolg van echtscheiding of verweduwing, beschrijven aan de hand vraag 2 tot en met 5: (2) Gaat men na het verlies van de partner een nieuwe partnerrelatie aan? (3) Gaat het verlies van de partnerrelatie gepaard met het verlies van andere relaties? (4) Indien men geen nieuwe partnerrelatie aangaat, gaat men dan andere relaties aan om het totaal aan ondersteuning te vergroten? (5) Indien men geen nieuwe partnerrelatie aangaat, worden dan de standaards ten aanzien van een partnerrelatie verlaagd? Ook deze vragen komen in §5.5.1 aan de orde. Vervolgens gaan we in §5.5.2 in op de betekenis van de resultaten.

#### §5.5.1 Gegevens met betrekking tot veranderingen in het relatienetwerk als gevolg van het aangaan en het verlies van de partnerrelatie

We richten ons op de eerste vraag: Welke veranderingen in het relatienetwerk brengt het aangaan van een partnerrelatie met zich mee? Dat veranderingen plaats kunnen vinden, blijkt uit wat een man zegt die binnen twee maanden gaat trouwen:

Ik wil graag meer mensen hebben om mee te praten. Gezelligheid. Vroeger was ik elke avond weg. Het is leuk om weg te gaan, op visite bij vrienden, een feestje. Het is de laatste tijd minder door het werk en doordat ik ga trouwen.

In reactie op de uitspraak uit de eenzaamheidsschaal "Ik mis gezelligheid om me heen" zegt hij:

Die met mijn vrienden mis ik, maar met mijn vriendin juist niet, en dat is er nu voor in de plaats. Het samenwonen vergt veel van je tijd, dat is gewoon zo.

Of bij veel van de ondervraagden veranderingen in het relatienetwerk plaats vinden, gaan we na door de ongehuwde en gehuwde ondervraagden (met een partner) die de partner reeds lang kennen te vergelijken met ongehuwde en gehuwde ondervraagden die de partner korter kennen (\*5).

In tabel 5.19 zijn gegevens opgenomen over het aantal primaire relaties en de ondersteuning binnen de nauwste relaties (ook uit-

gesplitst naar de steun binnen deelnetwerken waarin verschillende typen relaties zijn samengevat). De gegevens zijn gerelateerd aan de tijd dat de ondervraagde de partner kent. Deze tijdsduur is verdeeld in verschillende tijdvakken, zodanig dat in elk tijdvak ongeveer 25 ondervraagden zijn opgenomen. Uit de gegevens blijkt dat tussen ondervraagden die de partner kort kennen en degenen die de partner lang kennen, slechts geringe variaties waar te nemen zijn van het aantal primaire relaties en de steun die verkregen wordt binnen de nauwste relaties. Grote variaties vinden we in de omvang van (de steun binnen) verschillende deelnetwerken. De steun van ouders, broers en zussen is voor de categorie ondervraagden die de partner lang kennen ongeveer een derde van de steun voor degenen die de partner kort kennen. De steun van de kinderen en van de schoonzoons en -dochters neemt sterk toe; voor degenen die de partner het langste kennen, maakt de steun van kinderen, schoonzoons en -dochters bijna de helft uit van de totaal verkregen steun. De steun van schoonouders, zwagers en schoonzussen neemt eerst toe, en vervolgens af. De steun van de partner neemt af, evenals de steun van de vriend(inn)en, kennissen en de overige niet-familieleden.

Deze gegevens kunnen geïnterpreteerd worden tegen de achtergrond van veranderingen in het gezin. Met de geboorte van kinderen, het ouder worden van de kinderen (en de relatievorming van die kinderen) ontstaat een belangrijk potentieel aan ondersteuning binnen primaire relaties. Veel van de ondervraagden ontwikkelen dit potentieel, zo blijkt. Uit de gegevens is ook af te leiden dat deze ontwikkeling niet leidt tot een toevoeging van steun aan de reeds bestaande steun; het aantal primaire relaties en het totaal van de binnen de nauwste relaties verkregen ondersteuning blijft immers ongeveer constant. De ontwikkeling van het potentieel van steun binnen de relaties met (schoon-)zoons en dochters blijkt vooral te leiden tot een verdringing van andere bronnen van steun; een relatief grote absolute achteruitgang in de tijd vinden we voor het deelnetwerk van de ouders, broers en zussen, en in mindere mate voor het deelnetwerk van vriend(inn)en, kennissen en overige niet-familieleden. Uit de gegevens is af te leiden dat deze verdringing vooral betrekking heeft op de steun binnen de nauwste relaties, en minder op het totaal van de primaire relaties. Zo halveert de steun binnen de nauwste relaties met niet-familieleden, terwijl het aantal van deze primaire relaties tot twee derde terugloopt.

Voor de beantwoording van de tweede tot en met vijfde vraag, presenteren we ondermeer gegevens van de ondervraagden die op het moment van het interview de burgerlijke staat 'gescheiden' of

Tabel 5.19 Demografische kenmerken, gemiddeld aantal primaire relaties en gemiddelde intensiteit van ondersteuning binnen de nauwste relaties voor ongehuwden en gehuwden met partner (n= 150), naar aantal jaren dat men de partner kent

	0-4	5-8	9-13	14-19	20-28	29-47	r	p
n	24	25	24	24	25	28		
Leeftijd	24.5	26.2	30.8	37.0	45.3	58.8		
% vrouwen*	45.8	60.0	54.2	45.8	44.0	46.4		
Aantal primaire relaties	20.0	18.6	19.0	17.5	16.6	20.3	.01	
w.v. met ouders, broers, zussen	3.6	2.6	2.9	2.8	2.2	2.0	-.26	<.001
met kinderen, schoonzoons/dochteren	0	.4	1.3	1.7	2.0	3.8	.71	<.001
met schoonouders, -zussen, zwagers	2.6	2.6	3.3	2.9	2.8	2.3	-.07	
met vriend(inn)en, kennissen e.d.	11.3	10.2	9.5	8.6	7.0	8.4	-.14	<.05
Steun binnen nauwste relaties	39.6	38.5	35.3	35.3	40.0	39.9	.06	
w.v. met ouders, broers, zussen	14.9	11.2	10.3	7.3	7.2	5.2	-.39	<.001
met kinderen, schoonzoons/dochteren	0	1.3	2.0	7.2	11.6	18.1	.68	<.001
met schoonouders, -zussen, zwagers	5.3	4.8	6.8	6.3	4.8	2.7	-.18	<.05
met partner	8.7	9.2	8.6	8.3	7.9	7.8	-.25	<.001
met vriend(inn)en, kennissen e.d.	10.0	9.5	6.9	5.7	7.3	5.3	-.18	<.05

\* F= .4, p>.05

'weduwstaat' hebben; ondervraagden die eerder gescheiden of verweduwd zijn en inmiddels hertrouwd zijn, worden dan buiten beschouwing gelaten. Het moment van echtscheiding is voor veel van de ondervraagden kort geleden: 26 van de 127 ondervraagden zijn één jaar of korter gescheiden, voor 39 ondervraagden heeft de echtscheiding twee tot vier jaar geleden plaats gevonden, voor 33 is dit vijf tot en met acht jaar geleden, en voor 26 ondervraagden is de echtscheiding negen jaar of langer geleden. De corresponderende aantallen verweduwden zijn respectievelijk 17, 22, 22 en 31.

De tweede vraag die we willen beantwoorden is of deze gescheidenen en verweduwden een nieuwe partnerrelatie zijn aangegaan. Uit de cijfers die opgenomen zijn in tabel 5.20, blijkt dat een groot aantal van de bedoelde ondervraagden een partnerrelatie aangegaan is. Bijna de helft van de ondervraagden met de burgerlijke staat gescheiden heeft op het moment van het interview een partnerrelatie: 35 van hen wonen niet gehuwd samen met de partner, 27 onderhouden een zogenaamde LAT-relatie. Van de ondervraagden in weduwstaat heeft een kleiner aantal een partnerrelatie: 12 van de 92 ondervraagden wonen niet gehuwd met een partner samen, 9 hebben een LAT-relatie.

(Bevolkings-)gegevens over hertrouw geven aan dat een aanzienlijk aantal gescheidenen en een kleiner aantal verweduwden (binnen enkele jaren) opnieuw huwt (Onderzoek Gezinsvorming 1982, 1984; zie ook Van Gelder, 1984). Wanneer we deze gegevens combineren met de door ons verzamelde gegevens, kunnen we aannemen dat in veel gevallen na een scheiding of verweduwing een nieuwe partnerrelatie aangegaan wordt. In hoeveel gevallen dit precies gebeurt, is echter niet aan te geven.

Met een deel van de in tabel 5.20 gepresenteerde gegevens hebben we ondervraagden geïdentificeerd waarvan vermoed kan worden dat zij een 'geslaagde' reorganisatie van het relatienetwerk tot stand gebracht hebben. Een partnerrelatie is verloren gegaan, en een andere partnerrelatie is daarvoor in de plaats gekomen. Bij deze constatering kunnen kanttekeningen geplaatst worden. De eerste is dat niet al deze ondervraagden eerst de partnerrelatie verloren hebben en vervolgens een andere partnerrelatie gerealiseerd hebben; voor de gescheidenen is ook het omgekeerde goed mogelijk. De tweede kanttekening is dat het realiseren van een nieuwe partnerrelatie als zodanig nog niet voldoende is om van een geslaagde reorganisatie te spreken. Daarvoor is noodzakelijk dat het gerealiseerde relatienetwerk (inclusief de partnerrelatie) van voldoende kwaliteit is.

Tabel 5.20 Gescheidenen en verweduwen naar aanwezigheid partnerrelatie en duur scheiding respectievelijk verweduwing (n= 216)

	geen	LAT	samenwonend	tot.
<u>Duur echtscheiding</u>				
1 jaar of korter	17	7	2	26
2 tot en met 4 jaar	19	12	8	39
5 tot en met 8 jaar	16	3	14	33
9 jaar of langer	13	5	8	26
Totaal	65	27	32	124
<u>Duur verweduwing</u>				
1 jaar of korter	15	1	1	17
2 tot en met 4 jaar	18	3	1	22
5 tot en met 8 jaar	17	3	2	22
9 jaar of langer	21	2	8	31
Totaal	71	9	12	92

De derde vraag die we stelden was of na het verlies van de partnerrelatie, de samenstelling van en de ondersteuning binnen het relatiernetwerk wijzigt. Door echtscheiding en verweduwing bestaat de kans dat ook andere relaties dan de relatie met de partner verloren gaan. Verschillende ondervraagden rapporteren inderdaad het verlies van relaties als gevolg van hun scheiding of verweduwing. Zo zegt een weduwe:

Ik ben na het overlijden van mijn man, een half jaar geleden, relaties kwijt geraakt. Onbegrijpelijk waarom ik van bepaalde mensen niets meer gehoord heb. Juist van mensen waar ik het niet van verwacht had, nu.

Een man zegt naar aanleiding van de scheiding, één jaar geleden:

In het begin zie je allemaal mensen, maar als het eenmaal achter de rug is, zie je geen mens meer, familie niet, vrienden niet. Een mens alleen wordt nooit ergens uitgenodigd, net als na een sterfgeval.



Er zijn ook ondervraagden die rapporteren dat niet zozeer relaties beëindigd zijn, maar dat de inhoud van de relaties en de patronen binnen de relaties gewijzigd zijn. Een gescheiden man zegt:

Ik ben nog steeds bezig met het vertrek van mijn vrouw drie jaar geleden. De scheiding is in een bijzonder pijnlijke sfeer verlopen. Hoewel de meeste gemeenschappelijke kennissen niet zijn afgevallen, is het contact met een aantal toch wel verminderd. De vanzelfsprekende gezelligheid van vroeger is verdwenen. Vroeger was er veel meer aanloop, nu ga ik zelf meer naar anderen toe. Een weduwe noemt ondermeer haar broers en zussen en een vriendin als haar nauwste relaties, en zegt later in het gesprek:

Ondersteuning is dat de mensen je af en toe bezoeken. Er wordt zo gauw gezegd 'je moet er zelf op uit gaan'. Het eerste half jaar word je heel erg geleefd. Iedereen komt over de vloer en geeft raad. Ik heb ervaren dat ze, familie en kennissen, niet naar je toe komen. In het begin had ik veel behoefte aan contacten, maar als het van één kant moet komen hoeft het voor mij niet meer. Je voelt je zo half als je alleen naar de mensen toegaat. Er wordt gezegd 'je moet naar vrouwenclubs', maar je mist toch ook het mannenbezoek. Ze komen niet mee, en dan zegt de vrouw al snel dat ze ook niet meer komt. Het zijn allemaal echtparen op verjaardagen. Ik voel me teveel, uitgeschakeld, je hoort er niet meer bij. En er wacht thuis ook niets op je, je kan je verhalen niet kwijt. Dat is toch wel eenzaamheid, dat je niet kunt praten, en dat je het vertrouwen in je zus kwijt bent. Alleen met een vriendin kan ik nog goed praten.

Welke omvang heeft het verlies aan (ondersteunende) relaties na het verlies van de partnerrelatie? Bij het beantwoorden van deze vraag maken we een onderscheid tussen gescheidenen en verweduwen met en zonder een nieuwe partnerrelatie. Om een schatting te krijgen van de omvang van het verlies vergelijken we het relatienetwerk van ondervraagden binnen beide categorieën met het relatienetwerk van een controlegroep, namelijk ongehuwde en gehuwde ondervraagden met een partner.

We vergelijken eerst gescheiden en verweduwde ondervraagden met partner met ongehuwde en gehuwde ondervraagden met partner. We onderzoeken daarbij de volgende aspecten van de kwaliteit van het relatienetwerk: het aantal primaire relaties en het totaal van de ondersteuning binnen de nauwste relaties (beide gegevens gesplitst voor verschillende deelnetwerken). De verhouding tussen het aantal mannen en vrouwen, en de gemiddelde leeftijd verschilt voor

Tabel 5.21 Gemiddelde leeftijd, gemiddeld aantal primaire relaties en gemiddelde intensiteit van ondersteuning binnen de nauwste relaties van ondervraagden met partner, in de leeftijd van 34 tot en met 66 jaar, naar burgerlijke staat en sexe

	(on-)gehuwd		gehuwd geweest		t	p
	gem.	s.d.	gem.	s.d.		
<u>Mannen</u>	(n= 41)		(n= 45)			
Leeftijd	47.0	9.0	49.8	10.1	-1.4	
Aantal primaire relaties	16.8	9.7	16.7	11.7	.1	
w.v. met ouders, broers, zussen	2.4	1.7	2.4	2.1	.1	
met kinderen, schoonzoons/dochteren	2.4	1.5	2.5	1.8	-.1	
met schoonouders, -zussen, zwagers	2.8	2.0	2.1	3.1	1.2	
met vriend(inn)en, kennissen e.d.	7.1	7.4	7.4	8.0	-.2	
Steun binnen nauwste relaties	36.5	13.0	33.6	15.0	1.0	
w.v. met ouders, broers, zussen	6.0	5.8	6.7	7.4	-.5	
met kinderen, schoonzoons/dochteren	11.4	8.7	9.8	8.5	.9	
met schoonouders, -zussen, zwagers	4.9	5.3	2.6	4.5	2.2	<.05
met partner	8.6	1.5	7.9	1.9	1.8	
met vriend(inn)en, kennissen e.d.	4.9	5.5	5.7	7.1	-.6	

Tabel 5.21 (vervolg)

	(on-)gehuwd		gehuwd geweest		t	p
	gem.	s.d.	gem.	s.d.		
<u>Vrouwen</u>	(n= 34)		(n= 23)			
Leeftijd	47.6	10.2	44.8	9.8	-1.1	
Aantal primaire relaties	20.4	11.3	19.7	8.9	.3	
w.v. met ouders, broers, zussen	2.2	1.7	2.5	2.5	-.6	
met kinderen, schoonzoons/dochters	2.6	2.7	2.9	2.9	-.5	
met schoonouders, -zussen, zwagers	2.8	2.7	2.0	2.2	1.2	
met vriend(inn)en, kennissen e.d.	9.9	7.4	9.9	8.1	.0	
Steun binnen nauwste relaties	41.1	11.3	42.6	15.4	-.4	
w.v. met ouders, broers, zussen	7.4	6.9	5.9	7.0	.8	
met kinderen, schoonzoons/dochters	13.0	11.9	11.1	10.0	.6	
met schoonouders, -zussen, zwagers	4.9	5.0	3.4	5.1	1.1	
met partner	7.6	2.5	8.2	1.7	-1.0	
met vriend(inn)en, kennissen e.d.	7.4	7.3	11.7	11.3	-1.6	

Tabel 5.22 Gemiddelde leeftijd, gemiddeld aantal primaire relaties en gemiddelde intensiteit van ondersteuning binnen de nauwste relaties van ondervraagden in de leeftijd van 34 tot en met 66 jaar, naar burgerlijke staat, aanwezigheid partnerrelatie en sexe

	(on-)gehuwd, met partner		gehuwd geweest, geen partner			
	gem.	s.d.	gem.	s.d.	t	p
<u>Mannen</u>	(n= 41)		(n= 28)			
Leeftijd	47.0	9.0	51.3	10.4	-1.9	
Aantal primaire relaties	16.8	9.7	14.9	9.6	.8	
w.v. met ouders, broers, zussen	2.4	1.7	2.4	1.9	.0	
met kinderen, schoonzoons/dochters	2.4	1.5	2.7	1.9	-.6	
met schoonouders, -zussen, zwagers	2.8	2.0	1.8	2.0	2.0	
met vriend(inn)en, kennissen e.d.	7.1	7.4	7.1	7.0	.0	
Steun binnen nauwste relaties	36.5	13.0	32.8	17.1	1.0	
w.v. met ouders, broers, zussen	6.0	5.8	4.9	5.0	.9	
met kinderen, schoonzoons/dochters	11.4	8.7	13.4	11.4	-.8	
met schoonouders, -zussen, zwagers	4.9	5.3	3.3	5.3	1.3	
met partner	8.6	1.5				
met vriend(inn)en, kennissen e.d.	4.9	5.5	10.1	10.6	-2.4	<.05

Tabel 5.22 (vervolg)

	(on-)gehuwd, met partner		gehuwd geweest, geen partner		t	p
	gem.	s.d.	gem.	s.d.		
<u>Vrouwen</u>	(n= 34)		(n= 57)			
Leeftijd	47.6	10.2	49.1	9.5	-.7	
Aantal primaire relaties	20.4	11.3	16.9	10.9	1.5	
w.v. met ouders, broers, zussen	2.2	1.7	2.7	2.2	-1.2	
met kinderen, schoonzoons/dochteren	2.6	2.7	2.7	2.5	-.3	
met schoonouders, -zussen, zwagers	2.8	2.7	1.5	2.1	2.4	<.05
met vriend(inn)en, kennissen e.d.	9.9	7.4	8.9	8.3	.6	
Steun binnen nauwste relaties	41.1	11.3	38.4	14.4	1.0	
w.v. met ouders, broers, zussen	7.4	6.9	7.1	7.1	.2	
met kinderen, schoonzoons/dochteren	13.0	11.9	12.8	12.4	.1	
met schoonouders, -zussen, zwagers	4.9	5.0	1.8	3.8	3.3	<.001
met partner	7.6	2.5				
met vriend(inn)en, kennissen e.d.	7.4	7.3	15.2	12.9	-3.7	<.001

de twee categorieën. Bij de vergelijking is hiermee rekening gehouden. De gegevens zijn apart vermeld voor mannen en vrouwen, terwijl verder als onder- en bovengrens voor leeftijd 34 jaar respectievelijk 66 jaar is gehanteerd. Uit de gegevens (tabel 5.21) blijkt dat er slechts kleine verschillen zijn in het aantal primaire relaties en het totaal van de ondersteuning voor gescheidenen en verweduwen met partner ten opzichte van gehuwden en ongehuwden met partner. Voor één gegeven is een significant verschil vast te stellen: de ondervraagden die gehuwd zijn geweest, krijgen minder steun van schoonfamilie dan de (on-)gehuwden met partner. Het absolute verschil is echter klein. We kunnen concluderen dat als verlies aan kwaliteit van het relatienetwerk als gevolg van de scheiding of verweduwing is opgetreden, dit niet herkenbaar is.

De beantwoording van de derde vraag pakken we nu verder op door het relatienetwerk van gescheiden en verweduwde ondervraagden zonder partner te vergelijken met het relatienetwerk van ongehuwde en gehuwde ondervraagden met een partnerrelatie (de controlegroep). De resultaten van de vergelijking van het relatienetwerk van de gescheiden mannen en weduwnaren zonder partnerrelatie, respectievelijk van de gescheiden vrouwen en weduwen zonder partner, met het relatienetwerk van de controlegroep zijn in tabel 5.22 opgenomen. In vergelijking met de controlegroep hebben zowel de gescheiden en verweduwde mannen en vrouwen zonder partnerrelatie een geringer aantal primaire relaties. Een relatief geringe intensiteit van de steun binnen de nauwste relaties is vast te stellen voor de gescheiden vrouwen en weduwen zonder partner. De verschillen zijn echter klein. Wanneer we de steun binnen de nauwste relaties uitsplitsen, kunnen we de intensiteit van de steun bepalen binnen deelnetwerken waarin verschillende typen relaties zijn samengevat. Voor de steun binnen de verschillende deelnetwerken zijn ook enige verschillen te constateren tussen de gescheidenen en verweduwen zonder partner en de controlegroep. Uiteraard is de steun binnen de partnerrelatie gelijk aan nul voor de ondervraagden zonder partnerrelatie, en is daarmee een belangrijk verschil ontstaan met de controlegroep. Er is voor beide categorieën een vrijwel gelijke intensiteit van steun binnen de nauwste relaties tezamen. De ondervraagden die hun partner verloren hebben, krijgen dus meer steun van de maximaal acht nauwste relaties (waartoe geen partner behoort), dan de ondervraagden uit de controlegroep krijgen van de maximaal zeven nauwste relaties buiten hun partner. Voor andere deelnetwerken dan het deelnetwerk van de partner zal dan ook een verschil te constateren zijn tussen de ondervraagden zonder partner en de controlegroep. Bij de mannen en de vrouwen vinden we het ver-

schil in steun (vrijwel) geheel terug bij de relaties met vriend(inn)en, kennissen en overige niet-familieleden. Opmerkelijk is dat het aantal primaire relaties met niet-familieleden van de (manelijke en vrouwelijke) gescheidenen en verweduwden zonder partner vrijwel gelijk is aan het aantal primaire relaties met niet-familieleden van de ondervraagden uit de controlegroep.

Uit de nu gepresenteerde gegevens kunnen we vooralsnog concluderen dat het niet onwaarschijnlijk is dat de ondervraagden die hun partner verloren zijn, tegelijkertijd andere relaties verloren hebben. Dit verlies lijkt echter klein en ten dele gecompenseerd te zijn door nieuwe ondersteunende relaties aan te gaan of door de intensiteit van de steun binnen reeds bestaande relaties te verhogen. Wanneer we er vanuit gaan dat de partnerrelatie wat betreft ondersteuning een aandeel heeft dat groter is dan het met behulp van het meetinstrument voor ondersteuning vastgestelde aandeel (zie §5.2), dan is duidelijk dat het verlies van ondersteuning binnen de partnerrelatie gemiddeld genomen niet voldoende gecompenseerd is.

We zijn nu aan de beantwoording van de vierde vraag toegekomen: Zijn na de scheiding en de verweduwing nieuwe relaties aangegaan, anders dan een partnerrelatie? We beantwoorden deze vraag voor de ondervraagden zonder een partnerrelatie. We veronderstellen dat het aangaan van nieuwe relaties enige tijd vergt. Wanneer deze aanname juist is, moet (de ondersteuning binnen) het relatienetwerk van de ondervraagden die recent gescheiden of verweduwd zijn, verschillen van de ondervraagden bij wie deze gebeurtenis langer geleden plaats vond. In tabel 5.23 zijn gegevens opgenomen over het aantal primaire relaties, de steun binnen de nauwste relaties, de verdeling van deze steun over verschillende deelnetwerken, en het aantal nauwste relaties met vriend(inn)en, kennissen en overige niet-familieleden dat aangegaan is na de echtscheiding of verweduwing. De gegevens betreffen ondervraagden zonder partnerrelatie en zijn gerelateerd aan de duur van de echtscheiding of de verweduwing. De duur van scheiding/weduwstaat is verdeeld in verschillende tijdvakken, elk bevat ongeveer 30 ondervraagden. De sterkte van de samenhang tussen de beschrijvende karakteristieken van het relatienetwerk en de tijdsduur is uitgedrukt in correlaties.

De gegevens laten zien dat het aantal primaire relaties voor korter en langer gescheidenen en verweduwden ongeveer gelijk is. De intensiteit van de steun binnen de nauwste relaties neemt met het toenemen van de tijd welke verstreken is na de scheiding of verwe-

Tabel 5.23 Gemiddeld aantal primaire relaties, gemiddelde intensiteit van ondersteuning binnen de nauwste relaties, gemiddeld belang gehecht aan een partnerrelatie, percentage ondervraagden dat een nieuwe partnerrelatie wenst aan te gaan, voor gescheidenen en verweduwdten zonder partner (n= 136), naar aantal jaren na scheiding en verweduwing

	0-1 (n= 32)	2-4 (n= 37)	5-8 (n= 33)	>8 (n= 34)	r	p
Aantal primaire relaties	16.5	16.9	16.4	16.1	-.01	
w.v. met ouders, broers, zussen	2.2	2.7	1.8	2.3	.02	
met kinderen, schoonzons/dochters	3.1	2.8	4.0	3.0	.07	
met schoonouders, -zussen, zwagers	1.1	1.7	1.8	1.8	.11	
met vriend(inn)en, kennissen e.d.	8.2	8.4	6.6	6.8	-.10	
Steun binnen nauwste relaties	35.8	38.9	38.5	32.0	-.12	
w.v. met ouders, broers, zussen	5.3	5.9	4.7	4.7	-.10	
met kinderen, schoonzons/dochters	13.5	15.1	17.1	13.3	.01	
met schoonouders, -zussen, zwagers	2.0	2.2	2.4	1.7	-.10	
met vriend(inn)en, kennissen e.d.	12.5	13.0	12.1	9.9	-.09	
Aantal nauwste relaties met vriend(inn)en, kennissen e.d. aangegaan na de scheiding of verweduwing	0	.2	.6	.5	.16	<.05
Belang dat gehecht wordt aan partnerrelatie	3.0	2.6	2.7	2.0	-.26	<.001
Wenst een nieuwe partnerrelatie aan te gaan	15.6%	32.4%	21.1%	14.7%	-.11	



duwing eerst iets toe en vervolgens iets af; de verschillen zijn echter klein. Ook het aandeel van verschillende typen relaties in het totaal van de ondersteuning binnen de nauwste relaties varieert slechts in zeer geringe mate tussen ondervraagden die korter en langer geleden hun partner verloren hebben. Steeds is ongeveer een derde van de totale steun afkomstig van de kinderen, schoonzons en -dochters. Een ongeveer zelfde aandeel in het totaal van de nauwste relaties wordt gegeven door niet-familieleden, zoals vriend(inn)en, kennissen, buren en collega's. Een kleiner gedeelte wordt gegeven respectievelijk binnen relaties met ouders, broers en zussen, en binnen relaties met schoonouders, zwagers en schoonzussen. Zowel de absolute omvang van de steun binnen deze deelnetwerken als het relatieve aandeel is ongeveer gelijk voor kort en lang gescheidenen en verweduwd. De belangrijkste verandering betreft het aantal nauwste relaties met vriend(inn)en, kennissen en overige niet-familieleden dat aangegaan is na de scheiding of verweduwing. Naarmate het tijdstip van echtscheiding of verweduwing langer geleden is, zijn gemiddeld steeds meer van deze nauwste relaties aangegaan na dit tijdstip. Ook nu geldt dat de verandering op zich tamelijk klein is (zeker wanneer in acht genomen wordt dat de kans nieuwe relaties aan te gaan groter is naarmate de scheidingsduur en de duur van de weduwstaat langer is). Gemiddeld heeft ongeveer één op de twee ondervraagden die meer dan vier jaar gescheiden of verweduwd zijn, één relatie met een vriend(-in), kennis of een ander niet-familielid die aangegaan is na de scheiding of verweduwing. De meest recent (één jaar of korter) gescheidenen en verweduwd zijn in het geheel geen nauwste relatie met vriend(inn)en of kennissen aangegaan na de scheiding of verweduwing.

Het algemene beeld dat uit de gegevens spreekt, is dat (de ondersteuning binnen) het relatienetwerk stabiel is; door een echtscheiding of verweduwing lijkt het relatienetwerk als geheel niet sterk te veranderen. Er zijn aanwijzingen dat enkele nieuwe relaties met vriend(inn)en of kennissen zijn aangegaan en dat het aantal primaire relaties en de intensiteit van de steun in totaal vrijwel constant blijft. Deze aanwijzingen komen in grote lijnen overeen met die we vonden bij de beantwoording van de derde vraag.

De vijfde vraag betreft de persoonlijke standaards ten aanzien van een partnerrelatie. We veronderstelden dat de ondervraagden die een partnerrelatie verloren hebben en geen nieuwe partnerrelatie aangegaan zijn, de standaards ten aanzien van een partnerrelatie aanpassen bij de situatie. Met het toenemen van de tijd verstreken na de echtscheiding en de verweduwing, zullen de ondervraagden

lagere standaards ten aanzien van een partnerrelatie hebben. In tabel 5.23 zijn gegevens opgenomen over de samenhang tussen deze standaards en de duur van de scheiding en verweduwing. De standaard betreffende het belang dat gehecht wordt aan een partnerrelatie daalt: ondervraagden die lang gescheiden of verweduwd zijn, scoren gemiddeld één punt lager op de schaal dan de recent gescheidenen en verweduwden. De samenhang kan ook uitgedrukt worden in een correlatie tussen deze standaard en de duur van scheiding en weduwstaat; deze is  $-.26$ . Het aantal recent (één jaar of korter) gescheiden en verweduwde ondervraagden dat de wens heeft een partnerrelatie aan te gaan, is  $15.6\%$ ; naarmate de verandering in burgerlijke staat langer geleden is, stijgt dit aantal eerst en daalt vervolgens tot  $14.7\%$ . Deze verschillen zijn niet significant ( $F = 1.4$ ,  $p > .05$ ).

### §5.5.2 Conclusies

Eén van de centrale gedachten in dit onderzoek is dat het in stand houden c.q. tot stand brengen van een netwerk met allerlei ondersteunende relaties van belang is voor onder andere een vermindering van de kans op eenzaamheid. In dit verband zijn we in deze ingegaan op de situatie van ondervraagden met een partnerrelatie en ondervraagden die de partnerrelatie verloren hebben.

Met het aangaan van een partnerrelatie kunnen belangrijke wijzigingen optreden in het relatienetwerk. Niet elke wijziging betekent dat het voortbestaan van een ondersteunend relatienetwerk gewaarborgd is; elke nieuwe relatie moet zich ontwikkelen. We hebben in §5.3 vastgesteld dat niet alle ondervraagden met een partner er in geslaagd zijn een ondersteunend relatienetwerk te ontwikkelen; ook onder deze ondervraagden komt eenzaamheid voor. Zo moest een vrouw na een ongeval met werken stoppen. Sindsdien voelt ze zich eenzaam, zo zegt ze. Daarbij vertelt ze:

Al die contacten ben je kwijt. Want ik heb dan wel goed contact met mijn man, zeggen ze dan wel eens, maar dat is niet alles in het leven hè. Ik bedoel, twee mensen raken ook wel eens uitgepraat op een gegeven moment en dan is het jammer dat je die kring kwijt bent. Op vrijdag bezocht ik altijd mijn vriendin. Maar nu mijn man in de VUT zit, heb ik het gevoel dat mijn taak thuis ligt. Het was het enige uitje, en mijn enige vriendin met wie ik over alles en nog wat kon praten. Ik voel me steeds meer geïsoleerd, echt een huisvrouwenbestaan waarin ik meer rekening met anderen houd dan met mezelf.

Een gehuwde man zegt:

Vrouw en kinderen, daar draait het in de hoofdzaak toch wel om. En mijn moeder, maar voor de rest blijft het altijd toch wel een beetje oppervlakkig hoor. (...) Ik wil wel iemand in mijn kennissenkring hebben waar je echt vertrouwelijk mee om kan gaan. Dat je écht weet dat wat je bepraat of doet met elkaar, onder elkaar blijft. Zo'n man ben ik eigenlijk nooit tegen gekomen. Dat kan je niet zoeken, dat kom je tegen. Zo'n vriend, zo'n klankbord wil ik wel graag hebben. Je zit op door-de-weekse avonden en op zondag gewoon met z'n tweeën. En goh, je weet eigenlijk niet wat je doen moet, je hebt eigenlijk nergens geen zin in. Televisie is geen donder aan, lezen heb je geen zin in. De jongens hebben hun eigen, die hebben jou niet nodig. En dan heb je weleens dat gevoel van 'ik wil weg, maar ik weet niet waar naar toe'. Maar er is er eigenlijk geeneen waar ik op dat moment naar toe kan stappen, zo'n vriend heb ik niet.

Het onderkennen van de uitdaging die gelegen is met de beschreven veranderingen, is ondermeer relevant vanuit het standpunt van preventie. Cobb en Jones (1984) beschrijven dat een relatienetwerk rond gehuwden waarin de ene partner een relatief sterke positie inneemt in het netwerk van de andere partner, een kwetsbaar netwerk is. Wanneer in zo'n geval de partnerrelatie beëindigd wordt, en steun zeker nodig is, wordt het gehele netwerk verzwakt. Een verandering van het netwerk van relaties tot een netwerk waarin de partnerrelatie of tot die relaties welke direct samenhangen met de partnerrelatie centraal staan, kan dan ook gezien worden als één van de negatief te beoordelen gevolgen van het aangaan van de partnerrelatie op zich, los van andere (positieve) aspecten van deze levensverandering. In de gepresenteerde gegevens hebben we aanwijzingen gevonden voor deze verandering. De steun binnen relaties met ouders, broers, zussen, schoonfamilie, vriend(inn)en, kennissen en overige niet-familieleden neemt af, de steun van kinderen en schoonzons en -dochters neemt sterk toe. Met deze verandering behoeft de kwaliteit van het netwerk niet te verminderen, zo bleek uit de resultaten. De totaal verkregen ondersteuning blijft ongeveer gelijk. De beschreven verandering bij ondervraagden met een partner, van een meer divers samengesteld netwerk tot een netwerk waarin (absoluut en relatief) veel steun van kinderen verkregen wordt, kan als negatief gevolg hebben dat het potentieel voor uitbreiding van steun ontbreekt. Deze uitbreiding kan nodig zijn wanneer de partnerrelatie beëindigd wordt. Uit de gegevens bleek overigens wel een afname, maar geen sterke afname van het potentieel van de primaire relaties met niet-familieleden.

Het negatieve gevolg van een eenzijdig samengesteld netwerk c.q. een netwerk dat vooral bestaat uit relaties met gezins- en familieleden, wordt (veelal) zichtbaar in de periode (direct voor en) nadat de partnerrelatie beëindigd is. Wanneer in die periode de steun vanuit andere relaties niet toeneemt en het verlies van de steun van de partnerrelatie niet gecompenseerd wordt, is de kans op sterke eenzaamheid groot. Een vrouw zegt over haar situatie:

Sinds de jongens de deur uit zijn, voel ik me sterk eenzaam. De laatste vijf jaar. Eigenlijk al sinds ik gescheiden ben, twaalf jaar geleden. Sommige tijden voel je je wel eenzaam, andere tijden heb je er geen last van. Het is minder als je iets hebt om naar uit te kijken, bijvoorbeeld de vakantie. Als het zo saai is, zondagochtend, dan voel je je eenzaam. Alle mensen gaan de deur uit. Ik ben op een wandelclub gegaan, zodat ik zondagochtend kan wandelen. Dat is de ergste dag van de week. (...) Voor de mensen in mijn leeftijdsgroep wordt weinig gedaan. Je bent te jong of te oud. Het zijn of bejaardenclubs, daar moet je 65-plusser voor zijn, en bij de jongeren pas je ook niet meer.

Een andere vrouw, drie jaar gescheiden, zegt:

Ik denk dat ik over het algemeen een vrij gelukkig mens ben met al mijn contacten. Ik denk dat dat door mezelf komt. Ik ben niet iemand die bij de pakken neer gaat zitten en alles over me heen laat komen. Ik heb natuurlijk een rotperiode meegemaakt, maar dat heb ik uitgevochten. Iedereen is tevreden, de kinderen draaien lekker. Veel vrienden en kennissen, wat wil je nog meer.

Uit de gegevens van de ondervraagde gescheidenen en verweduwen zonder partner blijkt dat, in vergelijking met ongehuwde en gehuwde ondervraagden met een partner, veel steun verkregen wordt binnen vriend(inn)enrelaties, relaties met kennissen en overige niet-familieleden. Nadere analyse gaf aan dat de meeste van deze relaties waarschijnlijk reeds bestonden voor de echtscheiding of verweduwning; nieuwe relaties zijn nauwelijks aangegaan (\*6). Aan deze bevindingen kunnen we de volgende conclusies verbinden. De relaties met niet-familieleden bieden een belangrijke ondersteunende functie in de situatie na beëindiging van de partnerrelatie. Blijkbaar zijn deze relaties te mobiliseren wanneer het netwerk van ondersteunende relaties uitbreiding behoeft. Daarvoor is echter nodig dat binnen het primaire netwerk het accent niet te sterk gelegd wordt op de relaties met gezins- en familieleden (met name de kinderen), en relaties met vriend(inn)en, kennissen, burens, collega's en dergelijke onderhouden worden. Uitbreiding van het ondersteunend netwerk van relaties vermindert de kans op eenzaamheid. Behalve het directe effect van een sterk ondersteunend netwerk van

relaties voor een voorkoming of vermindering van eenzaamheid, kunnen we concluderen dat ook vanuit preventie-overwegingen het aanbeveling verdient dat mensen met een partner een sterk ondersteunend en gevarieerd relatienetwerk onderhouden.

We vonden verder een verband tussen de tijd verstreken na de echtscheiding en de verweduwing, en de standaards ten aanzien van een partnerrelatie. De geconstateerde standaardverlaging is van belang voor een vermindering van de kans op eenzaamheid, zo stelden we vast in §5.3. In §5.4 stelden we verder vast dat naarmate men meer ondersteuning binnen de nauwste relaties verkrijgt, men minder vaak de wens noemt een nieuwe partnerrelatie aan te gaan. Ook vanuit dit oogpunt kan het belang van een sterk ondersteunend relatienetwerk benadrukt worden.

De in deze paragraaf gepresenteerde bevindingen geven enerzijds een nadere onderbouwing van de stelling van Weiss (1973) dat een eenzaamheidssituatie beëindigd kan worden door een verloren partnerrelatie te vervangen. Anderzijds hebben we aangegeven dat het vervangen van de verloren partnerrelatie zeker niet de enige reorganisatie is die moet plaatsvinden. Het handhaven van of het versterken van de ondersteunende functie van andere relaties, zowel voor mensen met als zonder partner, is eveneens een belangrijk onderdeel van het proces van reorganisatie gedurende de levensloop van mensen.

## 6 SAMENVATTING EN DISCUSSIE

De laatste jaren is er een sterk toenemende belangstelling voor de betekenis van primaire relaties (zoals familie, buren, kennissen, vrienden en vriendinnen) en met name voor de ondersteuning die binnen deze relaties gegeven wordt. Het gaat vaak over een aantal specifieke vormen van steun: steun die van belang is bij het verrichten van activiteiten uit het dagelijks leven zoals zich wassen, zich aankleden en huishoudelijke werkzaamheden en verzorgende activiteiten in geval van handicaps of ziekten. Ook wordt wel aandacht besteed aan ondersteuning bij psycho-sociale problemen. Het stimuleren van ondersteuning is onderdeel van het overheidsbeleid (Koot & Stegerhoek, 1986).

Het stimuleren van een ondersteunende samenleving is belangrijker geworden omdat een grotere behoefte aan steun verondersteld wordt als gevolg van demografische ontwikkelingen: het absoluut en relatief toenemend aantal ouderen in de samenleving, gecombineerd met een sterk groeiend aantal éénpersoonshuishoudens, een toename van het aantal echtscheidingen, en een verkleining van de gezinsgrootte. Men verwacht dat hierdoor de steun binnen het gezin en de steun die ouderen van hun volwassen kinderen verkrijgen in omvang afneemt. Tegelijkertijd nemen categorieën van de bevolking die een groot beroep doen op voorzieningen als gezinszorg en wijkverpleging, in omvang toe (Bartlema, 1987; Langeveld, 1985, 1986; Stuurgroep Toekomstscenario's Gezondheidszorg, 1984). Ook van belang is, dat professionele hulp kostbaar is, en wellicht te kostbaar. Het regeringsbeleid is er op gericht het gebruik van welzijns-, sociale en gezondheidsvoorzieningen terug te dringen. Vanwege deze redenen wordt het belangrijk gevonden dat gezinsleden, familie, buren en vriend(inn)en meer steun geven aan personen in hun naaste omgeving dan op dit moment het geval is (Knapen & Heerdink, 1987).

Voor het door de overheid stimuleren van ondersteuning zijn nog weinig handvaten ontwikkeld. Koot en Stegerhoek (1986) constateren dat de overheid beperkte mogelijkheden heeft in te grijpen in de persoonlijke levenssfeer van mensen. Het stellen van een norm zoals 'het gezin als hoeksteen van de samenleving' of het doen van een moreel beroep op mensen meer zorg te geven aan anderen, vinden zij

niet zinvol. Koot en Stegerhoek stellen voor meer aandacht te besteden aan de toerusting van mensen om zorgzaam te kunnen zijn, voor zichzelf en voor anderen (\*1).

De overheid zou belemmeringen bij het aangaan en onderhouden van ondersteunende relaties kunnen signaleren en daar op kunnen inspelen. Het onderzoeken van belemmeringen bij het aangaan van adequate ondersteunende relaties (zie voor een overzicht Kwekkeboom, 1987) kan dienstbaar gemaakt worden voor overheidsbeleid. Wanneer demografische, sociaal-structurele of sociaal-culturele risico-indicatoren zijn opgespoord, kunnen bijvoorbeeld gerichte vormingsactiviteiten ondernomen worden, mobiliteitsvergrotenende maatregelen voor specifieke, kansarme categorieën genomen worden of trefpunten in de buurt opgezet worden. Voordat maatregelen uitgewerkt en genomen worden, moet overigens vaststaan dat deze effect sorteren en dat de juiste categorieën benaderd kunnen worden.

Bijl, Ter Heine en Furer (1986) stellen dat de in onderzoek vastgestelde samenhangen tussen demografische, sociaal-structurele en sociaal-culturele indicaties voor een bepaald probleem enerzijds en het voorkomen van dit probleem anderzijds veelal te zwak zijn. Daarmee is de kans groot dat in een te identificeren risicogroep teveel mensen opgenomen zijn die geen groot risico lopen op een niet adequaat ondersteunend netwerk van relaties en teveel mensen niet zijn opgenomen die wel een groot risico lopen. De te nemen maatregelen zijn dan te weinig specifiek en beantwoorden derhalve niet aan hun doel.

Twee voorbeelden kunnen dit verduidelijken.

Rook (1984c) meldt dat een interventieprogramma gericht op het versterken van ondersteunende netwerken ("Friends Can Be Good Medicine", in 1982 uitgevoerd door het California Department of Mental Health, U.S.A.), vooral mensen bereikte die al goede relaties hadden en die sociaal vaardig waren.

Bouwman, Leene en Linnemann (1988) doen verslag van een onderzoek in twee Amsterdamse buurten. Het bleek dat hulpverleners uit de buurt goed in staat waren eenzame ouderen te identificeren. De auteurs stellen verschillende eenzaamheidsinterventies voor. Kenmerkend voor hun aanpak is de kleinschalige, persoonlijke wijze waarop mensen benaderd worden. Eerste-lijn hulpverleners, sociaal werkers en vrijwilligers worden hierbij ingeschakeld. Een dergelijke aanpak komt tegemoet aan de hiervoor gesignaleerde bezwaren, en zou financieel ondersteund kunnen worden door de overheid.

Er is nog een probleem bij het toepassen van beleidsmaatregelen in de voorwaardenscheppende sfeer. Wanneer niet nauwkeurig de werking

onderzocht wordt van factoren die veroorzaken dat mensen er niet in slagen een adequaat ondersteunend netwerk van primaire relaties op te bouwen, kan op deterministische wijze een koppeling aangebracht worden tussen bepaalde sociale kenmerken van mensen en de kwaliteit van het relatienetwerk. Dit kan tot stigmatisering leiden en bovendien tot gevolg hebben dat mogelijkheden voor veranderingen voor- namelijk gezocht worden in niet of moeilijk te veranderen kenmerken zoals sexe, leeftijd, burgerlijke staat, en woonomgeving, en niet in het wegnemen van de belemmeringen.

We concluderen dat het stimuleren van ondersteuning niet onmogelijk, maar wel moeilijk is. Het ontbreken van goede mogelijkheden hiertoe wordt ondermeer veroorzaakt door lacunes in de kennis over de mechanismen die leiden tot een gebrek aan adequate steun. De door ons uitgevoerde studie wil dan ook deze kennis vergroten.

## §6.1 DOELSTELLING EN PROBLEEMSTELLING

We willen een bijdrage leveren aan het beantwoorden van de vraag op welke wijze de opbouw kan worden bevorderd van een netwerk van primaire relaties dat tegemoet komt aan de behoeften van het individu. Op basis van deze doelstelling is een probleemstelling geformuleerd, waarin de betekenis van het relatienetwerk van 'gewone' mensen centraal staat. Er is namelijk nog weinig bekend over de omstandigheden waaronder mensen komen tot zorg voor hun eigen leven en het leven van anderen. We willen kenmerken opsporen die direct samenhangen met de aan- of afwezigheid van een adequaat ondersteunend netwerk.

Allerlei veronderstelde samenhangen rond adequate ondersteuning zijn nog weinig onderwerp geweest van onderzoek en zijn mogelijk complexer dan wel vermoed wordt. Resultaten uit verschillende onderzoeken naar eenzaamheid geven grond aan deze gedachten. Zo is de veronderstelling dat een adequaat ondersteunend netwerk opgebouwd kan worden c.q. eenzaamheid voorkomen of opgelost kan worden door ondersteunende relaties aan te gaan, waarschijnlijk te eenvoudig (ook De Jong-Gierveld, 1984, problematiseert deze veronderstelling). In deze studie is daarom getracht de samenhang tussen ondersteuning en eenzaamheid nader te onderzoeken. We formuleerden de volgende probleemstelling:

Wat is de betekenis van de 'ondersteuning binnen primaire relaties' voor de mate waarin individuen eenzaamheid ervaren? Onder de mate van eenzaamheid verstaan wij de mate waarin de kwaliteit van het gerealiseerde netwerk van primaire relaties als



onvoldoende geëvalueerd wordt. Eenzaamheid omvat dus een beoordeling in termen van 'te weinig', en duidt niet noodzakelijk op weinig kwaliteit. Aan de beschrijving van de kwaliteit van het gerealiseerde relatiernetwerk hebben wij de term 'ondersteuning' gekoppeld. Hoewel ook in deze beschrijving ervaringen van het individu een rol spelen, zien wij de ondersteuning binnen primaire relaties als een meer objectief gegeven dan de zeer persoonlijke eenzaamheidservaringen. We zetten nu onze gedachten ten aanzien van de betekenis van ondersteuning binnen relaties kort uiteen.

Onze aandacht richt zich niet uitsluitend op instrumentele ondersteuning, zorg of hulp, maar op ondersteuning die in meer algemene zin aangeeft of mensen toegerust zijn de zorg voor hun eigen leven te realiseren. We gaan ervan uit dat voorwaarde voor een zich welbevinden van mensen (c.q. de afwezigheid van eenzaamheid) is dat men kan beschikken over relaties die gekenmerkt worden door een nauwe en persoonlijke band. We noemen deze primaire relaties. De ondersteuning die binnen deze relaties gegeven wordt, betreft aspecten die in allerlei dagelijkse situaties van belang zijn, bijvoorbeeld: weten dat er iemand is die om je geeft, emoties kunnen uitwisselen, je onzekerheden kunnen bespreken met anderen, merken dat er iemand is die voor je klaar staat om je op gezette tijden te helpen met allerlei kleinere zaken. Steun heeft ook betrekking op aspecten die van belang zijn wanneer zich ernstige problemen voordoen; juist in dat soort omstandigheden moet men terug kunnen vallen op andere mensen, gevoelens kunnen delen, er niet alleen voorstaan, hulp krijgen, en met anderen kunnen nagaan welke oplossingen voor de problemen mogelijk zijn.

Bij het benutten van potentieel beschikbare steun spelen allerlei factoren een rol, zoals communicatieve en instrumentele vaardigheden en meer praktische, situationele mogelijkheden om de noodzakelijke steun te vragen en te verkrijgen. Met name de laatste factor leidt er vaak toe dat in discussies over ondersteuning relatief grote verwachtingen geuit worden ten aanzien van te verkrijgen steun binnen relaties met familie, met name familieleden binnen hetzelfde huishouden. Voor de leden van één huishouden (en in mindere mate voor andere familieleden) geldt immers dat zij in vergelijking met relaties buiten het huishouden relatief gemakkelijk in kunnen springen waar het onderlinge steun betreft bij het verrichten van allerlei dagelijkse activiteiten (Shanas, 1979).

Sterke accentuering van de verzorgende, instrumentele steun bij deze activiteiten kan een eenzijdig beeld geven, waardoor wellicht ten onrechte bijvoorbeeld alleenwonenden en alleenstaande ouders

met jonge kinderen aangeduid worden als categorieën in de bevolking die (te) weinig ondersteuning (kunnen) verkrijgen (deze categorieën worden als zodanig aangeduid in bijvoorbeeld het Sociaal en Cultureel Rapport 1986, en door Jansweijer, 1987). Wanneer daarnaast de aandacht ook gericht wordt op problemen van psycho-sociale aard, kan een ander beeld ontstaan. We moeten hierbij denken aan zowel lichtere als zwaardere problemen en uitdagingen, bijvoorbeeld werkloosheid, het starten van een nieuwe opleiding, een ruzie, een verhuizing. In dat soort gevallen kunnen immers juist (Cantor, 1979; Langeveld, 1985) mensen van buiten het huishouden, zelfs mensen die ver weg wonen steun geven. Het gaat dan zowel om steun van emotionele aard als om instrumentele steun, bijvoorbeeld het delen van gevoelens en het geven van advies. Bij de vaak relatief grote aandacht voor de steun die door de leden van het huishouden gegeven wordt, kan nog een kanttekening gemaakt worden. De samenstelling van het huishouden van de meeste mensen wisselt namelijk verschillende malen in het leven, en de kans is dan ook groot dat men een periode doormaakt dat men alleen woont (Van Leeuwen, 1987).

Samenvattend verstaan wij onder ondersteuning het kunnen beschikken over persoonlijke relaties met een positieve emotionele en instrumentele inhoud. Door ondersteuning op deze wijze te omschrijven wordt verondersteld dat het zich welbevinden van mensen niet gebonden is aan bepaalde soorten relaties of aan een klein aantal (sterk ondersteunende) relaties. Ook wordt verondersteld dat verschillende soorten van ondersteuning (zoals emotionele en instrumentele) kunnen bijdragen aan het welbevinden van mensen.

De ondersteuning binnen (verschillende) primaire relaties vervult belangrijke functies voor mensen. Een tekort aan ondersteunende relaties draagt bij tot onwelbevinden. De mate waarin deze relaties van betekenis zijn, is daarmee nog niet vastgesteld. Het in het verleden verrichte onderzoek naar eenzaamheid (bijvoorbeeld De Jong-Gierveld, 1984) laat de vraag open in welke mate andere relaties dan die met een vertrouwenspersoon of met de partner van betekenis zijn. De eerste hypothese komt voort uit deze vraag en luidt:

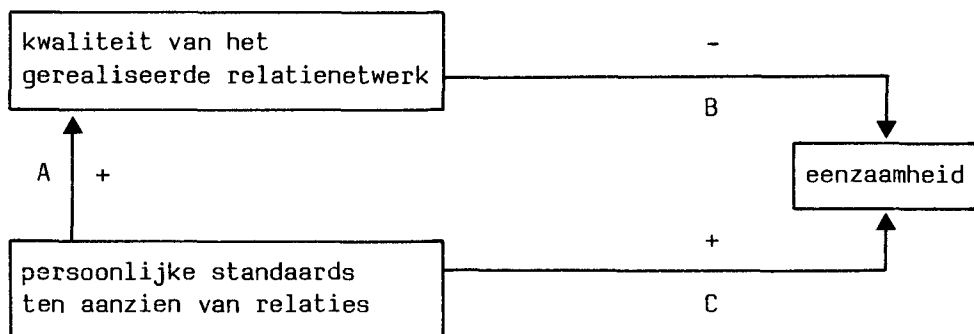
De kwaliteit van het gerealiseerde netwerk van relaties (c.q. de intensiteit van de ondersteuning die binnen primaire relaties verkregen wordt) hangt negatief samen met de intensiteit van eenzaamheid.

We willen ook een andere veronderstelde samenhang uit het theoretisch kader rond eenzaamheid onderzoeken. We leiden deze af uit een cognitieve theoretische benadering. In deze benadering staat de opvatting centraal dat individuen steeds hun situatie met betrek-

king tot hun relaties interpreteren: de kwaliteit van de gerealiseerde relaties wordt afgewogen tegen persoonlijke standaards ten aanzien van relaties. (Standaards omvatten persoonlijke, concrete of algemene wensen ten aanzien van de aspecten die men binnen relaties wil verwezenlijken, alsmede wensen ten aanzien van het realiseren van bepaalde relaties.) Wanneer de afweging leidt tot de subjectieve constatering dat een onplezierige discrepantie bestaat tussen de persoonlijke relatie-standaards en de realiteit betreffende die relaties, kan de situatie geëvalueerd worden als een situatie van eenzaamheid, een situatie van een tekort aan adequate ondersteuning. Eenzaamheid is dus een ervaring die kan ontstaan wanneer de kwaliteit van het gerealiseerde netwerk van relaties relatief gering is en/of wanneer de relatie-standaards relatief hoog zijn.

Met behulp van een evenwichtstheorie kan dit uitgewerkt worden. Eenzaamheid kan ontstaan in een situatie waarin het evenwicht tussen de relatie-standaards en de kwaliteit van het gerealiseerde relatiernetwerk verstoord wordt, hetzij na een verhoging van de standaards (bijvoorbeeld in een situatie van ongehuwd zijn willen huwen), hetzij na een verlaging van de kwaliteit van het gerealiseerde netwerk van relaties (bijvoorbeeld het verliezen van de partner door overlijden). Deze als negatief ervaren verstoringen van het evenwicht kunnen het individu er toe brengen activiteiten te ondernemen. Deze activiteiten kunnen als doel hebben de kwaliteit van het gerealiseerde netwerk te verhogen. Ook kunnen deze activiteiten als doel hebben de relatie-standaards aan te passen bij de gerealiseerde situatie; we noemen dit standaardverlaging.

Er zijn dus twee (tegengestelde) manieren waarop de kans op een adequaat ondersteunend netwerk kan worden vergroot. Wanneer te weinig ondersteuning wordt verkregen, dienen te lage standaards verhoogd te worden (en hoge standaards gehandhaafd te worden) om activiteiten te ondernemen waarmee de kwaliteit van het relatiernetwerk vergroot kan worden (pijl A in figuur 6.1). Bij het slagen van deze activiteiten vermindert de kans op eenzaamheid (pijl B). De samenhang tussen standaards en eenzaamheid is in dit geval dus indirect. De tweede manier is dat hoge standaards verlaagd worden om het verschil tussen de gerealiseerde ondersteuning en de standaards te verkleinen en daarmee direct de kans op eenzaamheid te verkleinen (pijl C). Van belang hierbij is dat niet alle standaards (in dezelfde mate en tegelijkertijd) verlaagd worden; wanneer dat namelijk wel gebeurt, kan dit via de indirecte weg (pijl A en B) weer leiden tot een te beperkt ondersteunend netwerk (Van Tilburg,



Figuur 6.1 Schema van veronderstelde samenhangen tussen persoonlijke relatie-standaards en eenzaamheid

1982). De tweede hypothese betreft de geschetste directe samenhang en luidt:

In geval men relatief hoge standaards ten aanzien van relaties heeft, is de intensiteit van de eenzaamheid sterker dan wanneer men relatief lage standaards heeft, gegeven een bepaalde mate van kwaliteit van het gerealiseerde relatienetwerk.

Tenslotte willen we nog wijzen op het levensloop-perspectief. Dit perspectief legt de nadruk op allerlei soorten van veranderingen. Niet alleen veranderingen die leiden tot een tekort-situatie of een verlies-situatie (bijvoorbeeld echtscheiding of verweduwing), maar ook andere levensveranderingen zoals het aangaan van een partner-relatie, kunnen leiden tot een hernieuwde interpretatie van de situatie en een reorganisatie van de situatie met betrekking tot relaties noodzakelijk maken. Wanneer een reorganisatie niet goed slaagt, kan een situatie van een ervaren tekort aan steun ontstaan. Het onderzoeken van verschillende situaties, welke in het leven van iedereen kunnen voorkomen, kan een antwoord geven op de vraag of reorganisaties plaats vinden en inzicht verschaffen in de wijze waarop deze plaats vinden.

## §6.2 OPZET VAN HET EMPIRISCH ONDERZOEK

Voor de uitwerking en toetsing van onze theoretische ideeën maken we gebruik van gegevens van 419 mensen. Het ondervragen van deze mensen is begin 1986 afgerond. De verzamelde informatie geeft een momentopname van de steun die mensen, verkerend in diverse leefsituaties, verkrijgen binnen primaire relaties. In de gesprekken is uitvoerig aandacht besteed aan de steun binnen de primaire relaties, persoonlijke standaards ten aanzien van relaties en eenzaamheidservaringen.

De namen en adressen van de ondervraagden zijn door aselechte trekking verkregen uit de bevolkingsregisters van twee gemeenten in het westen van Nederland, namelijk Purmerend en Haarlemmermeer. In het onderzoek zijn zowel bewoners van grootschalige nieuwbouwwijken (de wijken Wheermolen en Gors-Zuid in Purmerend), bewoners van een oud stadscentrum (Purmerend), als bewoners van kleine woonkernen betrokken (vijftien dorpen in Haarlemmermeer met een grootte variërend tussen ongeveer 200 en 4000 inwoners). Het was een gestratificeerde steekproef, bestaande uit ongeveer een kwart ongehuwden, een kwart gehuwden, een kwart gescheidenen en een kwart verweduwen, steeds ongeveer evenveel mannen als vrouwen, in de leeftijd van 20 tot 85 jaar.

Een belangrijk deel van het vraaggesprek had betrekking op een uitgebreide inventarisatie van de relaties waarmee men een nauwe en persoonlijke band heeft (de primaire relaties). De namen of initialen van deze personen zijn op een lijst geschreven. Vervolgens is gevraagd naar een beschrijving van de steun binnen de acht nauwste van deze relaties. Dit gebeurde voor elke relatie afzonderlijk aan de hand van tien vragen; de antwoorden werden ingevuld in een matrix. Vijf vragen betreffen steun in het dagelijkse leven:

- 1 Ieder mens heeft wel angsten, b.v. voor een ongeluk. Voelt u zich bij hem/haar veilig?
- 2 Merkt u dat hij/zij om u geeft?
- 3 Wordt u door hem/haar aangehaald, krijgt u een zoen, of een extra warme handdruk?
- 4 Laat u stomiteiten aan hem/haar merken?
- 5 Wordt u door hem/haar geholpen met kleine dingen, zoals iets lenen, oppas, klusjes, boodschappen doen?

Vijf vragen hebben betrekking op een situatie waarin de ondervraagde ernstige problemen zou hebben:

- 6 Zou u met hem/haar uw gevoelens kunnen delen?
- 7 Zou u in tranen naar hem/haar toe kunnen gaan?
- 8 Zou hij/zij u goede raad geven?

- 9 Zou hij/zij u praktische hulp geven, zoals oppas, vervoer, het doen van boodschappen?
- 10 Zou hij/zij met u meegaan als u het moeilijk vindt ergens alleen naar toe te gaan?

De antwoorden op de tien vragen zijn herleid tot een schaalscore voor ondersteuning binnen de (maximaal) acht nauwste relaties. Uit de analyse van de verzamelde gegevens blijkt namelijk dat de verschillende emotionele en instrumentele aspecten binnen de relaties voldoende homogeen zijn om herleid te worden tot één achterliggende intensiteitsschaal. De schaalscore voor ondersteuning hangt in voldoende mate samen met de antwoorden op een enkelvoudige, directe vraag naar ondersteuning. Zowel de schaalscore als de directe vraag geven een indicatie van de ondersteunende inhoud van de relaties, zoals deze ervaren wordt door de ondervraagden. De antwoorden op de directe vraag kunnen we hanteren om (op minder nauwkeurige wijze dan met de schaalscore) te onderscheiden tussen niet of matig ondersteunende relaties enerzijds en sterk of zeer sterk ondersteunende relaties anderzijds.

Bij het ontwikkelen van het instrument voor het meten van steun is gekozen voor vragen welke voor elke soort primaire relatie op vergelijkbare wijze van toepassing zijn. Als gevolg van deze keuze is het noodzakelijk specifieke kwaliteiten van een partnerrelatie op een andere wijze in het onderzoek te betrekken. De beschrijving van de kwaliteit van het gerealiseerde netwerk van relaties dient aangevuld te worden door vast te stellen of de meest-ondersteunende relatie een partnerrelatie is.

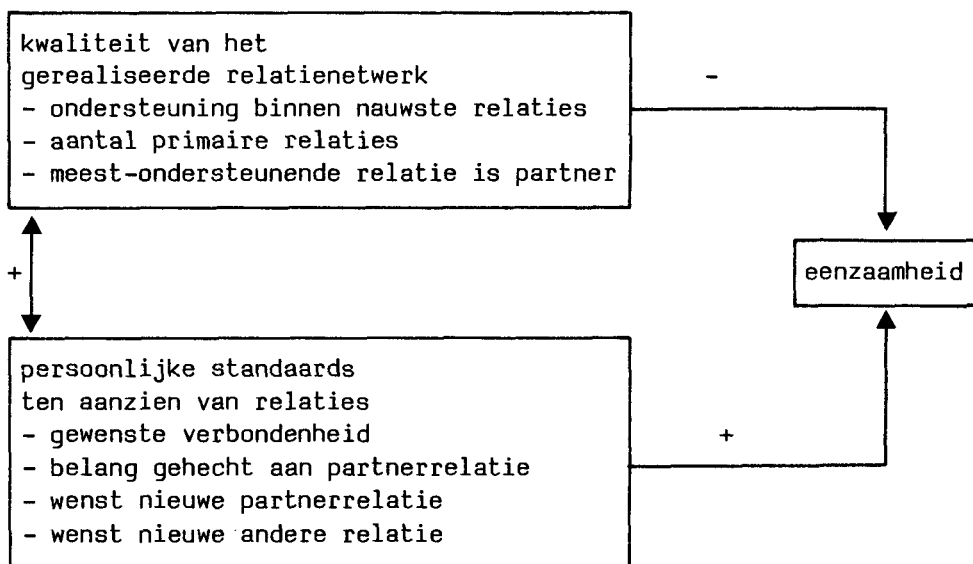
Eén van de persoonlijke standaards ten aanzien van relaties die we onderzoeken, duiden we aan als de wens tot het nastreven van verbondenheid in relaties. Met het onderzoeken van deze standaard willen we vastleggen of de ondervraagde mensen ondersteunende relaties belangrijk vinden. Aan de ondervraagden zijn elf uitspraken voorgelegd, ondermeer de uitspraken "Emotionele problemen houd ik liever voor me" en "Als ik in moeilijkheden zit heb ik behoefte aan hulp en steun van anderen". De schaal voor gewenste verbondenheid loopt van een zwakke wens tot verbondenheid in relaties tot een sterke wens.

Een tweede standaard heeft betrekking op het belang van een partnerrelatie. Het onderzoeken van deze standaard komt voort uit de overweging dat een partnerrelatie in het denken over primaire relaties een van andere relaties te onderscheiden plaats inneemt. Een voorbeeld van één van de zes uitspraken: "Ervaring leert dat je uiteindelijk zonder partner toch beter af bent". De schaal voor het

belang gehecht aan een partnerrelatie loopt van weinig belang tot veel belang.

Twee andere standaards hebben betrekking op het aangaan van nieuwe relaties. Daartoe is, nadat de primaire relaties geïnventariseerd zijn, gevraagd: "Zijn er naast de relaties die u heeft, en die u zojuist genoemd heeft, nog relaties die u graag erbij zou willen hebben?" Op basis van de antwoorden worden ondervraagden onderscheiden die de wens hebben een nieuwe relatie aan te gaan met een partner en ondervraagden die (eventueel daarnaast) een andere nieuwe relatie willen aangaan.

Voor een beoordeling door de ondervraagden van de mate van adequaatheid van de ondersteuning is een lijst van elf eenzaamheidsuitspraken voorgelegd. De Jong-Gierveld en Kamphuis (1985) hebben deze lijst ontwikkeld. Twee voorbeelden van uitspraken: "Vaak voel ik me in de steek gelaten" en "Er zijn genoeg mensen op wie ik in geval van narigheid kan terugvallen". De antwoorden op de uitspra-



Figuur 6.2 Schema van veronderstelde samenhangen tussen aspecten van de kwaliteit van de relaties, persoonlijke relatie-standaards en eenzaamheid

ken herleiden we tot een score op een schaal. Deze eenzaamheids-schaal loopt van niet of zwak eenzaam tot sterk eenzaam.

De eerste en tweede hypothese zijn in figuur 6.2 op vereenvoudig-de wijze weergegeven.

### §6.3 DE OMVANG VAN DE ONDERSTEUNING

De verzamelde gegevens geven aanleiding te veronderstellen dat veel mensen aanzienlijke ondersteuning verkrijgen. De 419 onder-vraagden noemden gemiddeld 17.5 relaties met andere mensen, die gekenmerkt worden door een nauwe en persoonlijke band (het aantal genoemde primaire relaties varieert tussen 0 en 63; standaarddevia-tie 10.6). Slechts één ondervraagde noemde niemand, drie onder-vraagden noemden één persoon met wie zij een primaire relatie had-den, de overige 415 ondervraagden noemden twee of meer primaire relaties. Het nadere onderzoek van de ondersteunende inhoud van de (maximaal) acht nauwste relaties geeft aan dat de gemiddelde onder-steuning aanzienlijk is, namelijk 36.7 (standaarddeviatie 15.0) op een schaal met een bereik van 0 tot en met 80 (deze schaalscore is berekend door de positieve antwoorden op tien vragen over de maxi-maal acht nauwste relaties te sommeren).

Bij dit positieve, gemiddelde beeld moet echter een kanttekening geplaatst worden. Binnen de steekproef treffen we relatief gezien een groot aantal mensen aan in een situatie van een beperkt en dus kwetsbaar ondersteunend netwerk van primaire relaties. Op basis van een weging van de deelsteekproeven kan verondersteld worden dat wanneer de bevolking ondervraagd wordt, zou blijken dat 3.8 % wei-nig ondersteuning krijgt (intensiteit van 10 of minder) en 9.8 % weinig of matige ondersteuning krijgt (intensiteit van 20 of min-der). Het is overigens noodzakelijk rond deze schattingen een aan-zienlijke onbetrouwbaarheidsmarge in acht te nemen. De resultaten van nadere analyse geven aan dat ongehuwden gemiddeld relatief ge-ringe steun (6 punten minder dan het algemeen gemiddelde van 36.7) en ondervraagden in weduwstaat relatief veel steun (6 punten meer dan het gemiddelde) krijgen; gehuwde en gescheiden ondervraagden nemen een tussenpositie in. Verder blijkt dat mannen gemiddeld minder steun krijgen dan vrouwen (een verschil van zeven punten). De verschillen zijn statistisch significant.

Het blijkt dat van 15.1 % van de ondervraagden die een partner-relatie hebben, dit niet de meest-ondersteunende relatie is; een-maal werd de partner zelfs niet tot de nauwste relaties gerekend.



#### §6.4 SAMENHANG TUSSEN ONDERSTEUNING EN EENZAAMHEID

We veronderstellen een samenhang aan te treffen tussen de kwaliteit van het relatienetwerk en eenzaamheid, de subjectieve waardering in beoordelende termen van de kwaliteit van het relatienetwerk. Deze samenhang blijkt aanwezig. Naarmate men meer primaire relaties heeft, en naarmate de totale (emotionele en instrumentele) steun binnen de acht nauwste relaties groter is, blijkt de intensiteit van eenzaamheid geringer (correlatie respectievelijk  $-.30$  en  $-.30$ ).

Onderzocht is of de onderlinge verhouding van de verschillende relaties beschreven kan worden met behulp van een zogenaamde additieve benadering: niet één enkele relatie of een klein aantal relaties is van betekenis, maar de ondersteuning binnen verschillende relaties, ook die binnen zwak ondersteunende relaties, is van betekenis. Het additieve model past tot op zekere hoogte bij de gegevens. In vergelijking met ondervraagden met minder steun, blijkt steeds dat ondervraagden met meer steun gemiddeld minder eenzaam zijn. Naarmate meer steun verkregen wordt, is deze samenhang echter zwakker.

Overeenkomstig de verwachtingen blijkt verder dat de ondervraagden die een sterk ondersteunende partnerrelatie hebben, een relatief kleine kans op eenzaamheid hebben (correlatie  $-.31$ ).

De samenhang tussen de drie onderzochte aspecten van de kwaliteit van het gerealiseerde relatienetwerk en eenzaamheid, uitgedrukt in een multiële correlatie, is  $.46$ .

De beoordeling van het netwerk van relaties in termen van zwak of sterk eenzaam hangt dus samen met de kwaliteit van dit netwerk. De resultaten geven aan dat het kunnen beschikken over sterk ondersteunende relaties (waaronder met name een partnerrelatie van belang is) en het kunnen beschikken over verschillende ondersteunende relaties van belang is. Dit is in overeenstemming met het idee van Hammer (1983). Zij benadrukt de betekenis van sterke ondersteuning binnen een gering aantal relaties met bijvoorbeeld een partner, familieleden waarmee men een goed contact heeft en goede vrienden en vriendinnen. Dit netwerk is echter klein en daarmee kwetsbaar. Een wijder netwerk van (eventueel zwakker) ondersteunende relaties moet toegankelijk zijn, zo stelt zij; ook relaties waarbinnen minder frequente en minder intensieve contacten bestaan (zoals met kennissen) kunnen van groot belang zijn om op lange termijn een adequaat ondersteunend netwerk in stand te houden.

Bij het versterken van de ondersteuning binnen primaire relaties moet de nadruk niet eenzijdig worden gelegd op bepaalde relaties, zoals de partnerrelatie of de relatie met gezinsleden. Andere relaties (waaronder ook zwak ondersteunende relaties) kunnen eveneens een belangrijke functie vervullen; dergelijke relaties moeten niet gezien worden als een min of meer onvolwaardig substituut, maar als relaties met ondersteunende kwaliteiten die in principe vergelijkbaar zijn met die van gezins- en familieleden.

De bevindingen uit een onderzoek van Janssen (1988) onder invaliderende ouderen en hun centrale verzorg(st)er passen binnen dit kader. Zij constateert namelijk dat niet in alle gevallen de verzorging als zodanig het grootste knelpunt vormt bij het in stand houden van de thuiszorg. Van belang is ondermeer dat in de meest problematische situaties ook derden ondersteuning geven. Ook wordt de 'totale' claim op de centrale verzorg(st)er door hem/haar vaak als problematisch ervaren: naast de verzorging wordt bijvoorbeeld van de centrale verzorg(st)er ook verwacht dat deze langs komt wanneer de oudere behoefte heeft aan gezelligheid en aandacht; deze steun hangt niet direct met de verzorging samen en zou ook gegeven kunnen worden door andere personen. Janssen stelt dat soms meer ondersteuners gemobiliseerd kunnen worden, waardoor overbelasting van de centrale verzorg(st)er en inschakeling van professionele hulp voorkomen wordt. Bij een stimulering van onderlinge ondersteuning tussen mensen kan in concrete gevallen gezocht worden naar een vorm van steun welke aansluit bij de mogelijkheden van de potentiële ondersteuner. Ook al is deze steun op dat bepaalde moment niet het meest nodig, dan nog kan verwacht worden dat het ondersteunende netwerk in kwalitatieve zin versterkt wordt en minder eenzijdige relaties kent.

## §6.5 SAMENHANG TUSSEN STANDAARDS EN EENZAAMHEID

De onderzochte persoonlijke standaards ten aanzien van relaties hangen op een verschillende wijze samen met eenzaamheid.

Naarmate ondervraagden verbondenheid in relaties belangrijker vinden, zijn ze minder eenzaam (correlatie  $-.18$ ). Deze samenhang wordt zwakker wanneer aspecten van de kwaliteit van het relatienetwerk in de analyse betrokken worden. Deze gegevens passen bij de gedachte dat een hoge standaard een motiverende functie kan hebben. Een hogere standaard ten aanzien van het nastreven van verbondenheid in relaties kan bijdragen aan de totstandkoming van een sterk ondersteunend netwerk. Wanneer een dergelijk relatienetwerk gere-

liseerd is, is de kans op eenzaamheid geringer dan wanneer geen of weinig ondersteunende relaties beschikbaar zijn. De negatieve samenhang tussen de wens tot verbondenheid en eenzaamheid moet dus als indirect gezien worden, met als intermediair de gerealiseerde kwaliteit van het relatienetwerk.

De negatieve samenhang tussen het streven naar verbondenheid in relaties en eenzaamheid kan verder ook als volgt geïnterpreteerd worden. Ondersteuning binnen primaire relaties is vaak erg belangrijk voor mensen. Wanneer zij zich in een situatie van inadequate ondersteuning bevinden, is het niet waarschijnlijk dat zij de wens tot het verkrijgen van ondersteuning opgeven. Wanneer de ondersteuning binnen primaire relaties gestimuleerd dient te worden, kan hierbij aangeknoopt worden.

Wanneer ervan uitgegaan wordt dat een zekere mate van ondersteuning voor iedereen van belang is, roept de bevinding dat een groot aantal ondervraagden verbondenheid in relaties niet als een belangrijk ideaal ziet, vragen op. Kunnen ondersteunende relaties voor deze ondervraagden nog betekenis hebben? Zullen zij gemotiveerd zijn steun te zoeken wanneer ze in problemen komen? Voor het uitgroeien van persoonlijke relaties tot ondersteunende relaties is het niet noodzakelijk onvoorwaardelijke en totale solidariteit na te streven, zo stelt Langeveld (1985). In vrijheid kunnen ruilverhoudingen ontstaan waarbij onder impliciete of expliciete voorwaarden ondersteuning verleend wordt en verkregen wordt. Deze 'binding in vrijheid' houdt in dat mensen ervoor kiezen op basis van gelijkwaardigheid een duurzame relatie aan te gaan met wederzijdse kosten en baten. Iedereen zorgt op zijn tijd voor elkaar; loyaliteit, ruil en wederkerigheid binnen relaties zijn de trefwoorden (Van de Avort, 1986; Koot & Stegerhoek, 1986; Reis & Shaver, 1988). Wederkerigheid behoeft niet te betekenen dat de condities waaronder de ruil plaats vindt voor de betrokkenen dezelfde zijn, en evenmin dat prestatie en tegenprestatie op hetzelfde moment geleverd worden. Noodzakelijk is wel, aldus Langeveld (1985), dat men vertrouwen heeft in andere personen en in hun vermogen in de toekomst die tegenprestatie te leveren. Het antwoord van een ondervraagde op een open vraag illustreert dat:

Ik heb aan iedereen vertrouwen gegeven. Maar ja, ik ben wel tegengekomen dat ze niet te vertrouwen zijn. Ze willen altijd beter van je worden. (...) Ik ben die tegenvallers tegengekomen in mijn leven, daarom ben ik ook helemaal zelfstandig nu. Ik trek mij van een hoop dingen terug. Als het niet anders is, blijf ik gewoon weg.

Het (op lange termijn) ontbreken van wederkerigheid in een relatie kan leiden tot een houding dat men niet graag steun geeft, en dat men niet graag steun ontvangt. Beide elementen, steun geven en steun krijgen, zijn onderdeel van een proces dat als volgt omschreven kan worden. Doordat men zich minder gemakkelijk open stelt voor anderen, minder gemakkelijk hulp vraagt, zal steun minder gegeven worden. Doordat men minder steun verkrijgt, zal het idee bevestigd worden dat andere mensen niet bereid zijn steun te verschaffen (Brown, 1978; Eckenrode, 1983; Hansson, Jones, & Carpenter, 1984; Jones, Freeman & Goswick, 1981; Solano, Batten & Parish, 1982; Wittenberg & Reis, 1986). Een dergelijke spiraalwerking kan leiden tot een situatie waarin het geven en verkrijgen van ondersteuning binnen primaire relaties van ondergeschikte betekenis is.

Een geringe wens tot verbondenheid vergroot dus voor een aantal ondervraagden de kans op eenzaamheid, en het verlagen van deze standaard moet dan ook als negatief beoordeeld worden. Voor de drie andere onderzochte standaards, namelijk de wens een partnerrelatie aan te gaan, de wens een relatie van een ander type aan te gaan en de standaard welke betrekking heeft op het belang dat gehecht wordt aan een partnerrelatie, ligt dit anders. Er is een positieve samenhang tussen eenzaamheid en deze drie standaards (correlatie respectievelijk .24, .24 en .08). Deze samenhangen ondersteunen de hypothese dat (niet gerealiseerde) hoge standaards de kans op eenzaamheid vergroten. Daarmee is tevens aangegeven dat het goed kan zijn in het eenzaamheidsverwerkingsproces deze standaards te verlagen: door bijstelling van (te) hoge standaards wordt een fixatie op (het aangaan van) bepaalde relaties opgeheven en de weg vrijgemaakt voor een grotere betekenis van andere relaties. Een ondervraagde bevindt zich in dat proces en verwoordt dit als volgt:

Ik wil graag mijn positie in het leven zoals die een jaar geleden was, toen mijn man nog leefde. Maar dat lukt nooit. Ik verkeer op dit moment nog in een hele moeilijke situatie.

Interviewer: Omdat u zich alleen voelt?

Ondervraagde: Ja, je ging overal samen heen, naar kennissen en met echtparen op vakantie. Dat is voor een groot gedeelte voorbij. Niet zozeer van die echtparen, maar vanuit mijzelf, want ik wil geen vijfde wiel aan de wagen zijn. Ik kaart nog met kennissen, maar ga niet meer met ze op vakantie. Ik moet nu een eigen positie in het leven zien te vinden. En dat heb ik gewoon nog niet. Ik vind het prettig als er iemand komt en ik ga ook naar andere mensen toe. Maar er zijn mensen die ik nooit meer zie, omdat er geen man meer in huis is waar de andere mannen mee kunnen praten.

Ik wil toch weer m'n draai in m'n leven vinden vanuit de situatie zoals die nu is.

Een verlaging van de standaard ten aanzien van het belang van een partnerrelatie is bij deze ondervraagde een noodzakelijke stap in het eenzaamheidsverwerkingsproces. De 'huwelijkssituatie' is voor haar voorbij, en zij probeert haar leven zodanig te reorganiseren dat de relaties met de kennissen op een nieuwe basis worden voortgezet. Het is duidelijk dat zo'n proces niet altijd zonder moeilijkheden gaat. Dit blijkt uit het relaas van een weduwnaar die graag het contact met zijn broer wil verbeteren:

Ik vind dat hij weinig komt. Maar ja, het is allemaal zo moeilijk hè, dat heb je altijd: toen mijn vrouw nog leefde, kwamen we altijd bij elkaar. Op de ene zondagavond kwamen ze hier kaarten en de volgende keer daar. Dat valt in één keer weg. Ik ben twee jaar alleen, en toevallig zijn ze afgelopen zondag voor het eerst na die tijd gekomen. En dan nog maar een half uurtje en dan gaan ze weer weg. Dat komt omdat je alleen bent natuurlijk. Je kan niks doen. Anders ging je klaverjassen, en nu moet je het met z'n drieën doen. Ik kan het me wel voorstellen.

Interviewer: Hoe zou u dit contact willen verbeteren?

Ondervraagde: Hoe zou ik het moeten aanpakken? Ik kom er zelf heel veel. En ik kan hen toch moeilijk vragen: Kom jij naar mij toe? Ik zou het echt niet weten hoor.

## §6.6 LEVENSVERANDERINGEN EN HET BELANG VAN EEN GEVARIEERD EN UITGEBREID RELATIENETWERK

Gedurende de levensloop treden allerlei veranderingen op in het leven van mensen. Veel mensen krijgen bijvoorbeeld te maken met het aangaan van een duurzame partnerrelatie en de beëindiging van deze relatie door echtscheiding of verweduwing.

In de beëindiging van de partnerrelatie ligt een uitdaging. Door het wegvallen van een belangrijk persoon uit het netwerk is in veel gevallen een evenwicht verstoord dat vraagt om een reactie, een handelen van het individu. De reactie kan een verhoging van de kwaliteit van het gerealiseerde relatienetwerk betreffen: men zoekt 'vervangende' steun, bijvoorbeeld door bestaande relaties een sterker ondersteunende inhoud te geven of door één of meer nieuwe relaties aan te gaan. Ook kan het evenwicht hersteld worden door de standaards te verlagen, aan te passen bij de nieuwe situatie wat betreft de kwaliteit van het relatienetwerk.

Verondersteld wordt dat ook een uitdaging gelegen is in het aangaan van een partnerrelatie. Hoewel deze situatie beschouwd kan worden als één van evenwicht tussen de relatie-standaards en de gerealiseerde situatie, men wenst(e) immers een partnerrelatie en is deze aangegaan, treden er vaak veranderingen in het relatienetwerk op. Zo kan er, passend binnen de sociale cultuur van de samenleving, een sterke nadruk komen te liggen op de partnerrelatie en de beschermde sfeer van het gezin (Heller, 1979; Rook, 1984c). De verhouding tussen de ondersteuning verkregen van verschillende relaties in het netwerk zal dan veranderen, evenals de verwachtingen van het individu ten aanzien van de betekenis die verschillende relaties kunnen hebben. De wijze waarop het individu met deze veranderingen omgaat, bepaalt of een divers en adequaat ondersteunend netwerk is opgebouwd of onderhouden.

Uit de verzamelde gegevens blijkt dat het relatienetwerk van ondervraagden die recent een partnerrelatie zijn aangegaan, anders samengesteld is dan het netwerk van ondervraagden die de partner reeds lang kennen. Met het toenemen van de tijd dat men de partner kent, vermindert de steun van ouders, broers, zussen, schoonfamilie, vriend(inn)en, kennissen, collega's, en dergelijke, en neemt de steun van kinderen, schoonzons en -dochters sterk toe. Deze veranderingen hangen uiteraard samen met de veranderingen in het gezin: door de geboorte, het volwassen worden van de kinderen en de relatievorming bij de kinderen, ontstaat een groot potentieel aan ondersteuning. Het blijkt dat dit potentieel door veel mensen ontwikkeld wordt; de steun van kinderen vormt voor de ondervraagden van middelbare en hogere leeftijd een groot aandeel van de totaal verkregen steun. De veranderingen leiden niet tot een uitbreiding of vermindering van de steun binnen primaire relaties; we kunnen de veranderingen karakteriseren als een verdringing van steun van buiten het gezin door steun binnen het gezin.

Gegevens over de samenstelling van het netwerk van gescheiden en verweduwde ondervraagden laten zien dat het verlies van relaties -behoudens het verlies van de partnerrelatie- als gevolg van de scheiding of verweduwing voor de omvang van het ondersteunend netwerk waarschijnlijk gering is. Wel zijn er duidelijke aanwijzingen dat de patronen binnen de relaties onvrijwillig gewijzigd zijn als gevolg van het verlies van de partnerrelatie. Met het verlies van de partnerrelatie is echter een zeer belangrijke ondersteunende relatie verloren gegaan. Een aanzienlijk aantal gescheiden en verweduwde ondervraagden is inmiddels een nieuwe partnerrelatie aangegaan. Daarmee lijkt het verlies aan ondersteuning voor die catego-

rie adequaat gecompenseerd. De ondervraagden die geen nieuwe partnerrelatie zijn aangegaan, zijn nauwelijks andere nieuwe relaties aangegaan. Wel hebben zij gemiddeld een aantal reeds bestaande relaties in hun nauwste netwerk opgenomen. In vergelijking met ondervraagden met een partnerrelatie van ongeveer dezelfde leeftijd en dezelfde sexe, blijkt met name de steun binnen niet-familierelaties (vrienden, vriendinnen, kennissen) aanzienlijk te zijn. De toename van de steun binnen dit deelnetwerk lijkt echter voor de meeste ondervraagde gescheidenen en verweduwdenden zonder partner te gering te zijn om het verlies van de partner volledig te compenseren.

De gegevens ondersteunen de gedachte welke centraal staat binnen het levensloop-perspectief. Allerlei soorten veranderingen met betrekking tot relaties moeten worden gekenmerkt door de uitdaging een, divers samengesteld, sterk ondersteunend relatienetwerk tot stand te brengen en in stand te houden.

## §6.7 CONCLUSIES

De doelstelling van deze studie was het zoeken van een antwoord op de vraag op welke wijze de opbouw kan worden bevorderd van een netwerk van primaire relaties dat tegemoet komt aan de behoeften van het individu. Het antwoord op deze vraag kan zijn dat getracht moet worden de tekortkomingen in het relatienetwerk welke oorzaak zijn van eenzaamheidservaringen te identificeren, en vervolgens relaties aan te gaan welke het gesignaleerde tekort opheffen. Behalve dat gebleken is dat de partnerrelatie voor veel mensen belangrijk is, wordt de aandacht erop gevestigd dat andere ondersteunende relaties van grote betekenis zijn. We kunnen deze conclusie nog nuanceren.

Ten eerste, de resultaten van ons onderzoek geven aan dat het weinig zinvol is mensen die slechts geringe positieve verwachtingen hebben ten aanzien van ondersteuning binnen relaties, zondermeer te bewegen tot activiteiten gericht op een verbetering van de kwaliteit van hun ondersteunend netwerk. Het lijkt een meer kansrijke strategie op indirecte wijze de verwachtingen en idealen van deze mensen ter discussie te stellen.

Teveel wordt een onvoorwaardelijke solidariteit, een totale verantwoordelijkheid van elk individu voor het welzijn van anderen benadrukt. Dit leidt al snel tot het overvragen van steun, en een vergroting van de kans dat in het geheel geen steun gegeven wordt.

Ook wanneer in zo'n geval wel steun gegeven wordt, kan overvraging op den duur tot een fysieke of psychische overbelasting leiden van de steunverlener, met op termijn eenzelfde negatief resultaat. Juist in een situatie waarin reeds geringe positieve verwachtingen ten aanzien van relaties bestaan, zullen negatieve uitkomsten van een verzoek tot ondersteuning de kans op een in negatieve richting bijstellen van de verwachtingen vergroten.

Daar tegenover willen we voorstellen sterker de betekenis van zwak ondersteunende relaties te benadrukken. Een standaardverlaging binnen dit kader geplaatst, behoeft niet negatief te zijn. Wanneer als gevolg van de standaardverlaging op beperktere schaal gelijkwaardige (ruil-) verhoudingen aangegaan worden en verantwoordelijkheden meer gezien worden binnen het kader van een geheel relatienetwerk, kan het beschreven proces doorbroken worden. Wellicht worden verwachtingen en idealen ten aanzien van ondersteuning in relaties daardoor in positieve zin bijgesteld.

Ten tweede, de opbouw van een ondersteunend netwerk is gebaat met een opwaardering van allerlei zwak ondersteunende relaties; de resultaten van het onderzoek geven aan dat ook de zwak ondersteunende relaties binnen het geheel van een ondersteunend netwerk van betekenis zijn. Het aangaan van (zwak) ondersteunende relaties kan dus in een situatie van een ervaren tekort binnen het netwerk bijdragen aan het verminderen van de kans op eenzaamheid. Bij zwak ondersteunende relaties kunnen we denken aan relaties met mensen die op bepaalde punten unieke kwaliteiten hebben, bijvoorbeeld diegenen die in eenzelfde levensfase verkeren (Cobb & Jones, 1984; Gottlieb, 1981; Johnson, 1983). Gelijke ervaringen kunnen de basis vormen voor ondersteuning binnen de relatie (Cantor, 1979; Oosterbaan & Zeldenrust, 1985). Een open oog voor het potentieel aan steun binnen dit soort relaties is een goede zaak. Door minder nadruk te leggen op de sterkst ondersteunende relatie(s) wordt een relatienetwerk minder kwetsbaar. Het hebben van veel ondersteunende, primaire relaties naast een sterk steunende relatie met bijvoorbeeld de partner, lijkt de minste kans op eenzaamheid te geven.

Ten derde, in plaats van het beëindigen van een eenzaamheidssituatie, het repareren van tekorten, dient sterker het voorkomen van eenzaamheid centraal te staan door de kwetsbaarheid van het ondersteunend netwerk te verminderen (Walker, 1985). Het zich voorbereiden op veranderingen is hiervan een belangrijk element. Vanuit preventie-overwegingen is het beter mensen voor te bereiden op velerlei veranderingen zoals deze zich in een lange levens-



periode kunnen voordoen, dan mensen te leren omgaan met een enkele, problematische gebeurtenis. De resultaten van het onderzoek geven aan dat ook na een niet-problematische levensverandering een tekort aan adequate ondersteuning kan ontstaan. Naast aandacht voor het opbouwen van een adequaat ondersteunend relatienetwerk moet daarom aandacht gegeven worden aan het in stand houden van een dergelijk netwerk, ook en juist voor die categorieën uit de bevolking welke zich niet in een problematische situatie bevinden. Het belang hiervan is dat wanneer bijvoorbeeld de partnerrelatie beëindigd wordt, men terug kan grijpen op de ondersteuning binnen de relaties van een uitgebreid primair netwerk.

## 7 OBTAINED AND DESIRED SOCIAL SUPPORT IN ASSOCIATION WITH LONELINESS (Summary)

Interest in the significance of primary relationships and particularly in the support given within these relationships has increased considerably in recent years. This interest is often oriented toward a number of specific types of support, for example support vital for carrying on activities in everyday life, personal hygiene and household chores, nursing activities in the case of handicapped or chronically ill people and material support. Stimulating the provision of such support is an integral part of national government policy in the Netherlands (Koot & Stegerhoek, 1986).

The importance of stimulating a supportive society is growing because it is assumed that an increasing degree of support will be needed as a result of contemporary demographic developments. The most important of these are the absolute and relative increase in numbers of old people, of single households, of divorces and the reduction in family size. All these developments lead one to expect that the support within the family and the support older people can expect from their adult children are decreasing. Simultaneously, those categories of the population which make heavy demands of facilities such as family care and district nursing, are on the increase (Bartlema, 1987; Langeveld, 1986; Stuurgroep Toekomst-scenario's Gezondheidszorg, 1984). Yet another vital point is the price of professional help, which is high, perhaps too high. government policy is oriented toward reducing the level of demand on social welfare and health care facilities, which is why it is considered so important that family and relatives, neighbours and friends should provide more support for people in their immediate surroundings than occurs at present (Knapen & Heerdink, 1987).

Few angles have, as yet, been developed from which the whole idea of government stimulation of supportive behaviour can be approached. Koot and Stegerhoek (1986) have established that government has only limited possibilities at its disposal to interfere in people's personal life-styles, but it could spotlight obstacles to people entering into and maintaining supportive relationships, and approach the issue from that angle. The study of

obstacles to entering into adequate supportive relationships (see Kwekkeboom, 1987, for an overview) could be instrumental in developing government policy. Once demographic, structural or cultural risk indicators have been traced, then measures could be taken with the purpose of, for example, activating directed training activities, increasing the mobility of specific deprived categories, or creating contact networks in a neighbourhood. Before these measures are worked out in detail and put into practice, it should of course be established that they will be effective, and that the correct categories of the population can be approached.

Bijl, Ter Heine and Furer (1986) pose that the links which research has established between demographic, social and cultural indicators for a particular problem on the one hand and the prevention of the problem on the other, are mostly insufficient. This means that when identifying a high risk group, it is likely that too many persons are included who are not at any great risk and, equally, too many are excluded who are. The measures then proposed are insufficiently specific and do not answer their purpose. There is one other problem. If the operation of factors which are responsible for people's failure to build an adequate supportive primary relationship network is not investigated meticulously, then, reasoning on determinist lines, certain social characteristics of the people concerned may be associated with the quality of the relationship network. What may happen then is that researchers concentrate on looking for possibilities for change in characteristics which cannot change, or can only be changed with difficulty, such as sex, age, marital status, and housing environment, rather than looking at how obstacles can be removed.

We conclude that, though stimulation of support is not impossible, the process is fraught with problems. The reason why favourable opportunities for stimulation are absent can be found in, among other, the gaps in our understanding of the mechanisms which lead to a deficiency of adequate support. We have conducted this study in order to increase that understanding.

## §7.1 DEFINING OUR RESEARCH OBJECTIVE AND THE RESEARCH PROBLEM

Our objective is to contribute to answering the question of how individuals can be assisted in building up a primary relationship network that meets their needs. The research problem has been formulated with this objective in mind. The significance of an

individual's relationship network in the lives of 'ordinary' people has been kept firmly centerstage. Very little is in fact known about the circumstances in which people come to care for their own lives and those of others. We wish to track down characteristics which are associated directly with the presence or absence of an adequate supportive network.

There are many presumed associations in respect of adequate support which have hardly been touched by research and are possibly more complex than is mostly suspected. Various studies of loneliness have yielded results which would seem to substantiate this impression. For example, the hypothesis that an adequate supportive network can be built up, or loneliness be prevented or solved by entering into supportive relationships, is probably too simple (De Jong-Gierveld, 1984, also sees problems thrown up by this hypothesis). So what we have therefore attempted in this study is to explain in further detail, the association between support and loneliness. We began by formulating this definition of the problem:

What significance does 'support within primary relationships' have for the degree in which individuals experience loneliness? By degree of loneliness we mean the degree to which the quality of the existing primary relationship network is evaluated as insufficient. The concept 'loneliness' is, therefore, an assessment in terms of 'too little'. It does not necessarily indicate that the quality of the relationship network is low. We will now go on to give a brief explanation of our ideas on the significance of support within relationships.

Our attention is not solely directed toward instrumental support, care or assistance, but toward support which in a more general sense indicates whether people are equipped to effectuate care for their own lives. We assume that a precondition for individuals to feel well (or, in other words, not experience loneliness) is that they dispose over relationships characterised by a close and personal tie. We have named these: primary relationships. The support given within these relationships concerns aspects which are of importance in many kinds of everyday situations, for example: knowing that there is someone who cares, being able to exchange emotions, being able to talk over one's uncertainties with others, noticing that there is someone available and willing to help with all kinds of little things at certain moments. The support is also related to aspects which are important when serious problems crop up. It is exactly at such moments that people must be able to count on others, be able to share emotions, not have to stand alone, be

able to get help, and be able, together with others, to work out what solutions are possible for their problems.

When utilising potentially available support many factors play a role, such as communicative and instrumental skills, and more practical situational possibilities for asking and obtaining the help needed. The latter in particular often leads, in discussions of support, to relatively high levels of expectations being expressed in respect of the support which will be obtained within relationships with relatives, and particularly with family members sharing a household. In comparison with relationships kept up outside, members of a household (and to a lesser degree other relatives) can, after all, easily give mutual support to carry out all kinds of everyday activities (Shanas, 1979).

Too great an emphasis on caring, instrumental support in everyday activities might well produce a one-sided picture which might perhaps incorrectly result in, for example, singles and one-parent families with young children being indicated as categories of the population which do or might receive little or too little support. If, however, attention is also paid to problems of a psycho-social nature then a different picture emerges. The challenges and problems which we should think of in this context might range from comparatively trivial to very serious. They could include unemployment, starting a new course of study, a quarrel, or moving house. In this type of event it should be realised that it is often precisely people from outside the person's own household (Cantor, 1979; Langeveld, 1986), and even people who live at some distance, who may give support. This support may then well be emotional as well as instrumental. Yet another comment should be placed beside the often relatively great amount of attention paid to support given by members of the household. The composition of most people's households changes several times during the span of their lives. It is therefore very possible that individuals will spend some period of their lives living alone (Van Leeuwen, 1987).

To sum up, what we mean by support is the availability of personal relationships with a positive emotional and instrumental content. Such a definition of support assumes that people's well-being is not linked to certain types of relationships or to a small number of relationships which may or may not be strongly supportive. Another assumption is that various types of support, such as emotional and instrumental support, can contribute to individuals' well-being.

The support found within one or various primary relationships fulfils a number of important functions for people. An insufficient

number of supportive relationships contributes to a deficiency of well-being. This does not however establish the degree in which these relationships are significant. How significant are in fact relationships other than those enjoyed with persons who are trusted confidants or partners? Past studies of loneliness, such as De Jong-Gierveld (1984) for example, have left this question unanswered. Our first hypothesis emanates from it.

The quality of the network of relationships (or, in other words, the intensity of support gained within primary relationships) is negatively associated with the intensity of the loneliness.

We also wish to investigate another assumed association from the theoretical context of loneliness. We have derived it from a cognitive theoretical approach. This takes as central theme the idea that individuals always interpret their situation in terms of their relationships: the quality of the relationships is weighed against personal standards concerning relationships. (Standards contain personal, concrete or general desires in respect of those aspects an individual wishes to bring about within relationships, and also desires in respect of the bringing about of certain relationships.) If this weighing-up leads to the subjective conclusion that there is an unpleasant discrepancy between personal relationship standards and the reality of those relationships, then the situation may well be evaluated as one of loneliness, a situation where adequate support is insufficiently forthcoming. Loneliness is therefore an experience which may come about if the quality of the existing relationship network is relatively low and/or if an individual's relationship standards are relatively high.

The details of this can be filled in with the aid of a balance theory. Loneliness may arise in a situation whereby the balance between the relationship standards and the quality of the existing relationship network is disturbed, either after standards have been raised (for example, wanting to change from the situation of being unmarried to being married), or after the quality of the existing relationship network has been lowered (for example by the loss of a partner through death). These disturbances of the balance, experienced as negative, may induce an individual to undertake activities which may be intended to raise the quality of the existing network. They may also be intended to adapt the relationship standards to the newly arisen situation. We have called this 'lowering standards'.

We see, therefore, that there are two ways, each other's opposites, by which the chance of acquiring an adequate supportive net-

work can be enlarged. If too little support is gained, then too low standards should be raised (and high standards maintained) in order to undertake activities which will raise the quality of the supportive network. If these activities meet with success, the chance of loneliness is reduced. We see that in this example the association between standards and loneliness is indirect. The second way is to lower high standards in order to reduce the discrepancy between the achieved support and the standards, and consequently to reduce directly the chance of loneliness. What is important in this process is that not all standards (to the same degree and simultaneously) are lowered. If that should happen, then it could, via the indirect route, lead again to a network which is too limited in scope (Van Tilburg, 1982). Our second hypothesis concerns the direct association as outlined above. It is as follows:

When an individual maintains relatively high standards in respect of relationships then the intensity of loneliness is stronger than when that person has relatively low standards, given a certain degree of quality of the achieved relationship network.

Finally, we wish to emphasise the importance of the lifespan perspective. This approach lays emphasis on the many kinds of changes occurring in a lifespan. Such changes, which are not limited to ones leading to a situation of deficiency or one of loss (divorce or loss by death of a partner for example), but include others such as entering into a partner relationship, can lead to a renewed interpretation of the situation and oblige the person concerned to reorganise the situation where relationships are concerned. If the reorganisation is not entirely successful, then a situation can arise whereby the person experiences a deficiency of support. A study of various situations which can occur in everyone's lives might provide an answer to the question whether such reorganisations occur. It might also provide insight into the manner in which they occur.

## §7.2 ORGANISATION OF THE SURVEY

419 respondents, aged 20 years and over, were interviewed in 1985/1986 on the extent, type and importance of their close relationships. The names and addresses were obtained by taking a random sample stratified according to sex and marital status, from the Population Registers of the Municipalities of Purmerend and of

Haarlemmermeer. Purmerend, with more than 50,000 inhabitants, is a fast-growing town near Amsterdam. Respondents were drawn from three of the town's oldest districts and two newer districts. Haarlemmermeer is a large municipality in the western part of Holland. The municipality includes a number of variously-sized villages. Sixteen of the smallest villages, with a median of about 600 inhabitants, were selected. The response rate for the sample was 47.7 %; 10.8 % could not be reached (never home, wrong address, moved, deceased, etcetera), 7.6 % were not able to participate because of illness, and 34.0 % refused participation.

The respondents were interviewed for an average of two and a half hours with the aid of a questionnaire composed of both open and pre-structured questions. The list included questions about demographic characteristics, living arrangements, working and housing conditions, personality traits, social contacts and support, relationship standards and loneliness.

A network of supportive relationships was identified by means of two questions. Respondents were asked in the first to name persons with whom they had the most contact and with whom they had close personal ties: the primary relationships. Respondents wrote down the first names or initials of the persons they had named on a list. This list specified several relational categories, e.g. 'parent', 'child', 'partner', 'friend', 'colleague'. In case nine or more persons had been put on the list, a second question was asked: "Would you please encircle the names of the eight persons on the list with whom you have the closest ties?". Questions were then asked about each of a maximum of eight closest persons, and the respondent's relationship with them.

Ten questions were about the positive, emotional and instrumental aspects of the content of each relationship. Five of the ten questions enquiring after the positive content were directed toward the ordinary, day-to-day content of the relationship. (Possible answers were 'never', 'sometimes', 'often'.)

- 1 Everyone is afraid at times, for an accident for example. Do you feel safe with him/her?
- 2 Do you notice that he/she cares for you?
- 3 Does he/she give you a hug, a kiss or a warm hand-shake?
- 4 Do you let him/her see your stupidities?
- 5 Does he/she help you with small matters, such as lending something, baby-sitting, odd-jobs, shopping?

Five questions were related to the content expected of the relationship if serious problems should occur. (The choice of answers was 'no', 'maybe', 'certainly'.)



- 6 Could you share your feelings with him/her?
- 7 Could you go to him/her in tears?
- 8 Would he/she provide you with good advice?
- 9 Would he/she help you with practical matters, such as baby-sitting, transportation, shopping?
- 10 Would he/she accompany you if you would find it difficult to go somewhere on your own?

The ten questions could be ranked on a uni-dimensional scale of emotional-instrumental support (Loevinger's coefficient of homogeneity  $H$  was .38, the coefficient of reliability  $\rho$  was .79). For each of the (maximum of) eight persons a sum-score was calculated of the responses 'often' or 'certainly' to the ten questions about the supportive content (range zero to ten). The total support score of the closest relationships ranged from zero to eighty. The correlation between the total support of the closest relationships and the number of primary relationships was .39 ( $N = 419$ ); in part, the two measures assessed different aspects of the quality of the network.

Questions were selected, when developing the instrument for measuring support, which are applicable to a comparable degree to all kinds of primary relationships. This selection made it necessary to include the specific qualities of a partner relationship in the study in a different fashion. The description of the quality of the achieved relationship network needs supplementing by establishing whether the relationship in the network which provides the most support, is a partner relationship.

One of the personal standards for relationships which we have investigated is the need for affiliation. Eleven items were presented to respondents, including "I prefer to keep emotional problems to myself" and "If I'm in trouble then I need help and support from others".  $H$  was .41,  $\rho$  was .82. The scores ranged from zero (low need) to eleven (high need).

A scale of six items was used to measure the importance of the partner relationship. An example of a scale item: "In the end, one is better off without a partner".  $H$  was .33,  $\rho$  was .61. The scores ranged from zero (little importance) to six (much importance).

To measure two other standards the respondents were asked, after they had provided the list of names of their primary relationships, whether or not they had any desires for new relationships. If the answer was yes, they were asked to indicate the type of relationship they desired. A score of 1 on the variable 'desire for a new partner relationship' was given if a respondent expressed such a

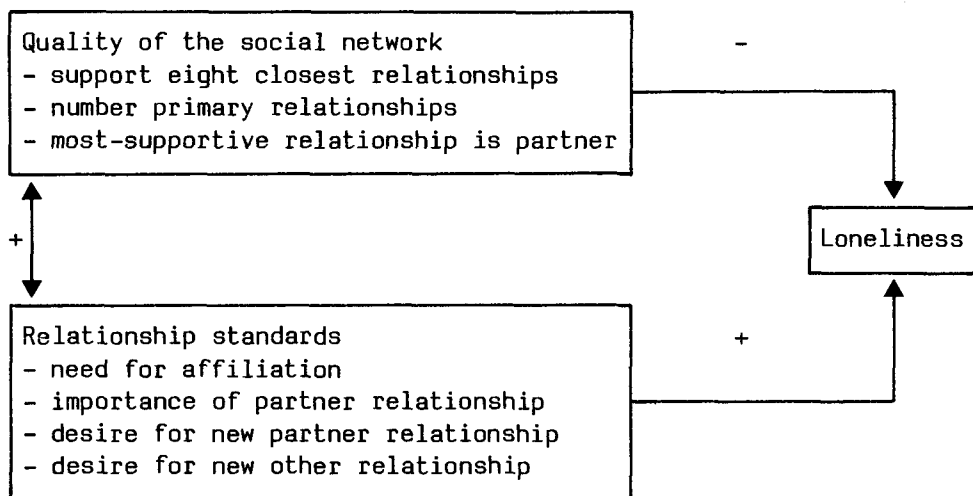


Figure 7.1 Model of hypothesized associations between aspects of the quality of the social network, relationship standards and loneliness

relationship desire. The other respondents were given a score of zero. If a respondent expressed (also) a desire for another type of relationship, a score of 1 was given on the variable 'desire for a new other relationship'.

A scale, consisting of five positive and six negative items, was used to measure the intensity of loneliness. Examples of scale items: "There is always someone I can talk to about my day-to-day problems", and "I wish I had a really close friend". The scale met the criteria of a RASCH-model (De Jong-Gierveld & Kamphuis, 1985). The scores ranged from zero, indicating no loneliness, to seven, indicating very strong loneliness.

The first and second hypothesis are illustrated in figure 7.1.

### §7.3 THE AMOUNT OF SUPPORT

The data gathered give reason to assume that many people receive considerable support. The 419 respondents named an average of 17.5 relationships with other people which were characterised by a close and personal tie (the number of primary relationships named varies

from 0 to 63; the standard deviation was 10.6). One respondent did not name anybody, three respondents named only one person with whom they had a primary relationship. Further investigation of the supportive content of the (maximum) eight closest relationships indicated that the average support was considerable, namely 36.7 (standard deviation 15.0) on a scale ranging from 0 to 80.

A comment should however be added to this positive general picture. The data show that 13 people (3.1 %) did not maintain any strongly supportive relationship at all. Furthermore, 22 (5.3 %) people appeared to have only one strongly supportive relationship which would seem to put them in a 'vulnerable' situation. The results of an analysis of variance indicated that the unmarried received relatively little support, and the widowed respondents relatively much. Married and divorced respondents occupied an intermediate position. Men received on average less support than women. Though the differences are statistically significant, they are not great, namely average maximum 6 points less or more than the general average of 36.7.

It appeared that among 15.1 % of the respondents who had a partner relationship, the partner did not provide the most support. In one case the partner was not even included among the closest relationships.

#### §7.4 ASSOCIATION BETWEEN SUPPORT AND LONELINESS

We assume that an association is to be found between the quality of the relationship network and loneliness. It is indeed present. A first indication can be derived by an analysis of variance in which loneliness is associated with demographic characteristics of the respondents (Table 7.1). The results show that differences in the mean loneliness scores are found only among the distinguished categories of household composition. The differences according to marital status, sex, and age are not significant. Further analyses demonstrate that the respondents whose partner relationship is the most supportive of the closest relationships, are least lonely (correlation  $-.31$ ; whether the respondent is married, unmarried but cohabiting with the partner, or not cohabiting with the partner, is of no significance for the intensity of loneliness). Respondents with a partner who is not the most supportive relationship and respondents without a partner, are most lonely. As the number of primary relationships increases, and as the total amount of (emotional and instrumental) support within the eight closest

Table 7.1 Loneliness-scores associated with demographic characteristics of the respondents

	N	0-1	2-4	>5	M	SD	dev.*
		%	%	%			
<u>Marital status</u>							
Never married	97	41.2	37.1	21.6	2.5	2.3	.2
Married	102	51.0	29.4	19.6	2.2	2.1	-.2
Divorced	127	28.3	36.2	35.4	3.4	2.5	.3
Widowed	92	32.6	35.9	31.5	3.1	2.3	-.4
<u>Sex</u>							
Male	212	34.4	35.8	29.7	3.0	2.3	.2
Female	206	41.3	33.5	25.2	2.7	2.4	-.2
<u>Household composition</u>							
In parental home	35	48.6	31.4	20.0	2.3	2.3	-.3
Couple, no children	82	48.8	36.6	14.6	2.1	2.0	-.7
Couple with children	99	46.5	32.3	21.2	2.3	2.2	-.5
Single parent	59	35.6	30.5	33.9	3.3	2.6	.4
Living alone	135	23.0	38.5	38.5	3.6	2.4	.6
Otherwise	8						
<u>Age</u>							
20 - 29 years	92	47.8	35.9	16.3	2.2	2.2	-.6
30 - 39 years	92	37.0	35.9	27.2	2.8	2.4	-.0
40 - 49 years	75	38.7	32.0	29.3	2.9	2.5	.1
50 - 59 years	60	28.3	33.3	38.3	3.4	2.5	.5
60 - 69 years	56	39.3	30.4	30.4	2.9	2.4	.2
70 years and older	43	27.9	41.9	30.2	3.1	2.2	.2
Total	418	37.8	34.7	27.5	2.8	2.4	0

\* Deviation of mean controlled for other characteristics; N= 410; F= 1.4, df= 95, p<.05, multiple r= .32; Beta for marital status .11, for sex .08, for household composition .23, and for age .15

Table 7.2 Multiple regression of loneliness on aspects of the quality of the social network (N= 414)

---

	beta	p
Most-supportive relationship is partner	-.29	<.001
Total support within eight closest relationships	-.22	<.001
Number of primary relationships	-.18	<.001

---

F= 36.1,  $p < .001$ , multiple  $r = .46$

---

relationships increases, the intensity of loneliness becomes less (correlation  $-.30$  and  $-.30$ , respectively).

The ratio of the various relationships can be described with the aid of the additive approach: not just one single relationship or a small number of relationships is of significance, but the support within several different relationships, including support derived within weakly supportive relationships, is of significance. The additive model fits the data to a certain extent. When compared with respondents enjoying less support, it can be seen again and again, that respondents with more support are on average less lonely. As more support is gained, this association becomes weaker (Van Tilburg, in press b).

The association between the three aspects of the quality of the achieved relationship network and loneliness, expressed as a multiple correlation, is  $.46$  (Table 7.2).

The results fit the ideas proposed by Hammer (1983). She emphasises the significance of strong support by a small number of relationships including for example a partner, close relatives, and close friends. This network is however small and consequently vulnerable. She suggests that people should have access to a wider network of supportive relationships (which may be weaker). Those relationships in which contacts are less frequent and less intensive, such as with acquaintances, may also be of great importance in order to maintain an adequate supportive network in the longer term.

When support is strengthened within primary relationships then emphasis should not be laid one-sidedly on certain relationships such as the parter relationship or the relationship with members of

the immediate family. Other relationships, which may include weakly supportive relationships, may also fulfil an important function. Such relationships should not be seen as a more or less inadequate substitute, but as relationships with supportive qualities which are in principle comparable to those maintained with members of the family and other relatives. When seeking to stimulate mutual support in actual cases of individuals, a form of support can be sought which fits the capabilities of the potential support provider. Though this form of support may not at that particular moment be what is needed most, one may still expect the supportive network to be strengthened qualitatively and have fewer one-sided relationships.

#### §7.5 ASSOCIATION BETWEEN STANDARDS AND LONELINESS

The associations between loneliness and the personal standards maintained in respect of relationships differ.

As respondents feel an increasing need for affiliation they become less lonely (correlation  $-.18$ ). This association becomes weaker when aspects of the quality of this relationship network are entered into the analysis. This supports the idea that high standards can have a motivating function. A greater need for affiliation can contribute to the establishment of a strongly supportive network (see Figure 7.2 for a LISREL-model, Chi-square = 10.9,  $df = 11$ ,  $p = .45$ , based on the correlations shown in Table 7.3). Once a relationship network such as this has been built up, then the chance of suffering from loneliness is less than if no or few supportive relationships are available. The negative association between need for affiliation and loneliness should therefore be seen as indirect, with the achieved quality of the relationship network as intermediary.

The negative association between need for affiliation and loneliness can also be interpreted as follows. The desire and expectation to gain support within primary relationships are often extremely important for people. If they are in a situation of inadequate support they are unlikely to give up their desires and expectations just like that. If the support within primary relationships is to be stimulated, then this factor should serve as an advantage.

A large number of respondents has a low need for affiliation. Can supportive relationships still be significant for these people? Will they be sufficiently motivated to seek support when in

Table 7.3 Correlations between loneliness, aspects of the quality of the social network and relationships standards (N= 414)

	M	SD	1	2	3	4	5	6	7
1 Loneliness	2.8	2.4							
2 Support within closest relationships	36.8	15.0	-.30						
3 Number of primary relationships	17.5	10.6	-.30	.39					
4 Most supportive rel.ship is partner	47.6%	.5	-.31	.03	.09				
5 Need for affiliation	5.6	3.1	-.18	.25	.18	.14			
6 Importance of partner relationship	3.0	1.5	.08	.05	.04	.21	.19		
7 Desire for new partner relationship	11.7%	.3	.24	-.15	-.10	-.33	.03	-.01	
8 Desire for other new relationships	28.6%	.5	.24	.09	.03	.01	.08	.11	.15

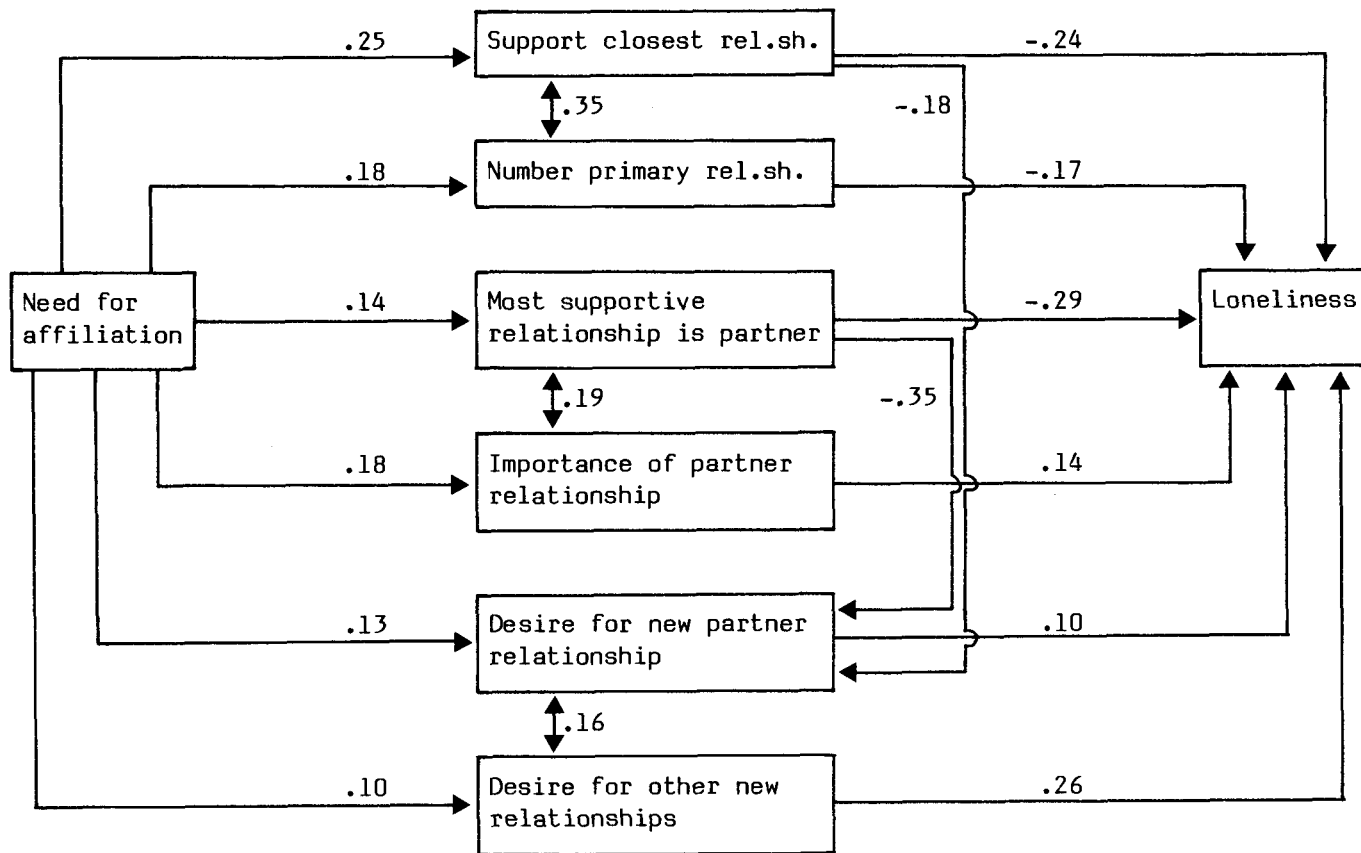


Figure 7.2 Linear structural model of the associations between loneliness, aspects of the quality of the social network and relationships standards (N= 418)



trouble? Langeveld (1986) poses that unconditional and total solidarity need not be striven for in order that personal relationships should develop into supportive relationships. Exchange relationships can grow in an atmosphere of freedom. Support is given and is received. The conditions imposed on the exchange may be implicit or explicit. This 'bond in freedom' implies that people will, on a basis of equality, choose to enter into a durable relationship with 'credits' and 'debits' on either side. Everyone takes care of others when appropriate; loyalty, exchange and reciprocity are key-words for relationships (Van de Avort, 1986; Koot & Stegerhoek, 1986; Reis & Shaver, 1988). Such reciprocity need not necessarily mean that the conditions on which the exchange is based are the same for everyone involved, nor that the service and reciprocal service need be given at one and the same time. What is certainly needed, according to Langeveld (1986), is that each has confidence in other people and in their ability to reciprocate at some date in the future. The absence of reciprocity (in the long term) in a relationship may lead to an attitude in people that they are chary of giving support nor really wish to receive it either. Both elements, giving support and receiving it, are components of a process which can be described as follows. Because people tend to be reserved toward others and will not ask for help so easily, less support will be given. If less support is received because not offered, the idea is thus confirmed that other people are not prepared to provide support (Brown, 1978; Eckenrode, 1983; Hansson, Jones, & Carpenter, 1984; Jones, Freemon & Goswick, 1981; Solano, Batten & Parish, 1982; Wittenberg & Reis, 1986). This vicious circle can lead to a situation in which the giving and receiving of support within primary relationships is of subordinate significance.

A low need for affiliation thus increases the chance of loneliness, and lowering this standard must therefore be assessed negatively. This is, however, different for the other three standards investigated: the desire to enter into a parter relationship, the desire to enter into other types of relationship, and the standard related to the importance attached to a parter relationship. A positive association exists between loneliness and these three standards (correlation .24, .24, and .08 respectively). These associations support the hypothesis that high standards, whether achieved or not, increase the chance of loneliness. This indicates also that it might well be good to lower these standards to facilitate the coping with loneliness. If these standards, whether high or too high, are adjusted then a fixation on (entering into) such

relationships can be done away with, and the way cleared for greater significance of other relationships.

#### §7.6 CHANGES OCCURRING DURING THE LIFESPAN AND THE IMPORTANCE OF A VARIED AND EXTENSIVE RELATIONSHIP NETWORK

Many changes occur during a person's lifespan. For example, many people enter into a durable parter relationship at some point and undergo the ending of this relationship brought about by bereavement or divorce later on in their lives.

This ending of a parter relationship represents a challenge. The elimination of an important person from the network is in many cases an upset in the balance which demands a reaction from the individual concerned. The reaction can take the form of an improvement in the quality of the achieved network: the individual seeks 'substitute' support by, for example, giving achieved relationships stronger supportive content, or by entering into one or more new relationships. The balance can also be restored by lowering standards, adjusting them to the new situation as far as the quality of the relationship network is concerned.

The theoretical perspective assumed that entering into a parter relationship represents a challenge. Although this situation can be regarded as one of balance between the relationship standards and the achieved situation (the person wished for a parter relationship and entered into it) changes often occur. For example, entirely fitting within the social culture of society, a heavy emphasis can weigh on the parter relationship and the protected family atmosphere (Heller, 1979; Rook, 1984c). The relationship between the support gained from various relationships in the network will then change, as will the individual's expectations in respect of the significance which various relationships can have. The manner in which the individual copes with these changes determines whether a diversified and adequate supportive network is built up or is maintained.

The data collected for this study show that the relationship network of respondents who have recently entered into a parter relationship is differently composed to the network of respondents who have known their partner a long time. As this time grows longer, the support given by parents, brothers, sisters, in-laws, friends and acquaintances, colleagues, and suchlike lessens and the support

given by children and children-in-law increases. These changes are of course associated with the changes in the family, the birth of children, their growing up and forming of relationships, creates a great potential of support. It is clear that this potential is developed by many people, support given by children forms a great part of the total support gained. The changes do not lead to an increase or reduction of the support within primary relationships. We can characterise the changes as a displacement of support from outside the family, by support within the family.

Data on the composition of the networks of divorced and widowed respondents show that the loss of relationships -with the exception of the loss of the parter relationship- proceeding from the divorce or widowhood probably has only a slight effect on the size of the supportive network. The loss of the relationship however means that an extremely important supportive relationship has gone. A considerable number of the divorced and widowed respondents had, meanwhile, entered into a new parter relationship. This would appear to have provided adequate compensation for the loss of support. Respondents who had not entered into a new parter relationship had hardly entered into any other either. These respondents had on average succeeded in activating a number of already existing relationships. In comparison with married or unmarried respondents with a parter relationship who were of approximately the same age and sex, they can especially be seen to have considerable support within non-family relationships (friends and acquaintances). The increase of support within this network segment does however seem to be too small for most of the divorced and widowed respondents without partners to compensate completely for the loss of the parter relationship.

The data support the idea central to the lifespan perspective theory. All kinds of changes related to relationships have to be characterised by the challenge of creating and maintaining a diversified and strongly supportive relationship network.

## §7.7 CONCLUSIONS

The objective of this study was to seek an answer to how individuals can be encouraged to build up a primary relationship network which meets their needs. The answer could be that an attempt should be made to identify the deficiencies in the relationship network which cause a person to experience loneliness. The person can then go on to enter into relationships which will then annul the defi-

ciency. The study showed again that a parter relationship is important for many people. Further, the study showed that other supportive relationships are of great significance. Let us fine-tune the details of this conclusion.

Firstly, the results of our study indicate that it makes little sense to push people into activities oriented towards improving the quality of their supportive network if those people have very little faith in the support to be gained from relationships. It would be better to adopt a strategy, though in an indirect fashion, of putting up these people's expectations and ideals for discussion.

Unconditional solidarity, total responsibility borne by each individual for the well-being of others has become over-emphasized. Such an attitude soon leads to excessive demand for support and enlarges the chance that no support will be given whatever. Even when in such a case support is given, over-demand can, in the long term, lead to physical or mental overtaxing of the support giver, which will lead to the same negative result at a slightly later date. It is precisely in such situations where the positive expectations in respect of relationships are low from the start, that negative responses to a request for support will enlarge the chance of adjustment of expectations in a negative direction.

On the other hand we would recommend greater emphasis on weak supportive relationships. A lowering of standards placed in this context need not be negative, except, of course, if no support whatever is sought any more. If, as a result of the lowering of standards, reciprocal exchange relationships are entered into on a more limited scale, and responsibilities are seen to a greater extent in the context of a whole relationship network, then the vicious circle described can be broken. Expectations and ideals concerning support in relationships may then well be readjusted in a positive direction.

Secondly, the building up of a supportive network benefits from a positive revaluation of all kinds of weak supportive relationships. The results yielded by the study indicate that the weak supportive relationships within the whole of a supportive network are also of significance. Entering into supportive relationships, weak or otherwise, can therefore contribute to reducing the chance of loneliness in a situation where deficiency is experienced within the network. As weak supportive relationships we should think of relationships with people who may have unique qualities in certain

aspects, for example people who are going through the same life phase (Cobb & Jones, 1984; Gottlieb, 1981; Johnson, 1983). Equivalent experiences can form a basis for support within the relationship (Cantor, 1979; Oosterbaan & Zeldenrust, 1985). An open eye for the potential of support within this type of relationships is a good thing. By putting less emphasis on the strongest supportive relationships, whether one or more, a relationship network becomes less vulnerable. Having many supportive primary relationships beside a strong supportive relationship with for example a partner, would seem to reduce the chance of loneliness to a minimum.

Thirdly, instead of ending a loneliness situation, by repairing deficiencies, a more central role should be given to the prevention of loneliness by reducing the vulnerability of the supportive network (Walker, 1985). One important element of this is preparation for changes. It would be better, from the point of view of prevention, to prepare people for the many changes which may occur during a long lifespan rather than teaching people to deal with a single problematic event. The results of the study indicate that a deficiency of adequate support can also occur after a non-problematic change. Besides the attention given to the building up of an adequate supportive relationship network, attention should therefore also be paid to the maintenance of such a network, and not solely among those in a problematic situation. Precisely those categories of the population which are not in a problematic situation should be engaged in this manner. This is important because at moments when, for example, a partner relationship ends, people can then fall back on the support gained from the relationships in an extensive primary network.

## NOTEN

### Hoofdstuk 1

- 1 Onder de partner verstaan we degene met wie men samenleeft. Dat is in elk geval de echtgeno(o)t(e). Ook is dit de persoon waarmee men niet gehuwd is, en die een vergelijkbare positie als de echtgeno(o)t(e) inneemt. Partners behoeven geen deel uit te maken van dezelfde huishouding; LAT-relaties (Living Apart Together) rekenen we ook tot de partnerrelaties.
- 2 Het ervaren van eenzaamheid gaat vaak samen met het ervaren van andere problemen, zowel materiële als psycho-sociale (Perlman & Peplau, 1981; Rook & Peplau, 1982; Stal & Scheffer, 1982). Door eenzaamheid te bestuderen staat één van de aspecten van psychosociaal welbevinden van het individu centraal. Waar nodig zullen we ons echter ook oriënteren op theorieën en onderzoeksbevindingen die betrekking hebben op andere aspecten van het zich welbevinden van individuen.
- 3 Weiss gaat er van uit dat eenzaamheid niet langzamerhand overgaat. Daarom legt hij de nadruk op het repareren van het tekort in het relatienetwerk. Verlaging van de standaards ten aanzien van relaties (zie §1.1) kan de ernst van de eenzaamheid enigszins verminderen, maar niet opheffen, aldus Weiss.
- 4 De in de modellen van dit hoofdstuk veronderstelde causaliteit, met eenzaamheid als afhankelijke variabele, kan opgevat worden als een vereenvoudigde aanduiding van de wijze waarop de bedoelde processen verlopen; aannemelijk is dat er wederkerige samenhangen in het spel zijn, vergelijkbaar met die in een procesmodel.
- 5 Levensveranderingen omvatten ondermeer plotselinge veranderingen ('life-events' of levensgebeurtenissen) zoals het onverwacht overlijden van de echtgeno(o)t(e). Onder levensveranderingen verstaan we echter ook veranderingen die een langere periode beslaan ('life transitions'), bijvoorbeeld het naar elkaar toe groeien van partners. Deze laatste verandering kan gemarkeerd worden door een levensgebeurtenis, bijvoorbeeld het gaan samenwonen of het huwelijk. Langeveld (1985) spreekt in dit verband over een overgangsrite dan wel een bevestigingsrite. We benadrukken hier nogmaals dat in onze opvatting, in tegenstelling bijvoorbeeld tot die van Weiss (1976), transities of veranderingen ook 'positief' c.q. niet-'stressful' kunnen zijn. En, noch

stressoren, noch levensgebeurtenissen noodzaken tot gedrag, maar de levensveranderingen op het gebied van de relaties vragen om een reorganisatie.

- 6 Niet duidelijk is welke tijdschriften onderzocht zijn.
- 7 In een terugblik op het onderzoek naar eenzaamheid stelt Weiss (1987) dat sommige definities van eenzaamheid niet bevredigend zijn. Volgens Weiss worden veelal de theoretische condities gedefinieerd welke eenzaamheid veroorzaken, bijvoorbeeld wanneer eenzaamheid gedefinieerd wordt als een onplezierige situatie welke ontstaat wanneer er deficiënties in het relatienetwerk zijn (zie voor een overzicht van definities Peplau & Perlman, 1982). Weiss noemt deze definities dan ook mini-theorieën. Het op deze wijze definiëren van eenzaamheid verhindert dat theorieën onderwerp worden van toetsend onderzoek.
- 8 Onder verweduwden worden weduwen en weduwnaren samengevat; onder verweduwing wordt verstaan het in weduwstaat geraken. Gehuwden die van tafel en bed zijn gescheiden, zijn als gescheiden gerekend.
- 9 In verschillende onderzoeken onder studenten zijn sterkere samenhangen gevonden.  
 Jones (1981) rapporteert correlaties tussen  $-.35$  en  $-.61$  in een onderzoek onder 60 studenten. De rapportage is echter zeer summier, zodat de waarde van de resultaten moeilijk te schatten is. In een longitudinaal onderzoek onder 142 studenten (Jones & Moore, 1987) worden correlaties van  $-.34$  en  $-.43$  gerapporteerd tussen het aantal ondersteunende relaties en eenzaamheid, en correlaties van  $-.52$  en  $-.59$  tussen de tevredenheid met de ondersteuning en eenzaamheid. In dit onderzoek is voor het aantal ondersteunende relaties de 'number-score' en voor de tevredenheid met de ondersteuning de 'satisfaction-score' van de 'Social Support Questionnaire' (SSQ; Sarason, Levine, Basham & Sarason, 1983) gehanteerd.  
 Quast en Jerusalem (1985) rapporteren correlaties tussen de ondersteuning van het netwerk en eenzaamheid in de grootte van  $-.66$  en  $-.66$  in onderzoeken onder respectievelijk 147 en 131 studenten. Quast en Jerusalem gebruiken ook de SSQ, maar rapporteren niet welke score gehanteerd is.  
 Sarason, Sarason, Shearin & Pierce (1987) rapporteren correlaties van  $-.49$  en  $-.53$  tussen de SSQ-N en eenzaamheid, en  $-.63$  en  $-.63$  tussen de SSQ-S en eenzaamheid, gevonden in onderzoek onder respectievelijk 162 en 198 studenten.  
 In al deze onderzoeken is gebruik gemaakt van de 'UCLA Loneliness Scale' (Russell, Peplau & Cutrona, 1980). De inhoud van dit in-

strument en de SSQ (vooral de SSQ-S) vertoont grote overeenkomsten (Peplau, 1985; zie ook Wood, 1987). Het is mogelijk dat de onduidelijke scheiding tussen het concept 'social support' en het concept 'eenzaamheid' in de genoemde studies verantwoordelijk is voor de gevonden samenhang (zie voor een verdere discussie ook Sarason et al., 1987). Het probleem van een onduidelijke scheiding tussen beide concepten doet zich ook voor in een studie onder ouderen van Cutrona, Russell en Rose (1986).

## Hoofdstuk 2

- 1 Een tweede bezwaar tegen de opvatting van Dessens en Jansen (1987) is dat deze ertoe leidt dat een belangrijk deel van de sociale werkelijkheid geen onderwerp meer is van empirisch onderzoek. Ervaringen van mensen kunnen in de opvatting van Dessens en Jansen nog slechts indirect gekend worden, via 'gebeurtenissen'. Het is dan ook niet onderzoekbaar of deze gebeurtenissen oorzaken (of gevolgen) zijn van de bedoelde ervaringen; dit blijft noodzakelijkerwijze een ongetoetste veronderstelling.
- 2 Het woord 'nu' in de vraag is bedoeld als tegenstelling tot 'vroeger'.
- 3 Deze vraag wordt gesteld nadat de binnen het relatienetwerk verkregen ondersteuning is beschreven. Wanneer de intensiteit van een bepaald aspect van in de toekomst verwachte ondersteuning binnen het netwerk wordt beschreven, wordt de vraag gesteld: "Zou dit voldoende voor u zijn?"
- 4 Het MOKKEN-meetmodel stelt stringenter eisen dan de klassieke itemanalyse, zodat betere voorspellingen over het antwoordgedrag van de ondervraagden gedaan kunnen worden (Molenaar, 1982).
- 5 Verder is het de bedoeling de ondervraagden de vragen over de alledaagse situaties te laten beantwoorden in termen van een frequentie van het gepercipieerde, dat wil zeggen dat antwoorden verwacht worden die onafhankelijk zijn van de behoefte aan een dergelijke vorm van steun, en afhankelijk zijn van de frequentie van het contact in de relatie.



### Hoofdstuk 3

- 1 Onder een bruto steekproef worden alle uit het bevolkingsregister getrokken adressen begrepen (De Bie, 1987). Onze bruto steekproef omvatte 1172 adressen. De 293 reserve-adressen rekenen wij niet tot de netto steekproef.
- 2 De Bie (1987) stelt dat eventueel die getrokken personen niet tot de steekproef gerekend behoeven te worden, die op het gehanteerde peilmoment niet tot de doelpopulatie behoren. Zo zouden verhuisden (zeker diegenen die reeds lang geleden verhuisd zijn), overledenen, op het adres onbekenden, bewoners van niet bestaande adressen, langdurig elders verblijvenden en geestelijk gehandicapten buiten de netto steekproef gehouden kunnen worden. De non-respons zou daarmee een fractie dalen, namelijk van 52.3 % tot 51.5 %.
- 3 Het databestand is opgenomen in het Steinmetzarchief (P0917).
- 4 Het zou correcter zijn te vergelijken met het steekproefkader. Gegevens over de leeftijd en de samenstelling van het huishouden van de personen binnen het steekproefkader waren echter niet voorhanden.
- 5 Omdat in sommige categorieën een gering aantal ondervraagden is opgenomen, zien we af van statistische toetsing.

### Hoofdstuk 4

- 1 Merk op dat een antwoord 'min of meer' altijd indicatief is voor eenzaamheid. Deze beslissing is ingegeven door de sterk scheve frequentieverdelingen van antwoorden op de items.
- 2 In tabel 4.7 komt het gemiddelde aantal respondenten uit op 373 en niet op 419 omdat niet alle respondenten het maximum van acht relaties genoemd hebben. Ter controle hebben we een analyse uitgevoerd waarbij de homogeniteit en de betrouwbaarheid van de schaal zijn bepaald voor alle nauwste relaties tezamen ( $N = 2987$ ), daarbij negerend dat deze opgesplitst behoren te worden in clusters van gegevens van acht bij elkaar behorende relaties van één respondent. Uit de gegevens blijkt dat de op deze wijze berekende homogeniteitswaarde en betrouwbaarheid van deze schaal, respectievelijk .38 en .79, vergelijkbaar is met die van de gemiddelde waarden.
- 3 De gevonden correlatie van .62 komt in redelijke mate overeen met de correlaties die we vinden voor de acht afzonderlijke relaties. Wanneer we volgens dezelfde procedure als hiervoor aangegeven,

- steeds één relatie op willekeurige wijze selecteren, zijn deze correlaties respectievelijk .60, .65, .64, .64, .64, .64, .68 en .63 (N respectievelijk 410, 403, 394, 387, 369, 354, 322, 294).
- 4 De passing van het model kan aanzienlijk verbeterd worden indien een gecorreleerde foutterm wordt toegestaan tussen X2 en X3:  $\chi^2 = .1$ ,  $df = 1$ ,  $p = .75$ .
- 5 De hoogst gerangschikte relatie duiden we steeds aan als de 1<sup>e</sup> relatie, enzovoorts. Ter illustratie van de uitgevoerde procedure van rangschikking twee voorbeelden. Wanneer de acht nauwste relaties van een respondent gekenmerkt worden door een intensiteit van steun van respectievelijk 3, 6, 5, 9, 9, 1, 0, 6, wordt de intensiteit van steun binnen de acht relaties na rangschikking respectievelijk 9, 9, 6, 6, 5, 3, 1, 0. Wanneer een ondervraagde zes relaties genoemd heeft die gekenmerkt worden door een intensiteit van steun van respectievelijk 2, 5, 8, 0, 4, 1, wordt de intensiteit van steun binnen de relaties na rangschikking respectievelijk 8, 5, 4, 2, 1, 0, 0, 0; in dit geval voegen we dus twee 'nullen' toe. Terzijde zij opgemerkt dat we enkele additionele criteria hebben gehanteerd wanneer twee of meer relaties gekenmerkt waren door eenzelfde intensiteit van steun. De belangrijkste criteria waren: bij gelijke intensiteit van steun wordt een partnerrelatie hoger gerangschikt, vervolgens wordt een relatie welke in antwoord op de directe vraag als sterker ondersteunend wordt beoordeeld door de respondent hoger gerangschikt.

## Hoofdstuk 5

- 1 Acht ondervraagden hebben een afwijkende samenstelling van het huishouden; gegevens van deze ondervraagden zijn niet in de tabel opgenomen. Het betreft een ondervraagde die met haar zus samenwoont, een ondervraagde die bij haar tante en oom inwoont, een oudere gescheiden vrouw die met haar moeder woont, een ondervraagde die met een huishoudster woont, een ondervraagde die in de kost is, een ondervraagde die een kostganger heeft, en twee ondervraagden die bij kinderen of kleinkinderen inwonen.
- 2 In een onderzoek onder één-ouder-gezinnen in de huisartspraktijk (Kooij, 1988) is een aanzienlijk hoger gemiddelde op de elf-punts eenzaamheidsschaal vastgesteld.
- 3 Terzijde merken we nog op dat de ondersteuning welke binnen een partnerrelatie gegeven wordt, in allerlei situaties van belang lijkt te zijn. Nader onderzoek gaf geen aanwijzingen dat de bete-

- kenis van deze steun in probleemsituaties groter zou zijn dan in niet-probleemsituaties (De Jong-Gierveld & Van Tilburg, 1987b).
- 4 De wens tot het aangaan van een nieuwe partnerrelatie wordt genoemd door één ondervraagde met een partnerrelatie als meest-ondersteunende relatie.
  - 5 De vergelijking tussen ondervraagden die hun partner langer kennen en die hun partner kort kennen, en de interpretatie die wij er aan verlenen ten aanzien van de ontwikkelingen die zich in het netwerk voordoen gedurende de tijd dat men de partner kent, veronderstelt uiteraard een overigens ongewijzigde situatie. Dit is over langere termijn gezien niet waarschijnlijk; zo neemt het aantal kinderen in gezinnen sterk af.
  - 6 Rands (1988) rapporteert grotere veranderingen in het netwerk van recent gescheidenen. Zo wordt slechts 56 % van de vriend(inn)en die door 40 gescheidenen genoemd worden, ook gerekend tot de vriend(inn)en die men had voor de scheiding. Ondanks deze vermindering is het aantal gerapporteerde vriend(inn)en voor en na scheiding ongeveer even groot. Het is niet duidelijk of 44 % toegevoegde vriend(inn)en nieuw aangegane of reeds langer bestaande relaties betreft.

## Hoofdstuk 6

- 1 Een waarschuwing is hier op zijn plaats. Walker (1985, p. 42) stelt terecht dat "There is a danger (...) that informal support networks will be seized on as the panacea for all the difficulties of the welfare state". Onderlinge steunverlening kent vele beperkingen, en het is volgens Walker niet juist van een toename van deze steun een afname van professionele hulp te verwachten. Daarbij zijn Walkers verwachtingen ten aanzien van een toename van steun niet erg hoog. Hij stelt dat een ingrijpende verandering van normen nodig is. Zo moeten sexe-specifieke rolopvattingen, waarin verzorging vooral een taak is van vrouwen, ter discussie gesteld worden.

BIJLAGEN

Bijlage 1 De ondervraagden naar burgerlijke staat, sexe en enkele sociale kenmerken

	ongetrouwd		getrouwd		gescheiden		weduwstaats		tot.
	m	v	m	v	m	v	m	v	
n	53	45	50	52	59	68	51	41	419
<u>Leeftijd</u>									
20 - 29 jaar	37	34	2	12	1	6	0	0	92
30 - 39 jaar	9	5	17	18	17	23	1	2	92
40 - 49 jaar	3	3	12	9	19	19	5	5	75
50 - 59 jaar	2	2	11	7	11	13	5	9	60
60 - 69 jaar	2	0	5	6	7	7	21	9	57
70 jaar en ouder	0	1	3	0	4	0	19	16	43
<u>Samenstelling huishouding</u>									
Ongetrouwd kind bij ouder(s) inwonend	23	12	-	-	-	-	-	-	35
Stel zonder kinderen	16	15	8	18	11	5	9	1	83
Stel met kinderen	1	1	42	34	10	9	1	1	99
Alleenstaande ouder	0	1	0	0	7	29	13	9	59
Alleenwonend	12	14	0	0	30	24	27	28	135
Overig	1	2	0	0	1	1	1	2	8
<u>Ouderschap</u>									
Geen kinderen	52	41	2	11	9	13	4	2	134
Wel kinderen	1	4	48	41	50	55	47	39	285
w.v. zonder thuiswonende kinderen	0	2	6	7	33	17	33	29	127
met thuiswonende kinderen	1	2	42	34	17	38	14	10	158
w.v. jongste jonger dan 12 jaar	1	2	24	21	5	18	2	1	74
jongste ouder dan 11 jaar	0	0	18	13	12	20	12	9	84

Opleiding

Lager algemeen (Basisschool)	1	1	5	7	15	15	18	19	81
Lager beroeps	15	8	14	16	13	14	11	10	101
Middelbaar algemeen	2	7	8	11	9	18	7	7	69
Middelbaar beroeps	13	13	16	11	8	7	8	4	80
Hoger algemeen	8	6	2	3	1	2	2	1	25
Hoger beroeps, kandidaats universitair	8	8	5	2	10	11	4	0	48
Doctoraal universitair	6	2	0	2	3	1	1	0	15

Netto-inkomen huishouding per maand

Minder dan f. 1250	3	2	0	0	5	18	10	16	54
f. 1250 - f. 1750	11	13	4	3	5	24	12	6	78
f. 1750 - f. 2250	8	2	11	13	10	11	12	5	72
f. 2250 - f. 2750	4	5	14	9	10	2	5	3	52
f. 2750 - f. 3250	14	5	11	16	12	8	7	4	77
f. 3250 of meer	7	11	7	8	15	4	2	2	56
Onbekend of geen antwoord	6	7	3	3	2	1	3	5	30

Betaalde arbeid

Werkend	43	34	38	21	45	28	11	5	225
w.v. 20 uur per week of meer	40	33	36	13	44	22	11	2	201
19 uur per week of minder	3	1	2	8	1	6	0	3	24
Niet werkend, gepensioneerd	2	1	5	1	8	1	34	8	60
Niet werkend, arbeidsongeschikt	0	2	7	4	5	11	6	3	38
Andere beëindiging	1	4	0	25	1	27	0	18	76
Nooit betaalde arbeid verricht	7	4	0	1	0	1	0	7	20

Type woning

Eénggezinswoning e.d., woonschip, caravan	39	27	46	42	42	41	43	33	313
Etagewoning, flat	14	18	4	19	17	27	8	8	106

Bijlage 2 Samenhang tussen emotionele respectievelijk sociale eenzaamheid, en de kwaliteit van het relatienetwerk en standaards ten aanzien van relaties (N= 414)

---

	r	p	beta	p
<u>Emotionele eenzaamheid</u>				
X1 Totale steun acht nauwste relaties	-.18	<.001	-.14	<.01
X2 Aantal primaire relaties	-.16	<.001	-.06	
X3 Meest-onderst. relatie is partner	-.37	<.001	-.37	<.001
X4 Gewenste verbondenheid	-.11	<.05	-.06	<.05
X5 Belang gehecht aan partnerrelatie	.08		.16	<.001
X6 Wenst nieuwe partnerrelatie	.22	<.001	.05	
X7 Wenst nieuwe andere relatie	.12	<.01	.12	<.01

F= 15.6,  $p < .001$ , multiële  $r = .46$

<u>Sociale eenzaamheid</u>				
X1 Totale steun acht nauwste relaties	-.31	<.001	-.22	<.001
X2 Aantal primaire relaties	-.31	<.001	-.20	<.001
X3 Meest-onderst. relatie is partner	-.08		-.04	
X4 Gewenste verbondenheid	-.16	<.001	-.10	<.05
X5 Belang gehecht aan partnerrelatie	.09	<.05	.12	<.05
X6 Wenst nieuwe partnerrelatie	.14	<.01	.05	
X7 Wenst nieuwe andere relatie	.16	<.001	.18	<.001

F= 13.8,  $p < .001$ , multiële  $r = .44$

---

Bij de evaluatie van het meetinstrument voor eenzaamheid in hoofdstuk 4 (§4.1) is gesteld dat wellicht een onderscheid naar emotionele en sociale eenzaamheid gemaakt dient te worden. Emotionele eenzaamheid duidt vooral op het missen van een vertrouwenspersoon, sociale eenzaamheid duidt vooral op het missen van relaties in een bredere kring om de persoon heen. Zowel voor de meting van emotionele eenzaamheid als voor sociale eenzaamheid kan een deelschaal gehanteerd worden op basis van de antwoorden op vier uitspraken, respectievelijk de items 3, 5, 9 en 10, en de items 4, 7, 8 en 11. Voor een vergelijking met de gegevens die in hoofdstuk

5 (§5.4) gepresenteerd zijn betreffende de samenhang tussen aspecten van de kwaliteit van het gerealiseerde relatienetwerk en persoonlijke standaards enerzijds en de score op de elf-item eenzaamheidsschaal anderzijds, presenteren we hier in de tabel de resultaten van vergelijkbare regressieanalyses met als onafhankelijke variabelen de scores op de deelschalen van respectievelijk emotionele en sociale eenzaamheid.

De resultaten van de analyse met de deelschaal voor emotionele eenzaamheid als afhankelijke variabele geeft aan dat het niet of wel aanwezig zijn van een partnerrelatie als meest-ondersteunende relatie de grootste betekenis heeft; deze variabele is niet significant in de regressieanalyse met de deelschaal voor sociale eenzaamheid als afhankelijke variabele. De variabelen voor de kwaliteit van het gerealiseerde netwerk die betrekking hebben op meer dan één relatie, zijn vooral van betekenis voor sociale eenzaamheid; ook de steun binnen de nauwste relaties is echter significant van betekenis voor emotionele eenzaamheid. De verschillen voor de overige variabelen zijn niet erg groot. Overeenkomstig met de inhoudelijke duiding van de deelschalen wordt emotionele eenzaamheid dus sterker bepaald door de beschrijvende karakteristiek met betrekking tot één relatie en sociale eenzaamheid door de beschrijvende karakteristieken van het relatienetwerk. Het beeld dat uit deze twee analyses opgemaakt kan worden verschilt echter niet wezenlijk van de analyse waarin de elf-item eenzaamheidsschaal als afhankelijke variabele bestudeerd werd. Verder valt op dat de multi-pele correlatie in deze analyses aanmerkelijker lager is dan in de analyse met de eenzaamheidsschaal als afhankelijke variabele.



# LIJST VAN FIGUREN EN TABELLEN

## Figuren

1.1	Eenzaamheid als gevolg van een onvoldoende kwaliteit van de relaties	5
1.2	Eenzaamheid als gevolg van een interpretatie van de kwaliteit van de relaties en de persoonlijke standaards ten aanzien van relaties	9
1.3	Eenzaamheid als gevolg van een interpretatie van de kwaliteit van de relaties en de persoonlijke standaards ten aanzien van relaties, met mogelijkheden voor verwerking van eenzaamheid	11
1.4	Ontstaan en opheffing van eenzaamheid als gevolg van veranderingen in de kwaliteit van de relaties en in de persoonlijke standaards ten aanzien van relaties	13
1.5	Eenzaamheid als gevolg van een interpretatie van de kwaliteit van de relaties en de persoonlijke standaards ten aanzien van relaties, met mogelijkheden voor verandering van de situatie vanuit de interpretatie, en beïnvloed door veranderingen in het leven	17
2.1	Schematische voorstelling van de operationalisering van het theoretische begrip eenzaamheid	36
2.2	Schematische voorstelling van de verhouding tussen de beschrijving van de kwaliteit van de relaties en de evaluatie van de kwaliteit van de relaties i.c. eenzaamheid	38
2.3	Schema voor vragen naar ondersteuning binnen acht afzonderlijke relaties	54
4.1	Meetmodel voor eenzaamheid	92
4.2	Frequentieverdeling van het aantal primaire relaties genoemd in antwoord op de eerste identificatievraag	95
4.3	Meetmodel voor aspecten van de kwaliteit van de relaties	108
4.4	Histogram van de gemiddelde intensiteit van de ondersteuning binnen de acht nauwste relaties, gerangschikt in aflopende volgorde op basis van intensiteit van steun	114
5.1	Frequentieverdeling van intensiteit van steun binnen de nauwste relaties	139
5.2	Schematische voorstelling van de samenhang tussen aspecten van de kwaliteit van de relaties en eenzaamheid	156
5.3	Model van de samenhang tussen aspecten van de kwaliteit	

	van de relaties, persoonlijke standaards ten aanzien van relaties en eenzaamheid	171
5.4	Lineair structureel model van de samenhang tussen aspecten van de kwaliteit van de relaties, persoonlijke standaards ten aanzien van relaties en eenzaamheid	176
6.1	Schema van veronderstelde samenhangen tussen persoonlijke relatie-standaards en eenzaamheid	207
6.2	Schema van veronderstelde samenhangen tussen aspecten van de kwaliteit van de relaties, persoonlijke relatie-standaards en eenzaamheid	210
7.1	Model of hypothesized associations between aspects of the quality of the social network, relationship standards and loneliness	229
7.2	Linear structural model of the associations between loneliness, aspects of the quality of the social network and relationship standards	235

### Tabellen

3.1	Bevolking, aantal adressen in steekproef en beoogd aantal interviews, naar burgerlijke staat en sexe	64
3.2	Steekproef, uitval en ondervraagden, naar burgerlijke staat en sexe	70
3.3	Geïnterviewden naar woongebied	71
3.4	Aantal potentiële ondervraagden naar resultaat van benadering	72
3.5	Gemiddelde leeftijd bevolking en ondervraagden, naar burgerlijke staat en sexe	77
3.6	Samenstelling van het huishouden van de bevolking en van de ondervraagden, naar burgerlijke staat en sexe	80
3.7	Gemiddelde score op een vijf-item-eenzaamheidsschaal in twee onderzoeken, naar burgerlijke staat en sexe	82
4.1	Percentage instemmende antwoorden in de schaalrichting op de eenzaamheidsuitspraken	86
4.2	H(i)-waarden van de items voor eenzaamheid, voor alle ondervraagden tezamen en voor ondervraagden zonder en met partner en wel of niet alleenwonend	87
4.3	Frequentie van intensiteit van eenzaamheid op basis van schaa scores	91
4.4	Correlatiematrix van vier meetinstrumenten voor eenzaamheid	93

4.5	Gemiddelde en maximum aantal relaties genoemd in antwoord op de twee identificatievragen, naar type van de relatie	99
4.6	Homogeniteit en betrouwbaarheid van de schaal voor ondersteuning binnen de afzonderlijke nauwste relaties	103
4.7	H(i)-waarden van de items voor ondersteuning binnen de afzonderlijke nauwste relaties en percentage instemmende antwoorden	104
4.8	Homogeniteit van de schaal voor ondersteuning voor verschillende typen nauwste relaties	105
4.9	H(i)-waarden van de items voor ondersteuning binnen het relatienetwerk als geheel en percentage instemmende antwoorden	106
4.10	Correlatiematrix van vier meetinstrumenten voor de kwaliteit van de relaties	109
4.11	Verdeling van steun over de acht gerangschikte relaties, ondervraagden uitgesplitst naar vier kwartielen op basis van de intensiteit van totale steun binnen de nauwste relaties	115
4.12	Frequentie van typen relaties voor acht gerangschikte nauwste relaties	117
4.13	Vergelijking binnen de categorie van de meest-ondersteunende nauwste relatie van de intensiteit van de steun binnen de partnerrelatie met de intensiteit van de steun binnen andere typen relaties	118
4.14	H(i)-waarden van de items voor gewenste verbondenheid en percentage instemmende antwoorden in de schaalrichting	121
4.15	Percentage instemmende antwoorden in de schaalrichting op de items voor belang van een partnerrelatie, naar ondervraagden zonder en met een partner	122
4.16	H(i)-waarden van de items voor belang van een partnerrelatie, naar ondervraagden zonder en met partner	123
5.1	Intensiteit van eenzaamheid naar samenstelling van het huishouden, burgerlijke staat, sexe en leeftijd	127
5.2	Gemiddelde eenzaamheid naar intensiteit van de ondersteuning binnen de meest-ondersteunende relatie	134
5.3	Afwijking ten opzichte van gemiddelde eenzaamheid voor ondervraagden met een verschillend type meest-ondersteunende relatie	136
5.4	Afwijking ten opzichte van gemiddelde eenzaamheid voor ondervraagden met een partnerrelatie als meest-ondersteunende relatie, andere ondervraagden met een partner en ondervraagden zonder partner	137

5.5	Intensiteit van ondersteuning binnen de nauwste relaties, naar samenstelling van het huishouden, burgerlijke staat, sexe en leeftijd	141
5.6	Gemiddelde eenzaamheid naar intensiteit van de steun binnen de acht nauwste relaties	144
5.7	Gemiddelde eenzaamheid van ondervraagden met minder dan j ondersteunende relaties (<), j of meer (>), t-waarden van de vergelijking tussen beide categorieën, voor verschillende aspecten van steun	145
5.8	Gemiddelde eenzaamheid van ondervraagden met een intensiteit van ondersteuning binnen de relatie van minder dan i (<), i of meer (>), t-waarden van de vergelijking tussen beide categorieën, voor verschillende gerangschikte relaties	148
5.9	Gemiddelde eenzaamheid naar aantal primaire relaties	150
5.10	Gemiddelde eenzaamheid naar intensiteit van ondersteuning binnen de nauwste relaties en type van de meest-ondersteunende relatie	152
5.11	Samenhang tussen eenzaamheid en aspecten van de kwaliteit van de relaties	154
5.12	Afwijking ten opzichte van gemiddelde eenzaamheid voor ondervraagden met een verschillende schaalscore voor gewenste verbondenheid in relaties	161
5.13	Gemiddelde eenzaamheid, naar schaalscore voor belang gehecht aan een partnerrelatie en type meest-ondersteunende relatie	163
5.14	Afwijking ten opzichte van gemiddelde eenzaamheid voor ondervraagden zonder en met een wens voor het aangaan van een nieuwe relatie	166
5.15	Frequentie van gewenst zijn van verschillende typen relaties	167
5.16	Gemiddelde eenzaamheid voor ondervraagden zonder een partnerrelatie als meest-ondersteunende relatie, naar al dan niet gewenst zijn van verschillende typen relaties	168
5.17	Correlatiematrix van eenzaamheid en variabelen betreffende aspecten van de kwaliteit van de relaties en persoonlijke standaards ten aanzien van relaties	172
5.18	Samenhang tussen de kwaliteit van de relaties, de persoonlijke standaards ten aanzien van relaties, en eenzaamheid, na controle voor samenhangen tussen de X-variabelen	173
5.19	Demografische kenmerken, gemiddeld aantal primaire relaties en gemiddelde intensiteit van ondersteuning	

	binnen de nauwste relaties voor ongehuwden en gehuwden met partner, naar aantal jaren dat men de partner kent	184
5.20	Gescheidenen en verweduwen naar aanwezigheid partnerrelatie en duur scheiding respectievelijk verweduwing	186
5.21	Gemiddelde leeftijd, gemiddeld aantal primaire relaties en gemiddelde intensiteit van ondersteuning binnen de nauwste relaties van ondervraagden met partner, in de leeftijd van 34 tot en met 66 jaar, naar burgerlijke staat en sexe	188
5.22	Gemiddelde leeftijd, gemiddeld aantal primaire relaties en gemiddelde intensiteit van ondersteuning binnen de nauwste relaties van ondervraagden in de leeftijd van 34 tot en met 66 jaar, naar burgerlijke staat, aanwezigheid partnerrelatie en sexe	190
5.23	Gemiddeld aantal primaire relaties, gemiddelde intensiteit van ondersteuning binnen de nauwste relaties, gemiddeld belang gehecht aan een partnerrelatie, percentage ondervraagden dat een nieuwe partnerrelatie wenst aan te gaan, voor gescheidenen en verweduwen zonder partner, naar aantal jaren na scheiding en verweduwing	194
7.1	Loneliness-scores associated with demographic characteristics of the respondents	231
7.2	Multiple regression of loneliness on aspects of the quality of the social network	232
7.3	Correlations between loneliness, aspects of the quality of the social network and relationships standards	234

## GERAADPLEEGDE LITERATUUR

- Abbs, P. d'. (1982). Social support networks: A critical review of models and findings. Melbourne: Institute of Family Studies.
- Akker, P.A.M. van den. (1986). Alleenstaanden en individualisering. In K. Geelen (Red.), Belast door weerloosheid?: Congresbundel (pp. 127-134). IVA, Tilburg.
- Altergott, K. (1985). Marriage, gender, and social relations in late life. In W.A. Peterson & J. Quadagno (Eds.), Social bonds in later life: Aging and interdependence (pp. 51-70). London: Sage.
- Argyle, M., & Furnham, A. (1983). Sources of satisfaction and conflict in longterm relationships. Journal of Marriage and the Family, 45, 481-493.
- Avort, A.J.P.M. van der. (1986). De gulzige vrij-blijvendheid van expliciete relaties. Dissertatie, Katholieke Universiteit Brabant.
- Baltes, P.B. (1979). Life-span developmental psychology: Some converging observations on history and theory. In P.B. Baltes & O.G. Brim (Eds.), Life-span development and behavior (Vol. 2, pp. 255-279). New York: Academic.
- Barrera, M. (1981). Social support in the adjustment of pregnant adolescents: Assesment issues. In B.H. Gottlieb (Ed.), Social networks and social support (pp. 69-96). London: Sage.
- Bartlema, J.D. (1987). Developments in kinship support networks for the aged in the Netherlands. Dissertatie, Katholieke Universiteit Brabant.
- Bates, A.P., & Babchuk, N. (1961). The primary group: A reappraisal. Sociological Quarterley, 2, 181-191.
- Berger, P.L., & Kellner, H. (1977). Marriage and the construction of reality. In P.L. Berger, Facing up to modernity: Excursions in society, politics, and religion (pp. 5-22). New York: Basic.
- Berkman, L.F., & Syme, S.L. (1979). Social networks, host resistance and mortality: A nine-year follow-up study of Alameda County residents. American Journal of Epidemiology, 109, 186-204.
- Bethlehem, J.G., & Kersten, H.M.P. (1986). Werken met non-respons. Dissertatie, Universiteit van Amsterdam.
- Bie, S.E. de. (1987). Standaardvragen 1987: Voorstellen voor uniformering van vraagstellingen naar achtergrondkenmerken in interviews. Vereniging van Onderzoek Instituten, Leiden.
- Bijl, R., Heine, E. ter, & Furer, J. (1986). Onderzoek naar risicogroepen, een risico voor de GGZ: Geldigheid en toepasbaar-

- heid van epidemiologisch onderzoek naar risicogroepen. Maandblad Geestelijke Volksgezondheid, 5, 493-507.
- Blauw, P.W. (1986). Suburbanisatie en sociale contacten. Dissertatie, Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Boissevain, J.F. (1968). Netwerken en quasi-groepen. Assen: Van Gorcum.
- Booth, A., & Babchuk, N. (1972). Seeking health from new resources. Journal of Health and Social Behavior, 13, 90-99.
- Bouwman, A., Leene, G.J.F., & Linnemann, M.A. (1988). Hulpverlening bij eenzaamheid onder hoogbejaarden. Vakgroep Sociologie / Wetenschapswinkel, Vrije Universiteit, Amsterdam.
- Bowlby, J. (1983). Verbondenheid. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Braam, G.P.A. (1983). Zorgsystemen voor ouderen, en zorgen voor elkaar. In G.P.A. Braam, J. Berting, C.A. de Kam, F. de Hullu, J.A.H. Bron & J.C. Kense, Ouderen en sociale zekerheid (pp. 9-28). Den Haag: Vuga.
- Brandsma, P. (1977). Het waardenpatroon van de nederlandse bevolking: Een verkenning naar de plaats van de categorie 'waarde' in de sociologische theorie en het onderzoek. Dissertatie, Rijksuniversiteit Groningen.
- Brannen, J. (1985). Suitable cases for treatment?: Couples seeking help for marital difficulties. In J.A. Yoder, J.M.L. Jonker & R.A.B. Leaper (Eds.), Support networks in a caring community (pp. 125-138). Den Haag: Nijhoff.
- Brenner, M. (1982). Response-effects of 'Role-restricted' characteristics of the interviewer. In W. Dijkstra & J. van der Zouwen (Eds.), Responsebehaviour in the survey interview (pp. 131-165). London: Academic.
- Broese van Groenou, M., Ormel, J., & Sonderen, E. van. (in press). Test-retest of personal network delineation. In T.C. Antonucci & C.P.M. Knipscheer (Eds.), Social network research: Methodological questions and substantive issues. Lisse: Swets & Zeitlinger.
- Brown, B.B. (1978). Social and psychological correlates of help-seeking behavior among urban adults. American Journal of Community Psychology, 6, 425-439.
- Burt, R.S. (1983). Distinguishing relational contents. In R.S. Burt & M.J. Minor (Eds.), Applied network analysis: A methodological introduction (pp. 35-74). London: Sage.
- Buunk, A.P. (1984). Het taaie huwelijk. Intermediair, 20, 16 november 1984.
- Buunk, A.P., & Janssen, P. (1987). Sociale ondersteuning in de thuissituatie en psychosociale stress op het werk. Gedrag en Gezondheid, 15, 147-154.

- Cantor, M.H. (1979). Neighbours and friends: An overlooked resource of the informal support system. Research on Aging, 1, 434-463.
- Caplan, G. (1964). Principles of preventive psychiatry. New York: Basic.
- Caplan, G. (1976). The family as a support system. In G. Caplan & M. Killilea (Eds.), Support systems and mutual help: Multidisciplinary explorations (pp. 19-36). New York: Grune & Stratton.
- Cassel, J. (1976). The contribution of the social environment to host resistance. American Journal of Epidemiology, 104, 107-123.
- Cobb, S. (1979). Social support and health through the life course. In M.W. Riley (Ed.), Aging from birth to death: Interdisciplinary perspectives (pp. 93-106). Boulder, CO: Westview.
- Cobb, S., & Jones, J.M. (1984). Social support, support groups and marital relationships. In S.W. Duck (Ed.), Personal relationships: Vol. 5. Repairing personal relationships (pp. 47-66). London: Academic.
- Cohen, S., & Syme, S.L. (1985). Issues in the study and application of social support. In S. Cohen & S.L. Syme (Eds.), Social support and health (pp. 3-22). Orlando: Academic.
- Coyne, J.C., Aldwin, C., & Lazarus, R.S. (1981). Depression and coping in stressful episodes. Journal of Abnormal Psychology, 90, 439-447.
- Coyne, J.C., & DeLongis, A. (1986). Going beyond social support: The role of social relationships in adaption. Journal of Consulting and Clinical Psychology, 54, 454-460.
- Croog, S.H., Lipson, A., & Levine, S. (1972). Help patterns in severe illness: The role of kin network, non-family resources, and institutions. Journal of Marriage and the Family, 34, 32-41.
- Cutrona, C.E., Russell, D., & Rose, J. (1986). Social support and adaption to stress by the elderly. Journal of Psychology and Aging, 1, 47-54.
- Derlega, V.J., & Margulis, S.T. (1982). Why loneliness occurs: The interrelationship of social-psychological and privacy concepts. In L.A. Peplau & D. Perlman (Eds.), Loneliness: A sourcebook of current theory, research and therapy (pp. 152-165). New York: Wiley.
- Dessens, J.A.G., & Jansen, W. (1987). Operationaliseren: Traditie en kritiek. Dissertatie, Rijksuniversiteit Utrecht.
- Dijkstra, W. (1983). Beïnvloeding van antwoorden in survey-interviews. Dissertatie, Vrije Universiteit Amsterdam.
- Dillman, D.A. (1978). Mail and telephone surveys: The total design method. New York: Wiley.



- Dykstra, P.A. (1987a). Vrienden en vriendinnen: Anders dan andere persoonlijke relaties? Mens en Maatschappij, 62, 257-269.
- Dykstra, P.A. (1987b). Vriendschappen van ouderen. Tijdschrift voor Gerontologie en Geriatrie, 18, 173-178.
- Eckenrode, J. (1983). The mobilization of social supports: Some individual constraints. American Journal of Community Psychology, 11, 509-528.
- Eddy, W.B., Paap, S.M., & Glad, D.D. (1970). Solving problems in living: The citizen's viewpoint. Mental Hygiene, 54, 64-72.
- Feger, H., & Auhagen, A.E. (1987). Unterstützende soziale Netzwerke: Sozialpsychologische Perspektiven. Zeitschrift für Klinische Psychologie, 16, 353-367.
- Felner, R.D., Farber, S.S., & Primavera, J. (1983). Transitions and stressful life events: A model for primary prevention. In R.D. Felner, L.A. Jason, J.N. Moritsugu & S.S. Farber (Eds.), Preventive psychology: Theory, research and practice (pp. 199-215). New York: Pergamon.
- Felner, R.D., Jason, L.A., Moritsugu, J.N., & Farber, S.S. (1983). Preventive psychology: Evolution and current status. In R.D. Felner, L.A. Jason, J.N. Moritsugu & S.S. Farber (Eds.), Preventive psychology: Theory, research and practice (pp. 3-10). New York: Pergamon.
- Fischer, C.S. (1982a). To dwell among friends: Personal networks in town and city. Chicago: University of Chicago Press.
- Fischer, C.S. (1982b). What do we mean by 'friend'? An inductive study. Social Network, 3, 287-306.
- Fischer, C.S., & Phillips, S.L. (1982). Who is alone: Social characteristics of people with small networks. In L.A. Peplau & D. Perlman (Eds.), Loneliness: A source book of current theory, research and therapy (pp. 21-39). New York: Wiley.
- Folkman, S., & Lazarus, R.S. (1980). An analysis of coping in a middle-aged community sample. Journal of Health and Social Behavior, 21, 219-239.
- Gelder, K. van. (1984). Eén-oudergezinnen in cijfers. NIMAWO, Den Haag.
- Gore, S. (1981). Stress-buffering functions of social supports: An appraisal and clarification of research models. In B.S. Dohrenwend & B.P. Dohrenwend (Eds.), Stressful life events and their contexts (pp. 202-222). New York: Prodist.
- Gottlieb, B.H. (1981). Preventive interventions involving social networks and social support. In B.H. Gottlieb (Ed.), Social networks and social support (pp. 201-233). London: Sage.

- Gottlieb, B.H. (1985). Social support and the study of personal relationships. Journal of Personal and Social Relationships, 2, 351-375.
- Gove, W.R. (1972). The relationship between sex roles, marital status, and mental illness. Social Forces, 51, 34-44.
- Hammer, M. (1983). 'Core' and 'extended' social networks in relation to health and illness. Social Science and Medicine, 17, 405-411.
- Hansson, R.O., Jones, W.H., & Carpenter, B.N. (1984). Relational competence and social support. In P. Shaver (Ed.), Review of personality and social psychology (Vol. 5, pp. 265-284). London: Sage.
- Hansson, R.O., Jones, W.H., Carpenter, B.N., & Remondet, J.H. (1986). Loneliness and adjustment to old age. International Journal of Aging and Human Development, 24, 41-53.
- Hatfield, E. (1984). The dangers of intimacy. In V.J. Derlega (Ed.), Communication, intimacy, and close relationships (pp. 207-220). Orlando: Academic.
- Hattinga Verschure, J.C.M. (1977). Het verschijnsel zorg. Lochem: De Tijdstroom.
- Heller, K. (1979). The effects of social support: Prevention and treatment implications. In A.P. Goldstein & F.H. Kanfer (Eds.), Maximizing treatment gains: Transfer enhancement in psychotherapy (pp. 353-382). New York: Academic.
- Heller, K., & Swindle, R.W. (1983). Social networks, perceived social support, and coping with stress. In R.D. Felner, L.A. Jason, J.N. Moritsugu & S.S. Farber (Eds.), Preventive psychology: Theory, research and practice (pp. 87-103). New York: Pergamon.
- Hirsch, B.J. (1981). Coping and adaption in high risk populations: Toward an integrative model. Schizophrenia Bulletin, 7, 164-172.
- Hobfoll, S.E. (1985). Limitations of social support in the stress process. In I.G. Sarason & B.R. Sarason (Eds.), Social support: Theory, research and applications (pp. 391-414). Dordrecht: Nijhoff.
- Holahan, C.J., & Moos, R.H. (1982). Social support and adjustment: Predictive benefits of social climat indices. American Journal of Community Psychology, 10, 403-413.
- House, J.S. (1981). Work stress and social support. Reading, MA: Addison-Wesley.
- House, J.S., & Kahn, R.L. (1985). Measures and concepts of social support. In S. Cohen & S.L. Syme (Eds.), Social support and health (pp. 83-108). Orlando: Academic.

- House, J.S., Robbins, C., & Metzner, H.L. (1982). The association of social relationships and activities with mortality: Prospective evidence from the Tecumseh Community Health Study. American Journal of Epidemiology, 116, 123-140.
- Huismans, S.E. (1974). De bruikbaarheid, betrouwbaarheid en betekenis van de Schaal voor Interpersoonlijke Waarden bij verschillende opleidingsnivo's. Nederlands Tijdschrift voor de Psychologie, 29, 485-502.
- Huston, T.L., & Robins, E. (1982). Conceptual and methodological issues in studying close relationships. Journal of Marriage and the Family, 44, 901-925.
- Jacobson, D.E. (1986). Types and timing of social support. Journal of Health and Social Behavior, 27, 250-264.
- Janssen, T. (1988). De betekenis van de familie voor de centrale verzorg(st)er van hulpbehoevende oudere mensen. Tijdschrift voor Gerontologie en Geriatrie, 19, 185-191.
- Jansweijer, R.M.A. (1987). Private leefvormen, publieke gevolgen: Naar een overheidsbeleid met betrekking tot individualisering. Den Haag: Staatsuitgeverij.
- Johnson, C.L. (1983). Dyadic family relations and social support. The Gerontologist, 23, 377-383.
- Johnson, M.P., & Milardo, R.M. (1984). Network interference in pair relationships: A social psychological recasting of Slater's theory of social regression. Journal of Marriage and the Family, 46, 893-899.
- Jones, W.H. (1981). Loneliness and social contact. Journal of Social Psychology, 113, 295-296.
- Jones, W.H. (1982). Loneliness and social behavior. In L.A. Peplau & D. Perlman (Eds.), Loneliness: A sourcebook of current theory, research and therapy (pp. 238-252). New York: Wiley.
- Jones, W.H. (1985). The psychology of loneliness: Some personality issues in the study of social support. In I.G. Sarason & B.R. Sarason (Eds.), Social support: Theory, research and applications (pp. 225-242). Dordrecht: Nijhoff.
- Jones, W.H., Freeman J.E., & Goswick, R.A. (1981). The persistence of loneliness: Self and other determinants. Journal of Personality, 49, 27-48.
- Jones, W.H., & Moore, T.L. (1987). Loneliness and social support. In M. Hojat & R. Crandall (Eds.), Loneliness: Theory, research, and applications. Journal of Social Behavior and Personality, 2, 145-156.
- Jong-Gierveld, J. de. (1969). De ongehuwden. Alphen aan den Rijn: Samsom.

- Jong-Gierveld, J. de. (1980). Het begrip eenzaamheid in theorie en praktijk. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Jong-Gierveld, J. de. (1984). Eenzaamheid: Een meersporig onderzoek. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Jong-Gierveld, J. de. (1985). Begripsvorming in symbolisch-interactionistisch perspectief: De ontwikkeling van een operationele definitie van eenzaamheid. In W.A. Arts, H.W.A. Hilhorst, & F. Wester (Red.), Betekenis en interactie: Symbolisch interactionisme als onderzoeksperspectief (pp. 98-112). Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Jong-Gierveld, J. de. (1986). Loneliness and the degree of intimacy in interpersonal relationships. In R. Gilmour & S.W. Duck (Eds.), The emerging field of personal relationships (pp. 241-250). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Jong-Gierveld, J. de. (1987). Developing and testing a model of loneliness. Journal of Personality and Social Psychology, 53, 119-128.
- Jong-Gierveld, J. de, & Kamphuis, F. (1985). The development of a Rasch-type loneliness-scale. Applied Psychological Measurement, 9, 289-299.
- Jong-Gierveld, J. de, Kamphuis, F., & Dykstra, P.A. (1987). Old and lonely? Comprehensive Gerontology, 1, 13-17.
- Jong-Gierveld, J. de, & Liefbroer, A.C. (1988). Transitions in young-adults lives: A choice-model approach. In J.L. Hazekamp, W. Meeus & Y. te Poel (Eds.), European contributions to youth research (pp. 161-174). Amsterdam: Vu-uitgeverij.
- Jong-Gierveld, J. de, & Tilburg, T.G. van. (1987a). Het meten van persoonlijke ervaringen en gevoelens in vragenlijstonderzoek: Een studie naar het functioneren van de eenzaamheidsschaal in verschillende onderzoekingen. In J. de Jong-Gierveld & J. van der Zouwen (Red.), De vragenlijst in sociaal onderzoek: Een confrontatie van onderzoekspraktijk en -methodiek (pp. 67-83). Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Jong-Gierveld, J. de, & Tilburg, T.G. van. (1987b). The partner as source of social support in problem and non-problem situations. In M. Hojat & R. Crandell (Eds.), Loneliness: Theory, research, and applications. Journal of Social Behavior and Personality, 2, 191-200.
- Kahn, R.L. (1979). Aging and social support. In M.W. Riley (Ed.), Aging from birth to death: Interdisciplinary perspectives (pp. 72-92). Boulder, CO: Westview.
- Kahn, R.L., Wethington, E., & Ingersoll-Dayton, B. (1987). Social support and social networks: Determinants, effects, and

- interactions. In R.P. Abeles (Ed.), Life-span perspectives and social psychology (pp. 139-165). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Kamphuis, F. (1985). Eenzaam... Hoe bedoelt u?: Een onderzoek naar eenzaamheid onder 504 Alkmaarse ouderen. Doctoraalscriptie Methoden en Technieken, Vrije Universiteit.
- Kasal, S.V., Gore, S., & Cobb, S. (1975). The experience of losing a job: Reported changes in health symptoms and illness behaviors. Psychosomatic Medicine, 37, 106-121.
- Kenny, D.A. (1988). Interpersonal perception: A social relations analysis. Journal of Social and Personal Relationships, 5, 247-261.
- Killilea, M. (1982). Interaction of crisis theory, coping strategies and social support systems. In H.C. Schulberg & M. Killilea (Eds.), The modern practice of community mental health (pp. 163-214). San Francisco: Jossey-Bass.
- Klein Beernink, M. (1983). Netwerk van informele ondersteunende relaties: Conceptualisering en aanzet tot operationalisering. Doctoraalscriptie Methoden en Technieken, Vrije Universiteit.
- Knapen, M.H.J.M., & Heerdink, H. (1987). Kan het een beetje meer zijn?: Een oriënterende studie naar het zorgvermogen in de samenleving. ITS, Nijmegen.
- Knipscheer, C.P.M. (1980). Oude mensen en hun sociale omgeving: Een studie van het primaire sociale netwerk. Den Haag: Vuga.
- Kobrin, F., & Hendershot, G. (1977). Do family ties reduce mortality? Evidence from the U.S., 1966-68. Journal of Marriage and the Family, 39, 737-747.
- Kohli, M. (1986). The world we forgot: A historical review of the life course. In V.W. Marshall (Ed.), Later life: The social psychology of aging (pp. 271-303). London: Sage.
- Kooij, L.R. (1988). Eenoudergezinnen in de huisartspraktijk. Dissertatie, Rijksuniversiteit Leiden.
- Koot, T., & Stegerhoek, N. (1986). Zorgzame samenleving tussen recht en ruil. Den Haag: Staatsuitgeverij.
- Kooy, G.A. (1977). Het modern-westers gezin: Een inleidende gezinssociologische beschouwing (3e druk). Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Kwekkeboom, M.H. (1987). Ons een zorg?!: Een verkenning naar de aard en omvang van de informele zorg. Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, Rijswijk.
- Kuiper, J.P. (1980). Mensopvatting en gezondheidszorg. Assen: Van Gorcum.
- Kuypers, G. (1973). Grondbegrippen van politiek. Utrecht: Spectrum.

- Langeveld, H.M. (1985). Binding in vrijheid: Een studie naar toekomstige gezinnen, relaties en hulpverlening. Den Haag: Staatsuitgeverij.
- Langeveld, H.M. (1986). Strengthening the family and the community: An attainable goal? In M.A. Pijl (Ed.), Strengthening the family and the community: An Attainable goal? (pp. 49-57). International Council on Social Welfare, Rijswijk.
- Lasch, C. (1978). The culture of narcissism: American life in an age of diminishing expectations. New York: Norton.
- Lazarus, R.S. (1966). Psychological stress and the coping process. New York: McGraw-Hill.
- Lazarus, R.S., Averill, J.R., & Opton jr., E.M. (1970). Toward a cognitive theory of emotion. In M.B. Arnold (Ed.), Feelings and emotions: The Loyala symposium (pp. 207-232). New York: Academic.
- Leeuwen, L.T. van. (1987). Veranderende leefvormen en individuele levensloop: Een inventarisatie van nieuwe patronen. In W.E.A. van Beek, J. Branckaerts, C.J.M. Corver & L. Laeyendecker (Red.), Sociologisch en antropologisch jaarboek 1987 (pp. 130-147). Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Lieberman, M.A. (1982). The effects of social supports on responses to stress. In L. Goldberger & S. Breznitz (Eds.), Handbook of stress: Theoretical and clinical aspects (pp. 764-783). New York: Free.
- Litman, T.J. (1974). The family as a basic unit in health and medical care: A social-behavioral overview. Social Science and Medicine, 8, 494-519.
- Litwak, E., & Szelenyi, I. (1969). Primary groups structures and their functions: Kin, neighbours, and friends. American Sociological Review, 34, 465-481.
- Lopata, H.Z. (1979). Women as widows: Support systems. New York: Elsevier.
- Longino, C.F., & Lipman, A. (1981). Married and spouseless men and women in planned retirement communities: Support network differentials. Journal of Marriage and the Family, 43, 169-177.
- Lowenthal, M.F., & Haven, C. (1968). Interaction and adaption: Intimacy as a critical variable. American Sociological Review, 33, 20-30.
- Margulis, S.T., Derlega, V.J., & Winstead, B.A. (1984). Implications of social psychological concepts for a theory of loneliness. In V.J. Derlega (Ed.), Communication, intimacy, and close relationships (pp. 133-160). Orlando: Academic.
- McAdams, D.P. (1980). A thematic coding system for the intimacy motive. Journal of Research in Personality, 14, 413-432.

- McCallister, L., & Fischer, C.S. (1978). A procedure for surveying personal networks. Sociological Methods and Research, 7, 131-148.
- McFarlane, A.H., Neale, K.A., Norman, G.R., Roy, R.G., & Streiner, D.L. (1981). Methodological issues in developing a scale to measure support. Schizophrenia Bulletin, 7, 90-100.
- Milardo, R.M. (1988). Families and social networks: An overview of theory and methodology. In R.M. Milardo (Ed.), Families and social networks (pp. 13-47). Newbury Park: Sage.
- Milardo, R.M., Johnson, M.P., & Huston, T.L. (1983). Developing close relationships: Changing patterns of interaction between pair members and social networks. Journal of Personality and Social Psychology, 44, 964-976.
- Mokken, R.J. (1987). De vragenlijst in processie. In J. de Jong-Gierveld & J. van der Zouwen (Red.), De vragenlijst in sociaal onderzoek: Een confrontatie van onderzoekspraktijk en -methodiek (pp. 25-47). Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Molenaar, I.W. (1982). Mensen die het beter meten: Een inleiding tot enige latente trek modellen. Kwantitatieve Methoden, 3, 3-29.
- Morgan, D.L. (1986). Personal relationships as an interface between social networks and social cognitions. Journal of Social and Personal Relationships, 3, 403-422.
- Mueller, D.P. (1980). Social networks: A promising direction for research on the relationship of the social environment to psychiatric disorder. Social Science and Medicine, 14a, 147-161.
- Norbeck, J.S., Lindsey, A.M., & Carrieri, V.L. (1981). The development of an instrument to measure social support. Nursing Research, 30, 264-269.
- O'Brien, J.E. (1985). Network analysis of mid-life transitions: A hypothesis on phases of change in microstructures. In W.A. Peterson & J. Quadagno (Eds.), Social bonds in later life: Aging and interdependence (pp. 143-164). London: Sage.
- Onderzoek Gezinsvorming 1982: Verantwoording en uitkomsten. (1984). Den Haag: Staatsuitgeverij.
- Oosterbaan, H., & Zeldenrust, W. (1985). Gescheiden wegen: Sociale netwerken, protoprofessionalisering, psychische problemen en hulpzoekend gedrag bij gescheiden mensen. NCGV, Utrecht.
- Oritt, E.J., Paul, S.C., & Behrman, J.A. (1985). The perceived support network inventory. American Journal of Community Psychology, 13, 565-582.
- Ormel, J. (1980). Moeite met leven of een moeilijk leven: Een vervolgonderzoek naar de invloed van psychosociale belasting op het welbevinden van driehonderd Nederlanders. Groningen: Konstapel.

- Paloutzian, R.F., & Janigian, A.S. (1987). Models and methods in loneliness research: Their status and direction. In M. Hojat & R. Crandall (Eds.), Loneliness: Theory, research, and applications. Journal of Social Behavior and Personality, 2, 31-36.
- Parkes, C.M. (1971). Psycho-social transitions: A field for study. Social Science and Medicine, 5, 101-115.
- Parkes, C.M. (1973). Factors determining the persistence of phantom pain in the amputee. Journal of Psychomatic Research, 17, 97-108.
- Parkes, C.M. (1982). Role of support systems in loss and psychosocial transitions. In H.C. Schulberg & M. Killilea (Eds.), The modern practice of community mental health (pp. 215-229). San Francisco: Jossey-Bass.
- Pearlin, L.I. (1985). Social structure and process of social support. In S. Cohen & S.L. Syme (Eds.), Social support and health (pp. 43-60). Orlando: Academic.
- Pearlin, L.I., & Schooler, C. (1978). The structure of coping. Journal of Health and Social Behavior, 19, 2-21.
- Peplau, L.A. (1985). Loneliness research: Basic concepts and findings. In I.G. Sarason & B.R. Sarason (Eds.), Social support: Theory, research and applications (pp. 269-286). Dordrecht: Nijhoff.
- Peplau, L.A., & Caldwell, M.A. (1978). Loneliness: A cognitive analysis. Essence, 4, 207-220.
- Peplau, L.A., & Perlman, D. (1982). Perspectives on loneliness. In L.A. Peplau & D. Perlman (Eds.), Loneliness: A sourcebook of current theory, research and therapy (pp. 1-18). New York: Wiley.
- Perlman, D. (1987). Further reflections on the present state of loneliness research. In M. Hojat & R. Crandall (Eds.), Loneliness: Theory, research, and applications. Journal of Social Behavior and Personality, 2, 17-26.
- Perlman, D. (1988). Loneliness: A life-span, family perspective. In R.M. Milardo (Ed.), Families and social networks (pp. 190-220). Newbury Park: Sage.
- Perlman, D., & Peplau, L.A. (1981). Towards a social psychology of loneliness. In R. Gilmour & S.W. Duck (Eds.), Personal relationships in disorder (pp. 31-56). London: Academic.
- Perlman, D., & Peplau, L.A. (1982). Theoretical approaches to loneliness. In L.A. Peplau & D. Perlman (Eds.), Loneliness: A sourcebook of current theory, research and therapy (pp. 123-134). New York: Wiley.
- Perlman, D., & Peplau, L.A. (1984). Loneliness research: A survey of empirical findings. In L.A. Peplau & S.E. Goldston (Eds.), Preventing the harmful consequences of severe and persistent



- loneliness (pp. 13-46). DHHS publication No. ADM 84-1312, U.S. Government Printing Office, Washington, DC.
- Ploegmakers, M.J.H., & Leeuwen, L.T. van. (1985). Huishoudens in Nederland; Twee decennia verandering; Een statistische analyse over de periode 1960-1981. Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, Den Haag.
- Quast, H.-H., & Jerusalem, M. (1985). Loneliness and anxiety: First steps in uncovering their complex relationships. In R. Schwarzer (Ed.), Stress and social support (pp. 211-226). Free University, Department of Psychology, Berlin.
- Rands, M. (1988). Changes in social networks following marital separation and divorce. In R.M. Milardo (Ed.), Families and social networks (pp. 127-146). Newbury Park: Sage.
- Reis, H.T., & Shaver, P. (1988). Intimacy as an interpersonal process. In S.W. Duck (Ed.), Handbook of personal relationships (pp. 367-389). New York: Wiley.
- Rook, K.S. (1984a). Research on social support, loneliness, and social isolation: Toward an integration. In P. Shaver (Ed.), Review of personality and social psychology (Vol. 5, pp. 239-264). London: Sage.
- Rook, K.S. (1984b). The negative side of social interaction: Impact on psychological well-being. Journal of Personality and Social Psychology, 46, 1097-1108.
- Rook, K.S. (1984c). Promoting social bonds: Strategies for helping the lonely and socially isolated. American Psychologist, 39, 1389-1407.
- Rook, K.S. (1985). The functions of social bonds: Perspectives from research on social support, loneliness and social isolation. In I.G. Sarason & B.R. Sarason (Eds.), Social support: Theory, research and applications (pp. 243-268). Dordrecht: Nijhoff.
- Rook, K.S., & Peplau, L.A. (1982). Perspectives on helping the lonely. In L.A. Peplau & D. Perlman (Eds.), Loneliness: A sourcebook of current theory, research and therapy (pp. 351-378). New York: Wiley.
- Roskam, E.E.C.I. (1987). Methodische aspecten van de vragenlijst. In J. de Jong-Gierveld & J. van der Zouwen (Red.), De vragenlijst in sociaal onderzoek: Een confrontatie van onderzoekspraktijk en -methodiek (pp. 85-104). Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Russell, D., Peplau, L.A., & Cutrona, C.E. (1980). The revised UCLA loneliness scale. Journal of Personality and Social Psychology, 39, 471-480.
- Rubinstein, C., & Shaver, P. (1984). Eenzaamheid: Hoe ontstaat het & wat doe je eraan. Baarn: De Kern.

- Saal, C.D. (1985). Huwelijk en gezin. In C.D. Saal, Gezin; Ideaal of alternatief: Waardering van het gezin (pp. 12-57). Baarn: Bosch & Keuning.
- Sarason, I.G., Levine, H.M., Basham, R.B., & Sarason, B.R. (1983). Assessing social support: The social support questionnaire. Journal of Personality and Social Psychology, 44, 127-139.
- Sarason, I.G., Sarason, B.R., Shearin, E.N., & Pierce, G.R. (1987). A brief measure of social support: Practical and theoretical implications. Journal of Social and Personal Relationships, 4, 497-510.
- Schaefer, C., Coyne, J.C., & Lazarus, R.S. (1981). The health-related functions of social support. Journal of Behavioral Medicine, 4, 381-406.
- Schroots, J.J.F. (1984). Eenzaamheid: Hechting en verlies in ontogenetisch perspectief. Tijdschrift voor Sociale Gezondheidszorg, 62, 592-597.
- Schulz, R., & Rau, M.T. (1985). Social support through the life course. In S. Cohen & S.L. Syme (Eds.), Social support and health (pp. 129-149). Orlando: Academic.
- Shanas, E. (1979). The family as a social support system in old age. The Gerontologist, 19, 169-175.
- Sociaal en Cultureel Rapport 1986. Sociaal en Cultureel Planbureau. Den Haag: Staatsuitgeverij.
- Solano, C.H. (1986). People without friends: Loneliness and its alternatives. In V.J. Derlega & B.A. Winstead (Eds.), Friendship and social interaction (pp. 227-246). New York: Springer.
- Solano, C.H., Batten, P.G., & Parish, E.H. (1982). Loneliness and patterns of self-disclosure. Journal of Personality and Social Psychology, 43, 524-531.
- Sonderen, E. van, Ormel, J., Brilman, E., & Linden van den Heuvel, C. van. (in press). Personal network delineation: A comparison of the 'exchange', 'affective' and 'role relation' approach. In T.C. Antonucci & C.P.M. Knipscheer (Eds.), Social network research: Methodological questions and substantive issues. Lisse: Swets & Zeitlinger.
- Stal, P., & Scheffer, W. (1982). Omgaan met problemen: Theorie en empirie over reaktiewijzen van mensen op psychosociaal belastende omstandigheden, perspectieven voor onderzoek. ITS, Nijmegen.
- Stevens, N.L. (1988). Aanpassing aan het verlies van de partner bij oudere weduwen. Tijdschrift voor Gerontologie en Geriatrie, 19, 169-176.

- Straus, M.A. (1980). Social stress and marital violence in a national sample of American families. Annals of the New York Academy of Sciences, 347, 229-250.
- Stroebe, W., & Stroebe, M.S. (1986). Beyond marriage: The impact of partner loss on health. In R. Gilmour & S.W. Duck (Eds.), The emerging field of personal relationships (pp. 203-224). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Stueve, C.A., & Gerson, K. (1977). Personal relations across the life-cycle. In C.S. Fischer, R.M. Jackson, C.A. Stueve, K. Gerson, L. McCallister Jones & M. Baldassare, Networks and places: Social relations in the urban setting (pp. 79-98). New York: Free.
- Stuurgroep Toekomstscenario's Gezondheidszorg, Scenariocommissie Vergrijzing. (1984). Ouder worden in de toekomst: Scenario's over gezondheid en vergrijzing 1984 - 2000. Amsterdam: Kobra.
- Suedfeld, P. (1987). Past the reflection and through the looking-glass: Extending loneliness research. In M. Hojat & R. Crandall (Eds.), Loneliness: Theory, research, and applications. Journal of Social Behavior and Personality, 2, 51-56.
- Tardy, C.H. (1985). Social support measurement. American Journal of Community Psychology, 13, 187-202.
- Tazelaar, F. (1980). Mentale incongruenties, sociale restricties, gedrag: Een onderzoek naar beroepsparticipatie van gehuwde vrouwelijke academici. Dissertatie, Rijksuniversiteit Utrecht.
- Tazelaar, F., & Sprengers, M. (1987). Reacties op werkloosheid in theorie en praktijk. In I.P. Spruit & F. Tazelaar (Red.), Leven met werkloosheid (pp. 19-38). Groningen: Wolters.
- Thoits, P.A. (1982). Conceptual, methodological and theoretical problems in studying social support as a buffer against life stress. Journal of Health and Social Behavior, 23, 145-159.
- Thoits, P.A. (1985). Social support and psychological well-being: Theoretical possibilities. In I.G. Sarason & B.R. Sarason (Eds.), Social support: Theory, research and applications (pp. 51-72). Dordrecht: Nijhoff.
- Thomae, H. (1979). The concept of development and life-span developmental psychology. In P.B. Baltes & O.G. Brim (Eds.), Life-span development and behavior (Vol. 2, pp. 281-312). New York: Academic.
- Tilburg, T.G. van. (1982). Werken aan verwerking van eenzaamheid. Doctoraalscriptie Methoden en Technieken, Vrije Universiteit.
- Tilburg, T.G. van. (1985a). De betekenis van ondersteuning in primaire sociale relaties: Uitwerking ten behoeve van een

- onderzoek naar de ervaren ondersteuning, de gewenste verbondenheid, en eenzaamheid. Amsterdam: Vu-uitgeverij.
- Tilburg, T.G. van. (1985b). Supportive relationships and loneliness: Suggestions for the improvement of support networks as guidelines for research and policy. In J.A. Yoder, J.M.L. Jonker & R.A.B. Leaper (Eds.), Support networks in a caring community (pp. 215-225). Dordrecht: Nijhoff.
- Tilburg, T.G. van. (1987). Sociaal-emotionele ondersteuning: Een vergelijking van twee meetinstrumenten. Mens en Maatschappij, 62, 5-16.
- Tilburg, T.G. van. (in press<sup>a</sup>). Support in close relationships: Is it better to assess the content or the type of relationships? In T.C. Antonucci & C.P.M. Knipscheer (Eds.), Social network research: Methodological questions and substantive issues. Lisse: Swets & Zeitlinger.
- Tilburg, T.G. van. (in press<sup>b</sup>). The size of the supportive network in association with the degree of loneliness. In T.C. Antonucci & C.P.M. Knipscheer (Eds.), Social network research: Methodological questions and substantive issues. Lisse: Swets & Zeitlinger.
- Tolsdorf, C.C. (1976). Social networks, support and coping: An exploratory study. Family Process, 15, 407-417.
- Veiel, H.O.F. (1985). Dimensions of social support: A conceptual framework for research. Social Psychiatry, 20, 156-162.
- Vos, H. (1976). Solidariteit: Elementen, complicaties, perspectieven. Baarn: Ambo.
- Walker, A. (1985). From welfare state to caring society?: The promise of informal support networks. In J.A. Yoder, J.M.L. Jonker & R.A.B. Leaper (Eds.), Support networks in a caring community (pp. 41-58). Dordrecht: Nijhoff.
- Walker, K.N., MacBride, A., & Vachon, M.H.S. (1977). Social support networks and the crisis of bereavement. Social Science and Medicine, 11, 35-41.
- Weeda, C.J. (1984). Huwelijksleven, ideaal en praktijk: Persoonlijke ervaringen en enqueteresultaten. Utrecht: Spectrum.
- Weiss, R.S. (1973). Loneliness: The experience of emotional and social isolation. Cambridge: MIT Press.
- Weiss, R.S. (1974). The provisions of social relationships. In Z. Rubin (Ed.), Doing unto others: Joining, molding, conforming, helping, loving (pp. 17-26). Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Weiss, R.S. (1976). Transition states and other stressful situations: Their nature and programs for their management. In G. Caplan & M. Killilea (Eds.), Support systems and mutual help:

- Multi-disciplinary explorations (pp. 213-232). New York: Grune & Stratton.
- Weiss, R.S. (1982). Relationship of social support and psychological well being. In H.C. Schulberg & M. Killilea (Eds.), The modern practice of community mental health (pp. 148-162). San Francisco: Jossey-Bass.
- Weiss, R.S. (1984). Loneliness: What we know about it and what we might do about it. In L.A. Peplau & S.E. Goldston (Eds.), Preventing the harmful consequences of severe and persistent loneliness (pp. 3-12). DHHS Publication No. ADM-1312, U.S. Government Printing Office, Washington, DC.
- Weiss, R.S. (1987). Reflections on the present state of loneliness research. In M. Hojat & R. Crandall (Eds.), Loneliness: Theory, research, and applications. Journal of Social Behavior and Personality, 2, 1-16.
- Wester, F., & Hilhorst, H.W.A. (1985). Het symbolisch interactio-nisme als onderzoeksperspectief. In W.A. Arts, H.W.A. Hilhorst & F. Wester (Red.), Betekenis en interactie: Symbolisch interac-tionisme als onderzoeksperspectief (pp. 9-21). Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Wethington, E., & Kessler, R.C. (1986). Perceived support, received support, and adjustment to stressful life events. Journal of Health and Social Behavior, 27, 78-89.
- Wilcox, B.L. (1981). Social support in adjusting to marital disruption: A network analysis. In B.H. Gottlieb (Ed.), Social networks and social support (pp. 97-115). London: Sage.
- Wills, T.A. (1985). Supportive functions of interpersonal relationships. In S. Cohen & S.L. Syme (Eds.), Social support and health (pp. 61-82). Orlando: Academic.
- Winnubst, J.A.M., Buunk, A.P., & Marcelissen, F.H.G. (1988). Social support and stress: Perspectives and processes. In S. Fischer & J. Reason (Eds.), Handbook of life stress, cognition and health (pp. 511-528). New York: Wiley.
- Winnubst, J.A.M., Ros, W.J.G., & Couzijn, A.L. (1987). Social support en kanker: Hoofdthema's en theoretische aanknopings-punten. Nederlands Tijdschrift voor de Psychologie, 42, 193-201.
- Wittenberg, M.T., & Reis, H.T. (1986). Loneliness, social skills, and social perception. Personality and Social Psychology Bulletin, 12, 121-130.
- Woldringh, C., & Knapen, M.H.J.M. (1980). Vrij en alleen?: Een explorerende studie in enkele grote steden in Nederland naar de situatie van ongehuwden en hun beleving daarvan. ITS, Nijmegen.

- Wood, L.A. (1987). Loneliness: Physiological or linguistic analysis? In M. Hojat & R. Crandall (Eds.), Loneliness: Theory, research, and applications. Journal of Social Behavior and Personality, 2, 41-49.
- Yoder, J.A., & Leaper, R.A.B. (1985). Conference recommendations. In J.A. Yoder, J.M.L. Jonker & R.A.B. Leaper (Eds.), Support networks in a caring community (pp. 229-235). Dordrecht: Nijhoff.
- Zouwen, J. van der, & Jong-Gierveld, J. de. (1987). De vragenlijst in het sociaal onderzoek: Recente toepassingen, problemen en veranderingen. In J. de Jong-Gierveld & J. van der Zouwen (Red.), De vragenlijst in sociaal onderzoek: Een confrontatie van onderzoekspraktijk en -methodiek (pp. 11-22). Deventer: Van Loghum Slaterus.

# INDEX VAN GERAADPLEEGDE AUTEURS

- Abbs, P. d' 51  
 Akker, P.A.M. van den 155  
 Aldwin, C. 7, 11  
 Altergott, K. 180  
 Argyle, M. 130  
 Auhagen, A.E. 44  
 Averill, J.R. 6, 8  
 Avort, A.J.P.M. van der  
     214, 236  
 Babchuk, N. 1  
 Baltes, P.B. 15  
 Barrera, M. 45  
 Bartlema, J.D. 201, 221  
 Basham, R.B. 242  
 Bates, A.P. 1  
 Batten, P.G. 215, 226  
 Behrman, J.A. 43  
 Berger, P.L. 130  
 Berkman, L.F. 4, 131  
 Bethlehem, J.G. 72, 75  
 Bie, S.E. de 244  
 Bijl, R. 202, 222  
 Blauw, P.W. 64  
 Boissevain, J.F. 51  
 Booth, A. 1  
 Bouwman, A. 202  
 Bowlby, J. 6  
 Braam, G.P.A. 2  
 Brandsma, P. 59  
 Brannen, J. 133  
 Brenner, M. 67  
 Brilman, E. 100  
 Broese van Groenou, M. 100  
 Brown, B.B. 215, 236  
 Burt, R.S. 52  
 Buunk, A.P. 1, 23, 44  
 Caldwell, M.A. 8  
 Cantor, M.H. 131, 132, 205,  
     219, 224, 240  
 Caplan, G. 15, 46  
 Carpenter, B.N. 8, 215, 236  
 Carrieri, V.L. 47  
 Cassel, J. 2  
 Cobb, S. 1, 44, 46, 154,  
     197, 219, 240  
 Cohen, S. 43  
 Couzijn, A.L. 6  
 Coyne, J.C. 7, 11, 44, 47,  
     154  
 Croog, S.H. 1  
 Cutrona, C.E. 35, 242, 243  
 DeLongis, A. 154  
 Derlega, V.J. 4, 8, 20, 21  
 Dessens, J.A.G. 37, 243  
 Dijkstra, W. 67  
 Dillman, D.A. 68  
 Dykstra, P.A. 23, 55, 132  
 Eckenrode, J. 215, 236  
 Eddy, W.B. 1  
 Farber, S.S. 15, 16  
 Feger, H. 44  
 Felner, R.D. 15, 16  
 Fischer, C.S. 23, 51, 52,  
     55  
 Folkman, S. 11  
 Freeman J.E. 215, 236  
 Furer, J. 202, 222  
 Furnham, A. 130  
 Gelder, K. van 185  
 Gerson, K. 181  
 Glad, D.D. 1  
 Gore, S. 1, 45, 181  
 Goswick, R.A. 215, 236  
 Gottlieb, B.H. 43, 219, 240  
 Gove, W.R. 131

- Hammer, M. 132, 212, 232  
 Hansson, R.O. 8, 215, 236  
 Hatfield, E. 6  
 Hattinga Verschure,  
   J.C.M. 2  
 Haven, C. 131  
 Heerdink, H. 201, 221  
 Heine, E. ter 202, 222  
 Heller, K. 57, 180, 217,  
   236  
 Hendershot, G. 131  
 Hilhorst, H.W.A. 7  
 Hirsch, B.J. 46, 132  
 Hobfoll, S.E. 7  
 Holahan, C.J. 44  
 House, J.S. 3, 4, 44, 46,  
   47, 53, 57, 131  
 Huismans, S.E. 59  
 Huston, T.L. 45, 180  
 Ingersoll-Dayton, B. 100  
 Jacobson, D.E. 3  
 Janigian, A.S. 20, 25  
 Jansen, W. 37, 243  
 Janssen, P. 1  
 Janssen, T. 213  
 Jansweijer, R.M.A. 205  
 Jason, L.A. 15  
 Jerusalem, M. 242  
 Johnson, C.L. 219, 240  
 Johnson, M.P. 180  
 Jones, J.M. 154, 197, 219,  
   240  
 Jones, W.H. 8, 16, 24, 215,  
   236, 242  
 Jong-Gierveld, J. de 7-9,  
   15, 21-25, 33-35, 39-41,  
   60, 66, 75, 86, 89, 124,  
   126, 131, 155, 203, 205,  
   210, 223, 225, 229, 246  
 Kahn, R.L. 3, 4, 43, 44,  
   46, 53, 57, 100  
 Kamphuis, F. 23, 25, 39,  
   40, 42, 89, 210, 229  
 Kasal, S.V. 1  
 Kellner, H. 130  
 Kenny, D.A. 43  
 Kersten, H.M.P. 72, 75  
 Kessler, R.C. 43  
 Killilea, M. 44  
 Klein Beernink, M. 45, 47  
 Knapen, M.H.J.M. 23, 60,  
   201, 221  
 Knipscheer, C.P.M. 23, 46,  
   47, 131, 133  
 Kobrin, F. 131  
 Kohli, M. 15  
 Kooij, L.R. 245  
 Koot, T. 201, 214, 221, 236  
 Kooy, G.A. 180  
 Kwekkeboom, M.H. 2, 202,  
   222  
 Kuiper, J.P. 6  
 Kuypers, G. 59  
 Langeveld, H.M. 77, 132,  
   180, 201, 205, 214, 221,  
   224, 236, 241  
 Lasch, C. 6  
 Lazarus, R.S. 6-8, 11, 16,  
   44, 47  
 Leaper, R.A.B. 2  
 Leene, G.J.F. 202  
 Leeuwen, L.T. van 77, 205,  
   224  
 Levine, H.M. 242  
 Levine, S. 1  
 Lieberman, M.A. 1, 15, 23,  
   130, 131  
 Liefbroer, A.C. 15  
 Linden van den Heuvell, C.  
   van 100  
 Lindsey, A.M. 47  
 Linnemann, M.A. 202  
 Lipman, A. 132  
 Lipson, A. 1  
 Litman, T.J. 1  
 Litwak, E. 4, 132



- Lopata, H.Z. 181  
 Longino, C.F. 132  
 Lowenthal, M.F. 131  
 MacBride, A. 47  
 Marcelissen, F.H.G. 44  
 Margulis, S.T. 4, 8, 20, 21  
 McAdams, D.P. 7  
 McCallister, L. 51, 52  
 McFarlane, A.H. 1  
 Metzner, H.L. 131  
 Milardo, R.M. 51, 180  
 Mokken, R.J. 72  
 Molenaar, I.W. 243  
 Moore, T.L. 16, 242  
 Moos, R.H. 44  
 Morgan, D.L. 181  
 Moritsugu, J.N. 15  
 Mueller, D.P. 51  
 Neale, K.A. 1  
 Norbeck, J.S. 47  
 Norman, G.R. 1  
 O'Brien, J.E. 181  
 Oosterbaan, H. 132, 219, 240  
 Opton jr., E.M. 6, 8  
 Oritt, E.J. 43  
 Ormel, J. 100, 131  
 Paap, S.M. 1  
 Paloutzian, R.F. 20, 25  
 Parish, E.H. 215, 226  
 Parkes, C.M. 6, 15  
 Paul, S.C. 43  
 Pearlin, L.I. 9, 16  
 Peplau, L.A. 6-8, 20, 33, 35, 45, 46, 241-243  
 Perlman, D. 2, 6-8, 20, 24, 33, 241, 242  
 Phillips, S.L. 23  
 Pierce, G.R. 155, 242, 243  
 Ploegmakers, M.J.H. 77  
 Primavera, J. 15, 16  
 Quast, H.-H. 242  
 Rands, M. 246  
 Rau, M.T. 180  
 Reis, H.T. 8, 214, 215, 236  
 Remondet, J.H. 8  
 Robbins, C. 131  
 Robins, E. 45  
 Rook, K.S. 3, 44, 46, 155, 180, 202, 217, 237, 241  
 Ros, W.J.G. 6  
 Rose, J. 243  
 Roskam, E.E.C.I. 35  
 Roy, R.G. 1  
 Russell, D. 25, 242, 243  
 Rubinstein, C. 2  
 Saal, C.D. 130  
 Sarason, B.R. 155, 242, 243  
 Sarason, I.G. 155, 242, 243  
 Schaefer, C. 44, 47  
 Scheffer, W. 241  
 Schooler, C. 9  
 Schroots, J.J.F. 4  
 Schulz, R. 180  
 Shanas, E. 204, 224  
 Shaver, P. 2, 214, 236  
 Shearin, E.N. 155, 242, 243  
 Solano, C.H. 25, 180, 215, 226  
 Sonderen, E. van 100  
 Sprengers, M. 12  
 Stal, P. 241  
 Stegerhoek, N. 201, 214, 221, 236  
 Stevens, N.L. 25  
 Straus, M.A. 6  
 Streiner, D.L. 1  
 Stroebe, M.S. 181  
 Stroebe, W. 181  
 Stueve, C.A. 181  
 Suedfeld, P. 3  
 Swindle, R.W. 57  
 Syme, S.L. 43, 131  
 Szelenyi, I. 4, 132  
 Tardy, C.H. 50  
 Tazelaar, F. 6, 9, 12

- Thoits, P.A. 1, 43-45, 51,  
132  
Thomae, H. 15  
Tilburg, T.G. van 9, 26,  
44, 46, 48, 53, 58, 59,  
86, 111, 135, 143, 178,  
206, 226, 232, 246  
Tolsdorf, C.C. 7, 46  
Vachon, M.H.S. 47  
Veiel, H.O.F. 45-47  
Vos, H. 6, 59  
Walker, A. 219, 240, 246  
Walker, K.N. 47  
Weeda, C.J. 130  
Weiss, R.S. 1, 2, 4, 6, 16,  
24, 25, 27, 34, 36, 43,  
46, 130, 156, 181, 199,  
241, 242  
Wester, F. 7  
Wethington, E. 43, 100  
Wilcox, B.L. 46, 132  
Wills, T.A. 44  
Winnubst, J.A.M. 6, 44  
Winstead, B.A. 4, 8  
Wittenberg, M.T. 8, 215,  
236  
Woldringh, C. 23, 60  
Wood, L.A. 243  
Yoder, J.A. 2  
Zeldenrust, W. 132, 219,  
240  
Zouwen, J. van der 75